

Urška Perenič

EMPIRIČNO-SISTEMSKO RAZISKOVANJE LITERATURE

Konceptualne podlage, teoretski
modeli in uporabni primeri

A decorative illustration featuring a central dark green circle with the number 16 inside. The circle is surrounded by intricate, light green line art of swirling vines and leaves, resembling a stylized flower or a decorative flourish.

16

Slavistična knjižnica

Urška Perenič

EMPIRIČNO-
SYSTEMSKO
RAZISKOVANJE
LITERATURE

Konceptualne podlage, teoretski modeli
in uporabni primeri

Zveza društev
Slavistično društvo Slovenije
Ljubljana 2010

Urška Perenič

EMPIRIČNO-SISTEMSKO RAZISKOVANJE LITERATURE

Konceptualne podlage, teoretski modeli in uporabni primeri

Recenziji: red. prof. dr. Miran Hladnik, red. prof. dr. Miran Štuhec

Prevod povzetka: doc. dr. Darja Fišer

Zbirka Slavistična knjižnica, 16

Urednik zbirke: izr. prof. dr. Zoltan Jan

Tehnični urednik: Matjaž Zaplotnik

Oblikovanje ovitka: Pšenica Kovačič

Izdala: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije

Zanjo: izr. prof. dr. Irena Novak Popov

Ljubljana, december 2010

Oblikovanje tipske strani: Kazimir Rapoša

Računalniški prelom in tisk: Tiskarna Pleško, d. o. o., Ljubljana

Naklada: 250 izvodov

Imetnik pravic na tem delu je Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, razen moralnih avtorskih pravic, ki pripadajo avtorici. Imetnik pravic dovoljuje uporabo tega dela pod licenco Creative Commons 2.5 (priznanje avtorstva, nekomercialno, brez predelav). Skladno s to licenco lahko uporabnik ob priznanju avtorstva delo razmnožuje, distribuira, javno priobčuje ali daje v najem, vendar samo v nekomercialne namene. Uporabnik mora pri uporabi navesti izvirnega avtorja. Dela ni dovoljeno predelovati.

J A K Monografija je izšla s podporo Javne agencije za knjigo Republike Slovenije.

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

82.0
061(497.4) "18"

PERENIČ, Urška

Empirično-sistemska raziskovanje literature : konceptualne podlage, teoretski modeli in uporabni primeri / Urška Perenič ; [prevod povzetka Darja Fišer]. - Ljubljana : Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 2010. - (Slavistična knjižnica / Slavistično društvo Slovenije ; 16)

ISBN 978-961-6715-07-2

253372672

VSEBINA

UVOD	7
ZGODOVINA SISTEMSKIH PRISTOPOV	11
(MAKRO)SOCIOLOŠKE KONCEPTUALNE PODLAGE SISTEMSKE TEORIJE LITERATURE.....	33
NIKLAS LUHMANN	35
<i>Nizozemska šola: Teoretski modeli</i>	41
<i>Matthias Prangel</i>	41
<i>Henk de Berg</i>	46
<i>Jos Hoogeveen</i>	48
<i>Nemška šola</i>	68
<i>Dietrich Schwanitz: Teoretski modeli</i> <i>in uporabni primeri</i>	68
<i>Gerhard Plumpe: Teoretski modeli</i> <i>in uporabni primeri</i>	79
<i>Siegenska šola</i>	98
<i>Siegfried J. Schmidt: Zgodnji teoretski</i> <i>diskurz</i>	98
SOCIOLOŠKA SISTEMSKA TEORIJA PETRA M. HEJLA	128
<i>Siegenska šola</i>	131
<i>Siegfried J. Schmidt: Mlajši teoretski diskurz</i>	131
<i>Achim Barsch</i>	149
<i>Gebhard Rusch</i>	160
K IZVIRNEMU SISTEMSKEMU MODELU LITERATURE	171
KOMPONENTE SOCIALNEGA SISTEMA LITERATURA	174
RAZMEJITVENI KRITERIJI IN FUNKCIJE SOCIALNEGA SISTEMA LITERATURA	180

PREIZKUS UPORABNOSTI MODELA:	
KULTURNO ŽIVLJENJE V DRUŠTVIH SREDI	
19. STOLETJA IN NJIHOVA VLOGA PRI	
OBLIKOVANJU LITERARNEGA POLJA.....	185
KULTURNA DEJAVNOST V DRUŠTVIH	187
<i>Literarna recepcija</i>	187
<i>Bralske dejavnosti</i>	187
<i>Dramsko-gledališke dejavnosti</i>	190
<i>Literarna distribucija</i>	195
<i>Zbiranje in hranjenje</i>	195
<i>Zametki narodnega knjigarništva</i>	196
<i>Literarno proizvajanje</i>	199
<i>Prevajanje in prirejanje</i>	199
PRILOGA.....	203
LITERATURA IN VIRI	207
KAZALO SLIK.....	223
SUMMARY	225
IMENSKO KAZALO.....	231
O AVTORICI	237
IZ RECENZIJ	239

UVOD

Sistem je urejena skupina medsebojno odvisnih elementov, ki tvorijo zaključeno in funkcionalno celoto, ločeno od okolja. Pojem je prisoten v številnih zvezah in na zelo različnih disciplinarnih področjih. Na meni najbolj oddaljenih področjih ga uporabljajo npr. matematiki, fiziki, kemiki, medicinci, z njim se bomo srečali v biologiji, geografiji, v pravu in ekonomiji, v politologiji, muzikologiji in še kje. Seveda gre za zelo različne rabe. Ko sem skušala spontano naštet čim več sintagem, v katerih se pojavlja izraz sistem, sem se najprej spomnila na notni, živčni, alarmni, obrambni, politični, gospodarski, denarni, informacijski, koordinatni, periodični, šolski, vzgojno-izobraževalni sistem. Na filološkem področju je pojem sistema dolgo prisoten tako v jezikoslovju kot v literarni vedi; npr. naglasni sistem jezika, literarnovrstni, metrični sistem. Vendar je pomen izraza sistem v teh sintagmah drugačen od tistega, ki ga ima izraz v besedni zvezi »literarni sistem« in ga je literarna veda sprejela iz sociologije ter različno modificirala. Literarni sistem, kakor ga bomo z ozirom na sistemsko teorijo literature razumeli tule, v literarni vedi dejansko služi konceptualizaciji raziskovalnega predmeta in, na kratko povedano, vključuje vzajemno povezano množico literarnih akterjev, kakor so npr. avtorji, založniki in bralci, ki proizvajajo, posredujejo in sprejemajo literarna besedila.

S to rabo pojma sem se prvič natančneje seznanila v prvem letniku germanistike pri uvodnem kurzu iz nemške literarne znanosti pri prof. dr. Nevi Šlibar, kjer smo spoznavali tudi empirično literarno znanost (ELZ) in študirali Schmidtovo teorijo literature. Po novih bolonjskih študijskih programih ima N. Šlibar v 1. letniku germanistike in nemcistike predmet Literarni sistem I (literarno besedilo). Sočasno sem na slovenistiki obiskovala uvodni metodološki kurz pri prof. dr.

Miranu Hladniku, mojem poznejšem doktorskem študijskem mentorju, in sicer v okviru predmeta Uvod v študij slovenske književnosti, ki ga na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani trenutno vodiva skupaj. Na predavanjih M. Hladnika, ki je bil na strani socioloških pristopov v obravnavi literature in je navdušeno zagovarjal ELZ, sem se prvič pobliže seznanila s kvantitativnimi obravnavami literature. V glavnem je šlo za študij njegovih razprav Prežihov *Boj na požiralniku* in metodološka vprašanja analize pripovedne proze (1988), Preštevna določila slovenske povesti (1993), Evropa in Amerika pa slovenska literarna veda (1995), Količinske in empirične raziskave literature (1995a) in Kako je ime metodi? (2001). Statistične analize slovenske proze s poudarkom na kmečki povesti in zgodovinskem romanu so mi odprle dotlej nevidene razsežnosti literarnih besedil, kar je bilo toliko bolj fascinantno v opoziciji do pristopa k literaturi, ki smo ga bili skoraj vsi vajeni iz gimnazijskega izobraževanja in kjer je šlo za interpretativno ukvarjanje s posameznimi besedili. Že v sredini 90. let se je na spremembo raziskovalne paradigme in sodobn(ejš)e trende v slovenski literarni vedi odzval tudi Marko Juvan. Na pojem literarnega sistema, kakor ga razumemo v tej knjigi, naletimo že v njegovih študijskih programih pri predmetu Literarna teorija 1995. in 1997. leta. Obširno zasnovana predavanja iz teorije književnosti sem pri prof. dr. M. Juvanu sama poslušala v študijskem letu 2002/03. Posvečala so se zlasti vprašanjem literarnega diskurza, intertekstualnosti, literarnega kanona in parodije, zraven pa vpeljevala v sistemskoteoretski diskurz, kar je še spodbudilo moje zanimanje za teoretsko in metodološko problematiko v literarni vedi ter me po svoje napeljalo na študij sistemske teorije literature. Je bil pa v času diplomskega študija v glavnem vseskozi govor o sistemski teoriji literature, kakor jo je razvijal Siegfried J. Schmidt, ki je utemeljitelj ELZ. Širši vpogled v sistemsko obravnavo literature se mi je predvsem ob lastnih pobudah odprl v času doktorskega študija, ko sem jo imela priložnost najbolj poglobljeno študirati. Predvsem sem se morala najprej temeljito seznaniti s sociološko teorijo sistemov, na področju literarne znanosti pa sem fokus razširila na mnoge druge teorije (G. Rusch, L. Kramaschki, D. Schwanitz, N. Werber, G. Plumpe, G. Jäger, C.-M. Ort, P. Fuchs, R. Viehoff, O. Sill, O. Jahraus, S. Moser

itd.), kar je bilo zame pomembno odkritje. Tistim konceptom, ki so bili po moji presoji najprodornejši in so obetavni za preučevanje slovenske literature in slovensko literarno zgodovinopisje, sem odmerila prostor v knjigi in jih skušala kritično predstaviti. Daleč najbolj impresivna med vsemi je bila zame vsaj na začetku teorija literature, kakor jo je razvijal siegenski teoretik Gebhard Rusch. Pritegnilo me je dvojje: holističen pristop k literaturi in izpiljen teoretski aparat, ki je bil obetaven za njeno raziskovanje. V odnosu do »mlajše« Schmidtove teorije – tako namreč v opoziciji do Schmidtove »zgodnje« teorije v 80. letih v knjigi poimenujem njegov teoretski diskurz od 90. let –, kjer je šla skoraj vsa pozornost na kulturne kontekste literarnega komuniciranja in me za nekaj časa skoraj povsem odtrgala od osnovnega literarnega dejstva (besedila), so mi Ruschevi spisi spet predložili prepletenost besedilnih in (naj)širših kontekstualnih vidikov literarnega komuniciranja. Upoštevanje tako različnih dejavnikov, kot so materialni, kognitivni in socialni, ki so pravzaprav zaslužni za tisto raznolikost, na katero naletimo pri ukvarjanju z literaturo, mi je pomagalo, da sem na literaturo gledala dosti bolj kompleksno. Vseskozi pomalem in nato vedno intenzivneje sem iskala možnosti preskoka iz praktično idealno zasnovane teorije v empirijo, vendar ne ob Ruschevih predlogih ne ob ažurnem prebiranju drugih razprav s tega področja nisem mogla povsem zadostiti svojim pričakovanjem. Veliko sem si npr. obetala od zbornika *Einführung in die Medienwissenschaft* (2002), v katerem so se na enem mestu znašli Schmidt, A. Barsch in Rusch in ki je v podnaslovu napovedal tudi aplikativne primere, a se dejansko posvetil predvsem razvijanju teorije. Nadaljnjo Ruschevo osredotočenost na teorijo si razlagam na dva načina. Že v razpravah iz 90. let je napovedal, da je cilj dokončati z izgrajevanjem teorije, ki bo zajela in natančno opredelila (vse) elemente, konstitutivne za literaturo – s tem pa omogočila celostno preučevanje le-te. Kot drugo pa se je Rusch v tem času distanciral od ožje zastavljene literarne k širše zastavljeni medijski znanosti; v svojem raziskovanju je torej prehajal od teksta preko literarnega sistema k medijskemu sistemu; ter se vključil v aktualne medijskoteoretske tokove. Tako široko zastavljena literarna znanost pa naravnost kliče po transdisciplinarnem povezovanju različnih raziskovalnih področij, kar prinese

nove »probleme«. Da bi se različna disciplinarna področja sploh lahko povezala in skupaj sodelovala pri reševanju problemov, potrebujejo skupne teoretske okvirje in programe, ki jih je treba šele vzpostaviti. To pa kliče (tudi Ruscha) po oblikovanju novih in novih teorij.

Z Gebhardom Ruschem in s še nekaterimi literarnimi in medijskimi teoretiki, kakor je npr. Rainer Leschke, sem imela priložnost strokovno razpravljati v času študijskega bivanja na Inštitutu za medijske raziskave Univerze v Siegnu aprila 2009. Za moj raziskovalni projekt sta bila dragocena in inspirativna tamkajšnja knjižnica z že nepreglednim fondom (sistemsko)teoretskih del in čas, ki je bil v celoti zapolnjen s študijskim branjem in premišljanjem teorije. O njej sem intenzivno premišljala tudi prej, saj sem posamezna poglavja iz literarne sistemske teorije najprej vključila v predmet Literarna teorija, ko sem ga v študijskem letu 2007/08 na mariborski slavistiki prevzela namesto prof. dr. Mirana Štuheca, ki je z zanimanjem spremljal moje raziskovalno delo. Sistemskoteoretska poglavja sem nato vključila in jih še naprej postopoma integriram zlasti v predmete Literarna teorija, Metode literarnega raziskovanja, Literarnoteoretične smeri in discipline, Uvod v študij slovenske književnosti na diplomski ravni ljubljanske in mariborske slovenistike, na doktorskem programu Slovenistika na FF v Ljubljani pa pri predmetu Metodologija slovenistične literarne vede vodim kurz Empirične in sistemske obravnave literature.

Pričujoča knjiga je svojevrstna revizija mojega dosedanjega raziskovanja, študija in premišljevanj, čeprav so se med pisanjem spet porodila nova vprašanja in dileme, ki kličejo po novih premislekih in odgovorih. Čudno se mi je zdelo, da bi jo poklonila najbližjim, saj se ukvarjajo z drugimi, a zato nič manj pomembnimi stvarmi. Se jim pa zato lepo zahvaljujem za vso podporo.

*Urška Perenič
V Ljubljani, 25. septembra 2010*

ZGODOVINA SISTEMSKIH PRISTOPOV¹

Kljub različnosti epistemoloških podlag in raziskovalnih težišč so že glavne literarnoteoretične smeri in discipline 20. stoletja (od semiotično-strukturalističnih do recepcijskih in sociološko orientiranih smeri) bolj ali manj *celostno* zaobjele literaturo in *sistemsko* ohranile v razvidu različne elemente in vidike literarne komunikacije. S tem so soustvarile podlage, s katerih se je lahko pri konceptualiziranju svojega raziskovalnega predmeta navdihovala tudi empirična in sistemsko orientirana literarna znanost.

Ruski formalizem.² Na *sistemsko* opredelitev literature, kar je mogoče zaznati v tezi o prežemanju površinske strukture literarnega objekta in t. i. zunanjih dejavnikov, naletimo pri J. Tinjanovu in B. Ejhenbaumu, ki zaznamujeta drugo fazo in zaton formalistične šole. V razpravah *Literarno dejstvo* (1921) in *O literarni evoluciji* (1927) ter skozi pojem »variabilne dominante« je Tinjanov pokazal na povezavo med literarnim delom in spremenljivimi družbenozgodovinskimi konteksti, v katere se vpenja literatura. V ospredje je postavil igro razmerij med komponentami v delu, ki pod vplivom spremenljivih socio-kulturnih in zgodovinskih kontekstov zamenjujejo mesto dominante. To pa vpliva na spreminjanje ureditve in funkcij literarnih prvin dela. Literarnoestetska struktura zato ni odvisna niti samo od lastnosti objekta na sebi niti samo od zunajliterarnih nizov, ampak se vzpostavlja v interakciji teksta z literarno dobo ter v diferencialnem razmerju s spremenljivimi družbenimi in kulturnimi nizi, z njihovimi sklopi predpostavk in asociacij. »Literarno dejstvo« je po Tinjanovu dinamična in razvijajoča se govorna konstrukcija; njeni postopki in konstrukcijska načela so v zvezi z drugimi pojavi, v

¹ Zgodovino sistemskih pristopov najdemo tudi pri S. Tötösyju de Zepetneku (1997), na katerega se deloma opiram.

² Zbornik *Ruski formalisti* (1984).

odnosu do katerih se da razkriti njihova funkcija. Zato meni, da je treba prvine nekega dela analizirati tako v razmerju z drugimi elementi v delu kakor v razmerju z elementi sosednjih nizov. Od tod se izrisujejo sistemske povezave med literaturo in drugimi življenjskimi sestavi, ob katere zadeva. V razpravi *Literarno življenje* (1927) je nakazal interaktivna razmerja med tekstualnim fenomenom in kontekstualnimi dejavniki; literarnim nizom in zunajliterarnimi nizi, B. Ejhenbaum, ki je izpostavil vlogo t. i. zunanjih dejavnikov pri vzpostavljanju literarnoestetske strukture. Ejhenbaum ni za to, da se pri literaturi vsa pozornost omeji na zunajliterarne nize,³ pač pa da se pozornost preokrene na njihove interakcije z literarnim nizom, saj ravno tako vplivajo na literarno evolucijo v določenem trenutku. Objektiv usmeri na socializacijo del v literarnem življenju, kar pokaže na primeru Puškina. Njegov sestop v revialno prozo pojasnjuje s spremembami na družbenoekonomskem področju, ki vodijo v premike na knjigotrškem in literarnem področju, s spremenjeno vlogo novinarstva, povečanjem in demokratizacijo bralske publike čez meje aristokratskega kroga, porastom poklicnih knjigar-narjev, založnikov in časopisja, kar tudi vpliva na rast, masovno produkcijo in, posledično, na komercializacijo literature. V. Šklovski (*Umetnost kot postopek*, 1917) je s pojmom deavtomatizacije nakazal bralčevo sposobnost gledanja in njegovo vlogo pri pripisovanju literarnosti tekstu. Po drugi plati pa je kvaliteta odklona od avtomatiziranih zaznav na način osveževanja stvari iz neobičajnih zornih kotov bolj stvar posebne jezikovne organizacije teksta. V ozadje je potisnjen tudi tisti, ki je tekst ustvaril, oz. avtorjeva intenca.

Praški strukturalizem. Jakobsonova teorija poetske funkcije jezika (*Lingvistika in poetika*, 1957), po kateri je za konstituiranje teksta kot literarnega sporočila ključna estetska funkcija, medtem ko so ji druge funkcije podrejene, prav tako ne zasenči vezi med tekstom in kontekstom njegovega nastajanja in dogajanja. Z umestitvijo poetske funkcije med ostale funkcije jezika in z izpostavitvijo njene prisotnosti v neliterarnih sporočilih prihajajo do izraza povezave literarnega z drugimi družbenimi nizi, od katerih je literarni niz

³ Kritičen je bil do materialističnih pristopov, in sicer ko gre za izrecno skoncentriranost na piščevo razredno pripadnost in ideologijo ter pojasnjevanje del iz družbenoekonomskih situacij.

funkcionalno odvisen. V komunikacijskem modelu sta pomembna pošiljateljski in sprejemniški pol, izrišejo se sistemske relacije med sporočilom in kontekstom, kodom in kanalom.

Z vidika sistemsko orientiranega raziskovanja nista čisto brez pomena niti *francoska nova kritika in (post)strukturalizem*, saj se na nekaterih mestih teh teorij lepo izrisujejo povezave med osnovnim literarnim dejstvom (tekstom) in kontekstom njegovega dogajanja. Zanimiva se mi zdi s tega stališča Barthesova dekonstrukcija de Saussurejevih dvojic jezik-govor ter označevalec-označenec. V spisu *Elementi semiologije* iz leta 1964 v zvezi z dvojico jezik-govor najprej govori o obstoju množice konvencij, ki so nujne za komunikacijo. Zatem pa izpostavi čisto individualni del jezika, naključne kombinacije znakov in njihovo realizacijo. Govor je predvsem stvar izbire in aktualizacije. Vendar spet ne gre za čisto kreacijo, saj je jezik družbena institucija in ga subjekt ne more čisto poljubno spreminjati. (Barthes 1990, 142–150) Na eni strani imamo omejitve, kodeks jezika in formo, ki je sestavljena iz jezikovnih elementov in njihovih povezav. Na drugi strani se te povezave lahko na neskončno različne načine aktualizirajo v družbeno-zgodovinskih razsežnostih in proizvajajo učinke. Barthes nadaljuje, da jezik in govor drug drugega vsebujeta; jezik je zaklad, ki ga govorna praksa shranja v subjekte in zares obstaja le v govoreči množici. De Saussurejev par na podlagi Hjelmsleva in Merleau-Pontyja razširi z izrazi shema / čista forma / struktura : raba / množica navad neke družbe / dogodek (144–149). Do izraza prideta obstoj konvencionalizirane strukture in njeno udejanjanje, tako da se v Barthesovi teoriji na poseben način srečajo formalistični in sociološki prijemi literature. Z istega stališča je zgovorna njegova opredelitev lingvističnega znaka nasproti semiološkemu znaku. Barthes se strinja z definicijo, po kateri je znak iz dveh obrazov, tj. izraznega in vsebinsko-konceptualnega, vendar gre kot semiolog korak naprej v razstavljanju označenca. Pri semiološkem znaku sta označevalec in označenec lahko neločljivo speta, lahko pa se zgodi, da je označenec kratko malo postavljen ob označevalca. (162–164)⁴ Semiološko pojmovanje znaka,

⁴ Na tej podlagi loči izološke od neizoloških sistemov. Pri prvih sta označevalec in označenec neločljivo povezana, tako da se označenec materializira v svojem označevalcu, pri drugih je označenec postavljen ob označevalca in je odvisen od strukture diskurza.

za katerega je torej značilno *drsenje* označenca, implicira, da na aktualizacijo znaka vplivajo lahko ideološke sfere, prostorsko-časovni, historični in socialni dejavniki. To kaže na funkcionalno naravo znaka in spominja na Tinjanovo variabilno dominantno, ki postavlja »literarno dejstvo« v odvisnost od spremenljivih življenjskih nizov. Po Barthesu zveza označevalca in označenca še zdaleč ni vse semantično dejanje, saj dobiva znak veljavo tudi od svoje okolice; označevalec in označenec sta v *plavajočem* razmerju. Učinek teksta je dogajalni proces, ki rezultira iz prežemanja forme in razsežnosti sveta. (167–169) Razmerje med tekstom in svetom je torej gibljivo. Ker se kontekst in situacija nenehno spreminjata, označenci nenehno *drsijo* in so zato v dinamični zvezi s kulturo, (kolektivnim) védenjem, ideološkimi sferami idr.

Čprav je tu jezik literarnih del radikalno ločen od psihološke in historične ravnine, je smisel teksta dogajanje, v katerega so vključeni tisti, ki tekst sprejemajo, razumejo, berejo in torej gradijo smisle. V zbirki razprav *Književnost, mitologija, semiologija*⁵ Barthes literarno delo opredeli kot progresivno formalno strukturo. Nasproti literarnega dela se nujno znajde svet. Dela se zato ne da izčrpati zgolj iz njega samega. Čprav odnos med njim in zunajliterarnimi dejavniki ne temelji ne na vzroku ne na podobnosti,⁶ ni zanikan. Tudi ko je Barthesova usmerjenost na strukturo najmočnejša – književnost je narejena iz jezika, trenje med njo in jezikom pa je njeno bistvo⁷ –, se zaveda, da gostota njenih znakov nima vedno istega označenca in lahko dobi dodatne pomenske razsežnosti. Vsako predstavljanje je zgoščeno semantično dejanje, v katerem prihaja do pomenske variacije znaka. (202–206) Situacije se menjavajo in gradijo smisel (231). Spoznanje o pomenski variaciji znaka in sociološko pojmovanje znaka puščajo prostor za domet socialnih, ideoloških in subjektivnih dejavnikov pri ustvarjanju in dojemanju

⁵ Zlasti spisi »Strukturalistička delatnost«, »Književnost i značenje«, »Od nauke do književnosti«.

⁶ Zveza med stvarnostjo in književno verzijo ne more biti analogna že zaradi tega, ker je književna ustvarjena skozi digitalni kod jezika, ki pa je s stvarnostjo v institucionalnem, ne pa naravnem odnosu. Jezik je drugostopenjski prenosnik, tako da a priori stvarnost lahko le konotira, ne pa denotira. (207)

⁷ To ponazori z nekoliko bizarno metaforo književnosti kot parazitskega jezikovnega objekta.

form. V dvojici form in oblik sveta se križajo formalistično-strukturalistični in sociološko-sistemski koncepti literature. Od tod prihaja Barthes do t. i. književnega strukturalizma. Seveda ga kot strukturalista zanimajo oblike vsebine, ki šele omogočajo artikulacijo pripovedi, in oblike podajanja pripovedi (razvrščanje, distribucija znakov). Vendar dodaja, da književna beseda nima le dobesečnega pomena, ampak je bogata za dopolnilne pomene in nosi informacije o kulturi. Globoka je kot prostor. (151; 252–259) V strukturalizmu, pri katerem so izrazi in njihovi učinki smisla gibljivi, tako kot so gibljivi zgodovinski nizi, stopa v ospredje kompleksna mreža form sredi komunikacijskih odnosov. Književno delo razume Barthes (181–188) s sinhrono (abstraktnostrukturalne) in diahrono (kulturnozgodovinske) osi. Zato izraz ni le struktura, ampak paleta pomenov. Sorodnost s sistemskim raziskovanjem literature vidim v njegovi verziji književnega strukturalizma, ki si prizadeva, da bi zgodovino povezal s formami. Pri tem ne gre za nikakršno odkrivanje ontologije predmeta. Strukturalist mora pri književnem objektu pravzaprav odkriti zakonitosti povezovanja (paradigmatičnih) enot in pokazati, kako se izgrajuje njegov smisel.

Podobno v spisu Po čem spoznamo strukturalizem iz leta 1973 (1995, 41–64) Gilles Deleuze analizira glavne značilnosti in kriterije strukturalizma ter ugotavlja, da je v njem veliko implikacij in metodoloških »napotkov« o kompleksnih odnosih med jezikovnimi formami in družbeno-zgodovinsko mrežo, v kateri se te utelešajo. Deleuze govori o abstraktni jezikovni strukturi, katere elementi tvorijo mrežo razmerij, ki jih potem zapolnijo realni objekti in bitja s svojimi vlogami in državami. Smisel je vedno učinek konkretne kombinacije mest v strukturi. Čeprav je avtor mestoma težko razumljiv, je prepričljiva dekonstrukcija dvojic struktura-utelešenje, diferencialno razmerje-realna relacija. Deleuze poudari *trenje* strukture in elementov realnosti. Struktura je repertoar elementov in relacij. Dejanska in aktualna pa postane, ko se utelesi. Vloga t. i. zunanjih dejavnikov pri konstituiranju estetskega objekta je izrazita tam, kjer pokaže, kako se vedno aktualizirajo le določena mesta in razmerja v strukturi, medtem ko se druga aktualizirajo ob drugem času.⁸

⁸ Poleg vsega že strukture niso povsem »čiste«, ampak zgodovinske, saj jih »prekrivajo« pravna, politična, ideološka idr. razmerja.

Od 60. letih prejšnjega stoletja dalje, nekaj pa tudi že prej, je o metodologiji humanističnih disciplin in tekstološki problematiki razmišljal Mihail M. Bahtin (1999). Z našega vidika je njegova obravnava literarne umetnosti zanimiva v tistih dveh točkah, kjer si prizadeva, ne glede na epistemološka izhodišča in cilje, da bi pri raziskovanju literature bolj povezal znakovni kompleks in komunikacijski kontekst. Bahtin skuša postaviti takšno humanistično disciplino, ki bi se gibala med območji filozofske antropologije, jezikoslovja in literarne vede ter tekst zajela v njegovi znakovni materialnosti in govornem procesu. Tekst je pojmovan kot izjava, ki jo opredeljujeta intenca in njeno udejanjanje. Bahtinu je jasno, da tekst ni mogoč zunaj splošno znanega jezikovnega sistema, vendar je kot izjava vselej nekaj neponovljivega in individualnega. Tekst je vključen v govorno komunikacijo določenega področja smisla, na katerem stopa v dialoške odnose z drugimi teksti in govorečimi subjekti. Teksti se vključujejo v družbene diskurzivne prakse in so dogodki v življenju. Znakovni pomeni so potemtakem socialno organizirani in nastajajo v igri ponovljive znakovne strukture in spremenljivega kompleksa govorne komunikacije.⁹ Tekst (izjava) je opredeljen v odnosu do predmeta, govorečega subjekta,¹⁰ jezika kot sistema potencialnih možnosti in v odnosu do drugih izjav in področja komuniciranja (313–316). Zato sta razumljiva avtorjevo strinjanje s tem, da obstaja obča logika znakovnih sistemov, in dvom v prizadevanja glotosemantike, ki naj bi se dokopala do teoretskega modela, s katerim bi se dalo opisati sleherni tekst. Tekst je vedno dogodek; »njegovo resnično bistvo vedno poteka na meji dveh zavesti, dveh subjektov«; vedno gre za »kompleksen medsebojni odnos teksta (predmeta preučevanja in razmišljanja) in ustvarjajočega se okvirnega konteksta (ki sprašuje, razume, komentira, ugovarja itn.).« (291) Vsaka izjava, ki ni le verbalna konstrukcija, ima svojega avtorja in naslovnika, pomen v (bližnjem ali daljnem) kontekstu (335) in se dogaja na stiku z drugimi teksti oz. izjavami. Tudi avtorska

⁹ Bahtin se zaveda, da »je mogoča prav taka mehanična reprodukcija teksta (na primer ponatis), vendar je subjektovo reproduciranje teksta (vračanje k njemu, ponovno branje, nova izvedba, citiranje) nov neponovljiv dogodek v življenju teksta, nov člen v zgodovinski verigi govorne komunikacije« (291).

¹⁰ Vendar ne gre za enostavne psihološke odnose med njima.

pozicija se ne razblinja v tekstu, vendar Bahtin nasprotuje prepričanju, da se osebo-avtorja da identificirati. Sistemski odnosi med tekstom in kontekstom so vidni še tam, kjer se pozornost preusmeri na funkcionalni vidik izjave. Tudi opisovanje stilov ne more biti več samo lingvistično, čeprav so besedni teksti jezikovne narave. »Da bi razumeli totalni smisel tega dialoga stilov z avtorjevega gledišča (298)«,¹¹ je izjava dana v kontekstu kulture, situacije, zgodovine družbe, življenjske prakse (229–282).¹²

Sistemskoteoretske implikacije vsebuje Ingardnova **fenomenološka estetika**,¹³ pri kateri pride do obrata raziskovalne perspektive od produkcijske v smer recepcijske estetike. Književno delo razume kot večplastno tvorbo iz a) plasti jezikovnih zvenskih tvorb,¹⁴ b) plasti pomenskih enot,¹⁵ c) plasti predstavljenih predmetnosti¹⁶ ter č) plasti shematiziranih aspektov. Na tej točki razvije teorijo praznih mest v literarnem delu. V njej se srečajo literarno delo – shematična tvorba – in ustvarjalni akti subjektov, ki delo sprejemajo in konkretizirajo. Predstavljeni predmeti so v delu samo prikazani, ne pa konkretno in čutnonazorno dojeti. Dani so v okviru shematiziranega videza,¹⁷ medtem ko pride pri branju do različnih aktualiziranih videzov. To pa ni več odvisno od

¹¹ Pri tem nikakor ne gre za iskanje in opisovanje avtorjevega gledišča kot podobe, temveč funkcije.

¹² V teh okvirih Bahtin definira govorne žanre kot tipe izjav, ki imajo svoje relativno stabilne tipe, a so hkrati kot izjave individualni. Zato ne loči slovnice in zgodovine, ampak poveže zgodovino jezika z zgodovino družbe. Ta dva vidika se pri njem dopolnjujeta; »preučevanje izjave kot realne enote govorne komunikacije omogoča pravilnejše razumevanje narave jezikovnih enot (kot sistema)«. (232, 240, 242)

¹³ Roman Ingarden: *Das literarische Kunstwerk*, 1931; *Literarna umetnina*, 1990.

¹⁴ Besede, bes. zveze, stavki, povedi in njihove kompleksnejše povezave. Izraz jezikovne zvenske tvorbe ne meri toliko na glasovno podobo, ampak je povezan s pomenom, ki ga ima določena tvorba.

¹⁵ Zvensko-pomenske tvorbe se povezujejo v stavke in tako nastaja smisel. Ingarden poudarja, da besedni zveni seveda niso enaki stavčnim zvenom, ampak da se skozi izgrajuje neka nova, intencionalna predmetnost.

¹⁶ To je plast zgodbe, ki ima kvazi status. Predstavljene predmetnosti so polne vrzeli, nedoločenih prostorov, ki jih bralec zapolnjuje na podlagi lastnega repertoarja izkušenj.

¹⁷ To je vnaprej določena množica lastnosti, vsebinskih momentov, ki so pogoj »izvirne samodanosti predmeta«.

samega predmeta, ampak od faktorjev subjektivne narave in zavestnih ravnanj zaznavajočega subjekta. »Videzi, ki jih doživimo med izkušnjo ene in iste stvari, se spreminjajo na različne načine in marsikaj, kar je bilo v prejšnjih videzih navzoče le v obliki neizpolnjene kvalitete, dobi v poznejših obliko izpolnjene kvalitete in narobe.« Predstavljeni predmet je dan na pogled, medtem ko so njegovi videzi »kontinuirana množica videzov, ki si slede v stalnem zaporedju, se po svoji biti in takšnosti nanašajo »name«, na zaznavajoči subjekt, čeprav niso odvisni samo od mene in niso čisto subjektivni«. (Ingarden 1990, 302–311) Z vpisovanjem sprejemnika, ki v okvirih »izvirne samodanosti predmeta« polni vrzeli in konstituira smisel, v literarno umetnino Ingarden nekoliko zamegli avtorjeve pristojnosti. Spregledati ni mogoče niti kulturnega komunikacijskega konteksta, ki sooblikuje individualna ravnanja sprejemnikov. Rešeno ni niti vprašanje strukture jezikovnih tekstov, vendar iz komunikacijske verige izstopi interaktivno razmerje med recipientsko pozicijo in umetnino.

Od 60. let 20. stoletja je na pohodu **receptijska estetika**, ki je empiričnim sistemskim pristopom tudi razvojno-kronološko najbližje. Med njenimi predstavniki se mi zdi relevantno pogledati Hansa Roberta Jaussa in se zaenkrat vrniti k njegovemu predavanju *Literarna zgodovina kot izziv literarne vede* (1967).¹⁸ V opoziciji do marksistične in formalistične šole, ki bistvo umetniškega dela zožita na estetiko produkcije in prikazovanja ter s tem omejita vlogo recepcije in delovanja,¹⁹ Jausss nadaljuje tam, kjer sta se obe tradiciji ustavili. Ker bistvo umetniškega dela ne počiva ne v prikazovalni funkciji ne v avtonomni eksistenci, izostri v trikotniku avtor-delo-publika dialoški in komunikativni odnos med delom in publiko ter med samimi deli. Vzporednice s sistemskoteoretskim pojmovanjem literature so tam, kjer poveže proizvodnjo in recepcijo, saj je literarni proces sukcesivno dogajanje med delom in subjektom, ki proizvaja, posreduje in konzumira.

¹⁸ »Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft« (Jausss 1978, 37–88) [Istorija književnosti kao izazov nauci o književnosti, *Estetika recepcije, Izbor studija*, Beograd: Nolit, 1978.]

¹⁹ Marksistična estetika obravnava bralca na enak način kot avtorja; zanima jo npr. njegovo socialno poreklo. V formalistični šoli pa je po Jaussovem mnenju potreben le kot subjekt, ki sicer opaža, vendar sledi navodilom iz teksta in odkriva postopke v njem (Jausss 1978, 56).

Premostitev razkoraka med estetsko in družbenozgodovinsko dimenzijo literature je izrazita še tam, kjer je bralčev dialog z besedilom določen s koordinatami dobe, v kateri je delo nastalo, nizom zgodovine recepcij in specifikko okoliščin sprejema.²⁰ Vez med delom, bralcem in življenjsko prakso se izostri v poglavjih VI–XII omenjenega predavanja, kjer predstavi 7 predlogov za »novo« literarno zgodovino. Nujno se mi zdi z našega gledišča obravnavati 1., 2. in 7. predlog.²¹

1. »Literarna zgodovina mora odstraniti predsodek zgodovinskega objektivizma in preiti od produkcijske estetike in estetike prikaza k estetiki recepcije. Pri tem jo mora voditi dialoški odnos med zgodovinarjem in delom. Literarno delo ni spomenik, ampak prej nekakšna partitura; literarni zgodovinar je najprej bralec, šele potem znanstvenik – njegovo razumevanje torej nikoli ne more biti »objektivno«, ampak je vnaprej določeno z izkušnjo zgodovinskega bralca, z njegovim horizontom pričakovanja.« Komentar: Vsako (literarnoznanstveno) branje je komunikacija med delom in bralcem, v kateri igrata vlogo bralčeva izkušnja in horizont življenjskega sveta. Literatura je vpeta v mrežo, ki jo tvorijo delo, bralec in specifične okoliščine recepcije.

2. »Preseči je treba psihologizem in bralčevo izkustvo analizirati v okviru (»primarnega«) horizonta pričakovanja. Ta se za vsako delo ob njegovem izidu oblikuje na podlagi predrazumevanja zvrsti, forme in tematike že poznanih del ter nasprotja med poetičnim in praktičnim jezikom. Ta primarni horizont pričakovanja določa estetsko izkustvo in usmerja recepcijo.« Komentar: V analiziranju bralčevega izkustva se Jaus oddalji od psiholoških reakcij, individualnega stanja zavesti in naredi korak k tistemu, kar je pred subjektivnim, samovoljnim razumevanjem posameznika. To je družbenozgodovinsko oblikovano predznanje, ki krmili branje in vključuje a) predrazumevanje književnih vrst in zvrsti ter žanrska pravila; b) povezave s prebranimi in poznanimi deli, ki tvorijo literarnozgodovinski kontekst in določajo način, po katerem bralec sprejema in vrednoti delo, c) ter razumevanje odnosa med poetično in praktično funkcijo jezika. Na ta način vpne Jaus literaturo v širši kontekst življenjskega izkustva.

²⁰ Za razliko od Gadamerja, ki govori o stopitvi primarnega in sekundarnega horizonta, Jaus to dvojce loči.

²¹ Previde Jaussovih predlogov povzemam po Virku (1998, 534).

Funkcionalna povezanost književnega dela in življenjske prakse je zajeta tudi v 7. točki. Tako kakor družbene prakse vplivajo na recepcijo, tako estetsko izkustvo obratno oblikuje bralčev horizont; ga izkustveno bogati, razbija avtomatizem vsakdana, spodbuja k drugačnemu opažanju stvari ter ima lahko celo moralne posledice. 7. »Poleg sinhrono-diahrone razsežnosti mora biti literarna zgodovina pozorna tudi na odnos do splošne zgodovine. Prav s tem je povezana tudi družbena funkcija literature: literarno izkustvo prodira v bralčev horizont življenjskega sveta in predoblikuje njegovo razumevanje sveta.«

Odgovor na očitek, da se v recepcijski estetiki na račun bralca preveč zapostavita delo in producent, naj bo Jaussova avtokorektura o parcialnosti recepcijskega modela literature in njegov glas za metodološki pluralizem. Recipientsko pozicijo je poudarila v 70. letih *teorija bralčevega odziva*, kjer pa je literarna izkušnja vselej pojmovana kot družbena praksa.²² Eden vidnejših predstavnikov te teorije Jonathan Culler pojmuje literarno delo kot besedo in kot dejanje (2008, 69–97). Poezija je npr. verbalna konstrukcija/struktura označevalcev ter dogodek v (literarni) zgodovini; dejanje pesnika in izkušnja bralca. Spodbudna je z našega stališča Cullerjeva različica poetike. Zanima jo, kako dela dosežejo literarne učinke. Za nalogo si postavlja odkrivanje konvencij, kombinacij elementov in podob, ki omogočajo literarno strukturo in proizvajajo smisel. Pri tem ne spregleda socialno oblikovanih in tudi institucionaliziranih (bralnih) strategij ter namer konteksta, ki omogočajo, da se iz del izlušči smisel. Smisel je odvisen od verbalne strukture in praktično neomejenega konteksta, ki vključuje pravila jezika, situacijo bralca in avtorja. Teksturo in kontekste »lepi« pojem literarne kompetence. Sem spadajo socialno oblikovani in usvojeni orientacijski vzorci za branje in pisanje. Culler ne spregleda niti tega, da že jezik/struktura ni čista nomenklatura imen za kategorije, ampak sistem konvencionaliziranih znakov, ki organizira svet, in prostor ideologije, pa najsi jo manifestira, prevprašuje, izničuje ali preoblikuje.

V 60. in 70. letih se uveljavijo sociološka znanost in literarna sociologija, medijske, kulturološke znanosti, knjigotrške

²² To pomeni, da ni samo stvar subjektivnih bralčevih vtisov ali avtorjeve intence, tudi ne samo posebne besedilne strukture.

raziskave, raziskave knjige, publike, založništva, tako da se raziskovanje vse bolj obrača od dela na nosilce literarne komunikacije in sociološke kontekste literarnega komuniciranja. V tem času je v Nemčiji tretjo izdajo doživela razprava s področja **sociologije literature** Levina L. Schückinga o sociologiji oblikovanja literarnega okusa, ki je bila ob izidu leta 1923²³ šibko sprejeta. Čeprav se je zelo odmaknil od teksta k družbenim procesom, ki so po njegovem ključni za razumevanje literature, in zapostavil t. i. notranjo kvaliteto del, je še ohranil »zavezo« med književnostjo, publiko in pišočimi. Pokazal je na pogojenost ustvarjenega s sociološkimi tlemi, na katerih dejansko raste književnost. Pisanje in sprejemanje je povezal s socio-kulturno, politično in še kako drugače oblikovanim okusom in duhom časa, ki se vpisuje v delo, medtem ko delo na svojevrsten način odgovarja nanj. Z zavedanjem, da lahko avtor piše tudi »proti« publiko in da so pri pisanju različne stopnje samostojnosti, je v literarni komunikaciji povezal točke trikotnika avtor-delo-bralec. Poudaril je pomen umetnikovega individualizma, pri pisanju pa opozoril še na orientacijsko vlogo socialno oblikovanih predsodkov publike in na pomen upoštevanja njenih interesov za sprejemanje literarnih del. Sistemske vezi med delom, publiko in socialnim kontekstom so zelo očitne tam, kjer se delo pojasnjuje v zvezi s spreminjajočimi se socialnimi oblikami življenja, in tam, kjer se oblikovanje literarnega okusa razlaga s premiki na literarnoposredniški in -sprejemniški ravnini. Skozi zgodovino so to spremembe pri bralski publiko, ki seže čez aristokratski krog, in porajanje meščanskega kroga, razvoj izdajateljske dejavnosti, pojav literarnih društev, vznik knjižnic, knjigarn, pojav gledališč, šol in univerz, krepitev oglaševalskega aparata, literarne kritike itd. Podobno pravi *literarna sociologija*, ki ji je jasno, da literatura ni samozadosten in vase zaprt sistem ter da se je ne da izčrpati le iz t. i. notranje strukture. Eno njenih glavnih vodil je »analiza literarnega dela z ugotavljanjem njegove strukture in odkrivanjem »za njo« delujoče skupinske zavesti« (Rupel 1982, 6–7). V taki obravnavi družbeno strukturiranje in literatura nista ločena, ampak prihajajo do izraza vzajemni tokovi med njima. V

²³ V hrvaškem prevodu iz leta 2001 *Sociologija oblikovanja literarnog ukusa*, prev. Božica in Franjo Zenko, Zagreb: Dora Krupićeva.

literarni sociologiji obstaja več vrst raziskav. V nasprotju s pozitivistično sociološkim raziskovanjem²⁴ je nepozitivistična literarnosociološka perspektiva kompleksnejša. Dialog med književnostjo in okoliščinskimi dejavniki vzpostavlja tako, da preučuje npr. vrednote, ki naj bi usmerjale življenje posameznika in družbe.²⁵ Sociološkim raziskavam ne gre za to, da bi med literaturo in družbo konstatirale preproste vzročno-posledične odnose, saj literatura ni odsev družbe in ima svojevrstno strukturo. Vendar pa zunanje sile in položaj nosilcev literature zanj niso brez pomena in jih je pri njenem razlaganju smiselno upoštevati.

Predstavljeni pristopi, v katerih je mogoče videti svojevrstne predhodnike sistemskih obravnav literature, na različne načine poudarjajo dinamične sile in *sistemska razmerja* med umetnostjo, njenimi nosilci in širše družbenim omrežjem. Da literarnost ni ontološka lastnost besedila, pokažejo celo sociološko orientiranim raziskavam navidezno zelo oddaljene strukturalistične obravnave literature, ki predočijo mnoštvo povezav med tekstom, členi literarnega procesa in neliterarnimi nizi. Fenomenološka in recepcijska estetika v kompleksnem literarnem procesu vidnejšo vlogo odmerita bralski recepciji, medtem ko se interes za avtorstvo ohranja v pozitivističnih in socioloških pristopih. Literarna sociologija podčrta posredniške in obdelovalne vloge (od knjigotrške verige do kritike), s katerimi je literatura funkcionalno povezana in ki posredujejo v trikotniku avtor-delo-recipient. Toda če je pri naštetih obravnavah fokus v zadnji posledici zožen na posamezne člene v literarni komunikaciji, je tisto, kar imenujemo celota literarnega procesa v neki dobi, po mojem najbolj celostno zajela empirično-sistemska literarna znanost. Tekst in njegov pomen sta tu rezultata specialnih, na tekst usmerjenih dejavnosti proizvodnje, distribucije, recepcije in obdelave, ki se obravnavajo z ozirom na druge socialne sisteme, njihove vloge in funkcije v družbeno-kulturni mreži.²⁶

²⁴ V naslonitvi na naravoslovje literaturo raziskujejo precej mehanicistično, saj iščejo materialne in znanstveno dokazljive, zelo neposredne vzročno-posledične povezave med (ustvarjalčevim) okoljem in literaturo. (10)

²⁵ Petrovičeva verzija gnoseološko-sociološkega modela umetnosti se npr. koncentrira na to, kako zgodovinska zavest pronica v umetnost in kakšni so obratno družbeni učinki umetnosti (19).

²⁶ Na tem mestu ni mogoče spregledati niti polisistemske teorije (Even-Zohar) niti teorije literarnega polja (utemeljitelj Pierre Bourdieu).

Sistemizacija vseh elementov zapletenega literarnega procesa (naj)vidneje uspe konec 70. in v začetku 80. let prejšnjega stoletja. V *Grundriß der empirischen Literaturwissenschaft / Očrtu empirične literarne znanosti* (1980) Siegfried J. Schmidt od teorije delovanja in teorije komunikacijskega delovanja prehaja na teorijo estetskega komunikacijskega delovanja. Zoži jo na teorijo literarnega komunikacijskega delovanja, ki ga s pomočjo aktantske teorije ponazori s štirimi delovalnimi vlogami, ki se nanašajo na tekst. Od tod postaja jasno, da je literarnost kognitivno-socialni konstrukt, saj se poraja v kompleksni interakciji med tekstom, njegovimi socializiranimi nosilci in njihovimi koncepti literature, ki pa nastajajo v zapletenih družbenih procesih kanonizacije, socializacije in ideološke orientacije. S tem ko niso nesporno središče zanimanja samo literarni teksti, ampak tudi literarne dejavnosti proizvodnje, razširjanja in sprejemanja, ki tekstom šele pripišejo literarnost, je vsaj teoretsko zajeta »celota« literarnega procesa. Zanimarjeni niso niti drugi, za literaturo relevantni komunikacijski sistemi v družbi. Schmidt modelira literaturo v prepletu z družbenimi sistemi, kot jih je razložil že sociolog Niklas Luhmann in ki segajo od politike do religije, morale, prava in izobraževanja. Schmidtov *Očrt*, ki je temelj za sistemsko orientirano literarno znanost, je spodbudil mnoštvo sistemskih obravnav literature. Do paradigmatskih in metodoloških sprememb ni prišlo le v nemškem in zahodnoevropskem prostoru, ampak se je ELZ uveljavila npr. tudi na Madžarskem in nenazadnje pri nas. *Očrt* je še danes ena temeljnih knjig za tiste, ki svoje raziskovanje umeščajo v empirično-sistemske metodološke okvirje.

Skoraj sočasno so se v slovenskem prostoru pojavili podobni predlogi. Je pa treba poudariti, da je bila literarna veda na Slovenskem dejansko vseskozi *sistemska*, saj že zaradi vpetosti literature na horizont narodnokulturnega emancipacijskega procesa v preučevanju le-te preprosto ni bilo

Knjiga ju ne obravnava zato, ker v slovenskem prostoru nista naleteli na takšen odziv kot ELZ Siegfrieda J. Schmidta. Polisistemsko teorijo izraelskega teoretika Even-Zoharja je pri nas predstavil Marijan Dovič (2003). V *Sodobnosti* (2003) in monografiji *Sistemske in empirične obravnave literature* (2004) je pisal o Bourdieuevi teoriji literarnega polja, tako da ta že ima svoje mesto v obstoječem pregledu empiričnih raziskav literature.

mogoče zaobiti povezav med literaturo ter zanjo konstitutivnimi in neliterarnimi področji komuniciranja. Razlika je v tem, da je izhajala z drugačnih epistemoloških podlag in da je pri razlaganju literature uporabljala drugačne pojme in kategorije. Kleinmayrova (1881) in obsežna Glaserjeva *Zgodovina slovenskega slovstva* v štirih zvezkih (1894–1898)²⁷ sta se literature lotevali z biografsko in bibliografsko metodo ter jo razlagali predvsem iz biografij ustvarjalnih osebnosti. V začetku 20. stoletja se je pri nas uveljavil pozitivizem, za katerega je poleg natančnega dokumentiranja značilno, da se v literarnem sistemu osredotoča na razmerje avtor-delo, tako da gre že za mehanicistično iskanje kavzalnih zvez med delom in dejstvi iz življenja avtorja. Znan predstavnik je prešernoslovec in utemeljitelj slovenske akademske literarne zgodovine France Kidrič s pregledom slovenskega slovstva (1929–1938). Poseben vrh je slovenska literarna zgodovina dosegla s Prijateljevo *Slovensko kulturno in politično zgodovino Slovencev* (1938–1940), ki je v petih zvezkih zaobjela obdobje od t. i. tvornega konservatizma do romantičnega realizma (1848–1881).²⁸ Razvoj slovenske literature je spremljala tudi skozi dogajanja na neliterarnih področjih in skušala literaturo pojasnjevati iz glavnih značilnosti politično-kulturnega dogajanja.²⁹ Darko Dolinar (2007) poudarja, da se je pri nas znatno uveljavila pozitivistična usmeritev, ki se je začela v obdobju med vojnama oplajati z duhovnozgodovinsko metodo. Sodeč po glavnih literarnozgodovinskih delih in univerzitetni literarni zgodovini, je prevladujoča. Po drugi svetovni vojni se je šibko in največ v publicistiki in esejistiki uveljavila marksistična usmeritev, medtem ko sta formalizem in strukturalizem komaj prisotna. Podobno je z ostalimi teoretično-metodološkimi usmeritvami. Med vrhovi literarne zgodovine med vojnama Dolinar omenja Antona Slodnjaka in Antona Ocvirka. V nasprotju z zgodnjim pozitivizmom sta sicer bolj poudarjala osebni pogled na zgodovino slo-

²⁷ Kar zadeva metodologijo, spada sem tudi Slovensko slovstvo F. Levca, ki je digitalizirano (<http://www.ff.uni-lj.si/slovjez/mh/levec.html>) in še čaka na podrobnejšo obdelavo.

²⁸ Od 1955 do 1985 je *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina: 1848–1895* izhajala pri DZS v Ljubljani (6 zvezkov v 7 kosih).

²⁹ O tem pričajo tudi naslovi posameznih etap v zgodovini literature, npr. Obdobje tvornega konservatizma, Obdobje okorelega konservatizma itd.

venske književnosti ter v obravnavi ustvarjalcev in zgodovine literature omejila vlogo kavzalnega determinizma,³⁰ čeprav nista literature odtrgala od (narodno)idejnih podlag. (Dolinar 2007, 19–36) Tudi Matičina *Zgodovina slovenskega slovstva* (1956–1971) ter Pogačnik-Zadavčeva *Zgodovina slovenskega slovstva* (1968–1972) v osmih zvezkih³¹ imata poteze (neo) pozitivizma.

V množstvu literarnozgodovinskih razprav, ki preobračajo pozornost od teksta k sociološkemu kontekstu, omenimo od začetka 80. letih Dušana Pirjevca (*Vprašanje o poeziji, vprašanje naroda*, 1978) in Rastka Močnika z *Raziskavami za sociologijo književnosti* (1983), ki ga zanima razmerje med literarnim področjem in družbenim strukturiranjem. Da literature ni mogoče izčrpati z analizo notranje strukture, ampak je treba upoštevati npr. širšo skupinsko zavest in okoliščine nastajanja dela (od sociologije avtorja do stopnje pismenosti, bralnih navad in založništva), ozavešča *Literarna sociologija* Dimitrija Rupla (1982). Med empiričnimi in sociološkimi raziskavami v tem času opozorimo na raziskave knjige, založniških in knjigotrških vidikov M. Žnideršiča ter raziskave knjige, slovenskega bralstva in njegovih interesov G. Kocijana. Avtorja najzgodnejših empiričnih kvantitativnih analiz sta D. Poniž in P. Scherber. Slednji je izdal *Slovar Prešernovega pesniškega jezika* (1977), kjer je delal s konkordancami. — Zaradi sorodnosti raziskave omenimo na tem mestu J. Zupana z monografijo *Kaj je Prešeren rekel o –: Poezije in konkordance* (2001) s statistično analizo Prešernovih pesmi in z zbirom konkordanc za samostalnike. Marko Limbek, sicer matematik in ekonomist, pa je z računalniško podprto analizo ugotavljal avtorstvo na primeru Mencingerja (2008).³² — Od konca 80. let je Miran Hladnik seznanil slovenistično literarno vedo in širši literarnovedni prostor pri nas z empiričnimi pristopi, čeprav je dal prednost eni vrsti raziskovalnih metod, in sicer količinskim. O njih je pisal v več razpravah, ki sem jih naštela že uvodoma in so izhajale od začetka 90. let. Med sistemske raziskave literature prištevamo Hladnikove obravnave dveh »velikih« žanrov – slovenskega zgodovinskega romana in

³⁰ Npr. Ocvirkova disertacija *Levstikov duševni obraz* (1933).

³¹ Skrajšana izdaja 1973.

³² »Usage of multivariate analysis in authorship attribution: Did Janez Mencinger write the story 'Poštena Bohinčeka'?«

kmečke povesti –, ki sta ga zanimala z vidika njune narodne konstruktivnosti, ter mohorjanske žanrske literature in slovenskega ženskega romana 19. stoletja, ki ju je obravnaval z vidika bralske publike. Takšno raziskovanje literature prerašča sam tekst in sega onkraj v socialna, politična, kuturna, gospodarska idr. območja. To tudi spodbudi in terja drugačno konceptualizacijo in organizacijo raziskovalnega predmeta literatura, ki vključuje zdaj tako rekoč celotno območje literarnega proizvodjanja, razširjanja in sprejemanja literature ter povezave literature z drugimi družbenimi področji.

Od sredine 90. let se pri nas raziskovalni trendi močno nagnejo v prid Schmidtovega programa, kar med nekaterimi raziskovalci oblikuje in okrepi zavest o pripadnosti posebni, empirično-sistemski raziskovalni paradigmi. Predpostavljam, da je razloge za porast rabe sistemskoteoretskih pojmov pri nas pripisati tudi reviji *Poetics* (Nizozemska), ki je seznanjala z izsledki empiričnih raziskav literature. Poleg Hladnika teoretik Marko Juvan, ki piše sicer največ o parodiji in medbesedilnosti (*Domači Parnas v narekovajih: Parodija in slovenska književnost* (1997), *Intertekstualnost* (2000)), na predavanjih kritično vpeljuje (Schmidtovo) sistemsko teorijo v slovenski literarnovedni diskurz. Leta 2000 je izdal monografijo *Vezi besedila: Študije o slovenski književnosti in medbesedilnosti*. Kakor je vidno že iz naslova knjige, Juvana zanima besedilo, vendar ga obravnava v njegovi vpetosti v verigo drugih izjav, nize posredništev, ideologij ipd. Avtor poudarja, da že jezik ni neka brezčasna, zaprta, statična tvorba in nad zgodovino povzdignjeni kod, ampak »retorični prostor, kjer se sredi muhastih zgodovinskih okoliščin znakovno artikulirajo nove in nove pomenotvorne razlike, hermenevtični zdrs, semantične raztrositve, interpretativni spori in aporije« (Juvan 2000, 12). Vanj je vkodirano zgodovinsko obzorje avtorja in bralcev. Tekst pa je potemtakem »simbolizacijsk(a) tkanin(a), preplet znakov, vzorcev in relacij, ki nastaja z vnašanjem, strukturiranjem in preoblikovanjem obstoječega simbolnega gradiva, in to na statvah kulturne proizvodnje, družbenih diskurzov in institucij, umetniške tradicije in kulturnega spomina.« (prav tam, 15) Tisto, kar zanima Juvana, torej niso jezikovno-pomenske strukture besedil na sebi ali tekst kot skriti izraz avtorjevih misli, ampak robovi teksta ter jezikovni, literarni, umetniški, kulturni, duhovni, družbeni in zgodovinski

konteksti. Razkriti skuša kanale, ki vežejo tekst in družbeni diskurz. Zanima ga besedilo kot struktura in kot dogodek v »obtoku družbene energije« (Greenblatt), kjer se s selitvami med govoricami umetnosti, prava, politike, znanosti, religije in vsakdanjega življenja oblikujejo vezi med ustvarjalci, bralci in razlagalci (Juvan 2000, 16). Pozornost se preusmeri h kontekstu ter k vključevanju teksta v zgodovino in zgodovine v kontekst (prav tam, 19). – Konkretno analizira Juvan besedilo – Mencingerjevo povest *Vetrogončič* – v razmerju do zgodovinskih, ideoloških, socialnih in jezikovno-kulturnih kontekstov, v katerih se je v 19. stoletju konstituirala slovenska literatura. Splošna teza je, da je literatura pomagala konstituirati, utrjevati in predstavljati narodno zavest. V analizi Mencingerjevega *Vetrogončiča* skozi fokus narodnokulturne razlike pokaže, kako so se s pripovednim predstavljanjem in tematiko, vpletanjem nacionalnih ideologemov, problematizacijo javnih vlog slovenščine ter funkcijske hierarhije med slovenščino in nemščino kazale, producirale in vrednotile narodnostne razlike med slovenstvom in nemštvom. (Juvan 2000, 133–159) Obravnava nekaterih zgradbenih prvin in vsebinsko-idejnih plasti dela v odnosu do (statev) narodno obarvanega diskurza izriše »vezi« med »teksturo« in narodno-kulturnim kontekstom. – Empirična literarna znanost ima kratko poglavje v *Modernih metodah literarne vede* T. Virka (1999), ki so bile ponatisnjene 2003. in 2008. leta in so ena temeljnih knjig pri študiju metodologije na diplomskem in podiplomskem študiju književnosti.

H krepitvi empirične paradigme pri nas so prispevali uspeli magisteriji in doktorske naloge; empirične metode je v magisteriju in doktorski nalogi uporabil A. Bjelčevič (1993, 1996), tudi A. Žbogar (2002), M. Pezdirc Bartol v disertaciji, ki se ukvarja z recepcijo drame (2004) in je bila podlaga za njeno knjigo *Najdeni pomeni: Empirične raziskave recepcije literarnega dela* (2010). Knjiga je izšla 15. po vrsti v zbirki Slavistična knjižnica, ki je kot 16. po vrsti pod svoje okrilje sprejela tudi mojo knjigo in vsaj v slovenistiki lepo pokrila področje empiričnega raziskovanja literature. Med zadnjimi uspelimi disertacijami, ki se za obdelavo podatkov poslužujejo kvantitativnih metod, omenimo disertacijo R. Jereba (2009), ki je tako obravnaval strukturo in funkcije literarne kritike. Je pa treba poudariti, da gre pri vseh naštetih

delih predvsem za rabo empiričnih kvantitativnih metod. To poudarjam samo zato, ker jih je po mojem treba ločiti od empiričnih sistemskih pristopov k literaturi, ki so oprti na radikalnokonstruktivistično utemeljeno ELZ in sistemsko teorijo, kakor jo je načrtoval S. J. Schmidt v svojem delu iz leta 1980 in ki podaja temeljne smernice za sistemsko preučevanje literature. Takšno uporabo pristopov pa sem na Slovenskem zasledila pri treh raziskovalcih, ki nastopijo v razponu dobrih desetih let. Za šolo je to verjetno premalo, so pa enakomerno porazdeljeni po osrednjih raziskovalnih in visokošolskih ustanovah, kot so Inštitut za literarne vede pri ZRC SAZU, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani in FF Univerze v Mariboru. Na eni strani se vključijo v teoretsko-metodološko diskusijo, na drugi strani pa raziskujejo (slovensko) literaturo z ozirom na sistemskoteoretske vidike. Pomemben kriterij za umestitev raziskovalca v sistemsko vejo empirične literarne znanosti je bila disertacija, tej sledeči izid monografije in objave znanstvenih razprav za to področje v osrednjih časopisih za jezikoslovje in literarno vedo pri nas. Na ta način vsak na svoj način vpelje sistemsko teorijo v domači literarnovedni diskurz, jo kritično predstavi zainteresirani strokovni javnosti in se obenem profilira kot pripadnik sistemskoteoretskega diskurza v literarni vedi na Slovenskem in širše. Zavest o pripadnosti posebni, empirično-sistemski raziskovalni paradigmi izpričuje tudi njihova raba sistemskoteoretske terminologije, saj je zavezana izvornemu in ožjemu terminološkemu področju, za katerega je značilen izdelan pojmovnik; gre torej za ožjo (in ne modno), morda res že »ortodoksno« rabo sistemskoteoretskega pojmovnika. Iz leta 1998 je germanistična literarnovedna disertacija D. Kosa *Zasnova empirične literarne znanosti z vidika radikalnega konstruktivizma*, ki prinese v slovenski prostor prvo izčrpnejšo predstavitev radikalnokonstruktivističnih izhodišč ELZ in pomembno prispeva k uveljavljanju ELZ pri nas. Avtor leta 2003 izda monografijo *Theoretische Grundlage der empirischen Literaturwissenschaft* (2003). Slovenistična strokovna javnost se je z izhodišči ELZ lahko seznanila skozi njegov prispevek v *Slavistični reviji* naslednje leto. Empirično literarno znanost je pregledno in kritično predstavil M. Dovič v monografiji *Sistemske in empirične obravnave literature* (2004). Jedro Dovičevega pregleda tvorijo Schmidt, Bourdieu in Zohar. S to

knjigo se je empirična sistemska teorija izčrpnije predstavila slovenistični literarni zgodovini in zainteresirani strokovni javnosti. Do danes namreč nimamo slovenskega prevoda obeh temeljnih del s tega področja, tj. Schmidtovega *Očrta empirične literarne znanosti* (1980) in *Samoorganizacije socialnega sistema literatura v 18. stoletju* (1989), kar bi prispevalo k boljšemu poznavanju te teorije v mlajših strokovnih krogih ter med dodiplomskimi in podiplomskimi slušatelji literarnovednih predmetov. Zaradi jezika je dostop do te študijske literature še vedno precej otežen. Leta 2006 je Dovič zagovarjal doktorsko disertacijo *Slovenski pisatelj: Razvoj vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu*, ki je dobila monografsko obliko leta 2007. Dovičevi in Kosovi verziji sistemske teorije literature bomo namenili pozornost še v nadaljevanju knjige, in sicer tako, da ju bomo skušali povezati z njunimi izhodišči, zraven pa tako, da bosta izstopili njuni konceptiji ELZ in literature. Leta 2008 sem zagovarjala doktorsko disertacijo *Konstrukcija nacionalnega literarnega sistema z vidika empirične sistemske teorije* (Perenič 2008). To je samo ena od podlag za to knjigo, saj sem v podoktorskem študiju teorije sistema in konstituiranja nacionalnega literarnega sistema skozi društvene oblike literarnega življenja spoznanja iz doktorskega študija nadgradila. O perspektivah empirične sistemske teorije sem pisala za *Primerjalno književnost* (2008a; Perspektive empirične sistemske teorije z vidika mlajše generacije – doslednost, odprtost, zanesljivost). Svoj sistemski model literature bom skušala v knjigi podati v kritičnem dialogu z izbranimi teoretskimi koncepti; ki jim namenjam posamezna (pod)poglavja in jih preizkušam na segmentih iz slovenskega literarnega življenja; nato pa strnjeno v poglavju »K izvirnemu sistemskemu modelu literature«, kjer razvijem svojo konceptijo ELZ in literarnega sistema. Temu bo sledil uporabni primer. Aplikacija bo skušala z ozirom na izvirni sistemski model literature prikazati oblikovanje in avtonomizacijo nacionalnega literarnega sistema, kakor sta potekala zlasti skozi društva v 50. letih 19. stoletja. Gre za prvo sistemsko orientirano raziskavo slovenskega literarnega življenja v društvih na prelomu 19. stoletja.

Nič čudnega ni, da sistemske obravnave v literarni vedi na Slovenskem črpajo iz nemškega prostora, kjer se je ta pristop pospešeno etabliral že od sredine 60. let in od koder

izhaja njegov dejanski utemeljitelj. Toda če je začetna skoncentriranost na Schmidtovo teorijo za uveljavljanje sveže raziskovalne paradigme na Slovenskem običajna in nujna, bi bilo treba v drugi in tretji generaciji raziskovalcev, ko je empirična-sistemska teorija utrjena tudi pri nas, razširiti objektiv na druge sistemske verzije literature. Včasih namreč nastaja vtis, da smo pozabili, kako je Schmidt sistemsko teorijo literature, ki se v nekaterih točkah oddaljuje od njegovega zgodnjega diskurza v 80. letih, razvijal naprej. S številnimi razpravami je na literarnoteoretskem prizorišču prisoten še zdaj. Od začetkov uveljavljanja te metode se poleg tega pojavljajo drugi močni teoretiki modernega pojmovanja literature, ki izhajajo iz schmidtovske teorije ali se od nje oddaljujejo in oblikujejo radikalno drugačne teoretske modele. Zato bi lahko pogojno govorili o pluralizmu sistemskih teorij literature. Njihovi predlogi bogatijo polje sistemskega raziskovanja literature v teoretskem in metodološkem smislu. Razlogov za okrnjeno poznavanje različnih sistemskih obravnav literature v slovenistični literarni vedi verjetno ne gre iskati samo v podhranjenosti s prevodi temeljnih del s področja (literarne) sistemske teorije, ampak tudi v kaotičnosti na sistemskoteoretskem polju. Če ažurno spremljamo npr. samo nemške objave s tega polja, bomo hitro opazili, kako je sistemska teorija razvejana; teoretiki, njihovi modeli in znanstvene objave tvorijo bogato, a nepregledno polje. Včasih se zaradi radikalnih premikov v posameznih teorijah ne da dognati niti povezav med modeli in njihovimi konceptualnimi podlagami niti med posameznimi teoretiki in raziskovalnimi skupinami. Svoje prispeva še široka raba sistemskoteoretskega pojmovnika; merim na obravnave literature, ki ne spadajo v to tradicijo niti po epistemoloških izhodiščih niti po načinu obravnave literature, pa bi se lahko po terminološki plati znašle v tej skupini.

Zato sem se skušala v pričujoči knjigi na eni strani vrniti k »izvoru«sistemske teorije literature, na drugi pa razširiti pogled na teorije, ki so ostale pri nas v senci Schmidtovega diskurza, jih povezati med seboj in z njihovimi izhodišči ter na področju sistemskega raziskovanja vsaj za trenutek poskrbeti za »red«. Knjigo sem razdelila na dva dela, poimenovana po predstavnikih (makro)sociološke sistemske teorije (Luhmann, Hejl), ki predstavljata konceptualne podlage za sistemsko teo-

rijo literature. Ta dva dela pa zaobjemata jedro knjige, v katerem se tako z ozirom na konceptualne podlage kot glede na medsebojne podobnosti in razlike zvrstijo različne sistemske obravnave literature, ki so bile po moji presoji najprodornejše doslej. Knjiga Schmidtovega koncepta noče zaobiti, ampak ga nasprotno (re)interpretira; pozornost je na spremembah in premikih v njegovem »mlajšem« teoretskem diskurzu, ki je pri nas poznan sporadično, in odpravljanju »napak«, do katerih je prišlo pri tolmačenju nekaterih elementov njegove teorije (npr. vidik makrokonvencij). Podobno se lotevam Luhmanna in luhmannsko navdahnjenih teorij, za katere radi pavšalno rečemo, da za raziskovanje družbenih pojavov, kakršen je literatura, niso uporabne, čeprav so med njimi tudi uporabni predlogi. S tem skušam tudi odpraviti predstavo, da je sistemsko obravnavanje literature samo Schmidtova teorija, saj bi to pomenilo, da v sistemskoteoretskem diskurzu vlada status quo. Tako se lotim sicer visoko abstraktnih sistemskih modelov literature, kakor so jih razvijali na Nizozemskem – germanista M. Prangel in H. de Berg sta npr. podobno kot Schmidt in D. Schwanitz razvijala sistemsko teorijo literature pod močnim vplivom Luhmanna. Pri nas sta se malo uveljavila. Pozornost je namenjena teoriji nemških germanistov G. Plumpeja in N. Werberja, katerih koncepti so aplikativno spodbudni, odpirajo nekatere sveže aspekte v raziskovanju literature (npr. prenikanje različnih resničnostnih predstav v literaturo in njihova vloga za semantično strukturo dela) in bi se jih dalo s pridom uporabiti pri konceptualiziranju slovenske literarne zgodovine. Čeprav so temeljni zborniki, monografije in razprave naštetih teoretikov pri nas dostopni, to v empirično orientirani slovenistični literarni vedi vseeno ni privedlo do pretirane prepoznavnosti njihovih konceptov, ki jih postavljam tudi na preizkus. V primerjavi s Schmidtovo zgodnjo teorijo, na katero se še vedno sklicujemo najpogosteje, se z njimi srečamo na ravni bibliografskih opomb. Pri nas so bolj poznani samo v germanističnih krogih ali pri posameznih raziskovalcih. Posebne pozornosti pa so zatem deležni siegenski teoretiki, kakor Kramaschki, Barsch in Rusch. Na našete načine bo prišlo posebej do izraza stanje sistemskoteoretske metodološke diskusije na relaciji med nemškim in slovenskim prostorom.

(MAKRO)SOCIOLOŠKE KONCEPTUALNE PODLAGE SISTEMSKE TEORIJE LITERATURE

Sistemske koncepti literature oz. literarnega življenja v bistvu izhajajo iz socioloških modelov ter jih glede na specifiko raziskovalnega predmeta ustrezno preoblikujejo in nadgrajujejo.³³ Osrednji pojem sistema literarni raziskovalci preoblikujejo različno in ga teoretsko diferencirajo; na novo se razdelajo zlasti strukturni (npr. teorija literarnih delovalnikov, literarnih ravnanj) in funkcijski vidiki sistema (npr. ugotavljanje razmejitvenih kriterijev in funkcij literarnega

³³ Sistemska teorija literature ima ob svojih konceptualnih socioloških podlagah tudi prepoznavne spoznavnoteoretske temelje, ki jih predstavljajo spoznanja naravoslovnih nevrološko-bioloških in družboslovnih znanosti ter radikalnega konstruktivizma (Maturana, Varela, Roth, von Glaserfeld idr.). Radikalni konstruktivizem (RK) kot teoretična podlaga ELZ je bil pri nas prvič obširneje predstavljen v disertaciji D. Kosa (1998) in nato v monografski izdaji (2003). O tem je v *Primerjalni književnosti* 2002 pozneje pisal M. Dovič. Radikalnokonstruktivističnim podlagam ELZ sem namenila pozornost v uvodnih poglavjih disertacije (2008). Mnenja o vlogi RK v literarni vedi so deljena; nekateri mu pripisujejo celo razdiralne učinke. Glavno sporočilo RK vidim sama v tem, da je vsa naša kognicija pod vplivi socialnega ter da so pomeni in predstave »resničnosti« skonstruirani preko jezika in kulture. Za oblikovanje resničnostnih modelov, ravnanj in dosežkov so torej potrebni živi, kognitivni sistemi (individue), ki pa vstopajo v socialno mrežo interakcij in na ta način izgrajujejo področja smisla, na katerih ravnanja in dosežki zanje šele nekaj pomenijo. Če so vse naše resničnosti kognitivno in socialno konstruirane, sklepam, da si je treba tudi pri razlaganju kompleksnih literarnih resničnosti prizadevati za integracijo tako različnih empiričnih dejavnikov, ki te resničnosti pogojujejo. Za to se mi zdi še vedno najprimernejša strategija sistemska teorija. Predmetnost sistemskih razlag je tu sestavljena iz komponent, ki sodelujejo v literarni komunikaciji in ki segajo od teksta do njegovih (individualnih) nosilcev, interakcij med njimi ter preko njih do drugih družbenih področij smisla. S tem na poseben način reproducirajo in ilustrirajo dinamiko kognitivnih in družbenih procesov pri vzpostavljanju literarnih modelov resničnosti. (Perenič 2008a, 128–129)

sistema nasproti drugim funkcijskim sistemom). Ker kompleksnih družbenih fenomenov, kakršen je literatura, ne moremo razlagati z enostavnimi teorijami, gredo skoraj vsa teoretska prizadevanja v smer kompleksnega in holističnega sistemskega modela, ki bi lahko integriral različne dejavnike in vidike literarnega komuniciranja; od semiotičnih do socialnih in medijskotehnoloških vidikov. Ti so namreč zaslužni za tisto raznolikost, ki jo opažamo na področju literarnega komuniciranja. V sistemsko orientirani literarni znanosti, ki samo sebe razume kot empirično in kritično argumentirajočo družboslovno znanost,³⁴ pa lahko v množstvu in že »inflaciji« sistemskih teorij z ozirom na njihov (makro) sociološki substrat vendarle ločimo 2 večji skupini sistemskih obravnav literature, ki jih želim kritično predstaviti v nadaljevanju knjige. Zato bodo razdeljene v dve obsežnejši poglavji, znotraj katerih si bodo logično sledila podpoglavja³⁵ z najmarkantnejšimi sistemskimi modeli literature oz. literarnega življenja.

Iz razdelitve sistemskih obravnav literature na dva pola je na začetku jasno, da osrednji pojem sistema ni niti znotraj istega disciplinarnega področja enotno definiran. Splošno definicijo sistema, ki je naletela na kritike, sta konec 60. let prejšnjega stoletja podala že Fagen in Hall in pravi: »A system is a set of objects together with relationships between the objects and between their attributes.« (1969, 81)³⁶ Njuna definicija je praktično veljavna za številna druga področja, kjer se raziskuje sistemsko; od kibernetike do informatike, matematike, biologije, filozofije, psihologije ... Sistemsko teorijo je torej interdisciplinarni spoznavni model, vendar pa se v ELZ seli iz komunikacijske teorije in sociološke sfere.

Na podlagi povezav med »izvornim« sociološkim področjem in ELZ bi na področju ELZ lahko govorili o luhmannskem

³⁴ Tako se ELZ sama opredeli v eni od svojih osrednjih publikacij *SPIEL / Siegener Periodicum zur Internationalen Empirischen Literaturwissenschaft*: »Die Zeitschrift SPIEL dient allen Wissenschaften als Veröffentlichungs- und Diskussionsforum, die Literaturwissenschaft als empirisch arbeitende und kritisch argumentierende Sozialwissenschaft verstehen.«

³⁵ Mathias Prangel, Henk de Berg, Jos Hoogeveen, Dietrich Schwanitz itd.

³⁶ Glavne kritike so šle na račun njunega ločevanja med lastnostmi komponent in relacijami med njimi.

na eni in o hejlovskem konceptu literarnega sistema na drugi strani.

- **Luhmannski koncept** zato, ker izhaja iz makrosociološke systemske teorije Niklasa Luhmanna. Ta pravi, da so socialni sistemi operativno zaprti avtopoietični sistemi.³⁷ Na področju ELZ je najvidnejši predstavnik tega koncepta Siegfried J. Schmidt, čeprav bomo v analizi njegove teorije videli, da se v »drugi fazi« svojega raziskovanja oddalji od teoretskega vzornika Luhmanna.
- **Hejlovski koncept** imenujem po Petru M. Hejlu, ki je ena osrednjih osebnosti za sociološko systemskoteoretsko produkcijo od 80. let 20. stoletja. V opoziciji do Luhmanna se Hejl zavzame za odprtejši koncept socialnega sistema. Po mojem je njegov predlog bolj konsistenten z naravoslovnimi in družboslovnimi spoznanji o delovanju sistemov, saj skuša upoštevati tako kognitivne podlage živih sistemov kot vlogo socialnih komunikacij pri njihovih konstruiranjih resničnosti. V modelu socialnega sistema, ki ga predlaga P. M. Hejl, komponente ne izgubijo svojega značaja kot individuumi. Zraven se upošteva položaj individuumov v svetu komunikacij, kjer tvorijo mrežo interakcij in kjer je zaradi operativne zaprtosti individualnih kognicij sploh in edino mogoče opazovati njihovo delovanje. V literarni in medijski znanosti je verjetno najvidnejši predstavnik tega koncepta siegenski teoretik Gebhard Rusch.

NIKLAS LUHMANN

V systemsko orientirani literarni znanosti je bila daleč najbolj vplivna in impresivna komunikacijska teorija Niklasa Luhmanna. Nekateri so jo zvesto prevzeli, drugi so se od nje kritično oddaljili in ji nasprotovali. Luhmann (1985; 1994; 1999) nasploh meni, da so komunikacijske teorije same po sebi nekompatibilne. Njegovo teoretsko izhodišče je zelo radikalno, saj trdi, da lahko komunicira le komunikacija. Komunikacijo razume kot nekaj, kar nastopi pred usvojit-

³⁷ Odločila sem se, da bom uporabljala pridevek »avtopoietičen«, ki se nanaša na izraz »avtopoiesis« (samoprodukcija; sposobnost sistemov, da proizvajajo prvine, iz katerih so sestavljeni).

vijo jezika in je lahko ločeno od neposrednega verbalnega stika z individuumi. Zato definira komunikacijski sistem v nepsihološkem smislu. Iz njega najprej izključi pojem individuuma in ga modelira na način trimestne konstelacije informacija-sporočilo-razumevanje. Delovanje socialnega sistema opiše kot samoorganizacijsko operacijo, ki na podlagi operativne povezanosti ter samoprodukcijske in -regulacijske sposobnosti teh treh mest sama vzpostavlja mejo med svojo globinsko strukturo in okoljem ter skrbi za lastno identiteto in enovitost. (Luhmann 1990a; 1990b; 1991) Izključitev individuuma in operativno zaprtost komunikacijskega sistema podpre še s primerom ločevanja med zavestjo in komunikacijo. Čeprav je zavest nepogrešljiva za komunikacijo in komunikacija predpostavlja celo vrsto psihičnih procesov, sta, operativno gledano, to drug za drugega zaprta sistema. Ključno za socialni sistem je, da pride do prehoda k sporočilu (komunikacijskemu ravnanju). Ta se zgodi, ko pride do pripravljenosti za njegovo razumevanje na drugi strani komunikacijske verige (nekakšen alter ego), na katero je bilo sporočilo v pričakovanju, da ga bo ta stran razumela, tudi naravnano. Ne informacija ne sporočilo in razumevanje pa se ne razlagajo v zvezi z zavestmi komunikatorjev, ampak se razumejo izključno v zvezi z njihovo vpetostjo v sistemsko mrežo dogodkov. (Luhmann 1985; 1990a; 1990b; 1991; 1994) Od trenutka, ko je prišlo do opisanega komunikacijskega efekta, ki torej ni posledica (psihične) aktivnosti komunikatorja ne na strani informacije ne na strani razumevanja, ni več mogoče ugotoviti in tudi ni pomembno, če je sporočilo skladno z (notranjimi) zaznavami in spoznavami subjekta. V tem smislu so socialni sistemi samoustvarjajoče celote, ki ne terjajo individuuma in okolja; njihovi elementi so komunikacije oz. dogodki, ki so rekurzivno proizvedeni na podlagi internih komunikacijskih mrež ter regulirani od avtopoietičnega sistema.³⁸ Njihova naloga je, da služijo potrebi sistema po stalnem obnavljanju. Za avtopoietično delujoč in operativno zaprt socialni sistem, ki ga ne sestavljajo posamezniki in ni psihične narave, je bistvena le nadaljujoča

³⁸ Sinteza informacije, sporočila in razumevanja se ustvarja »iz situacije v situacijo ob navezovanju na prejšnje komunikacije in na možnosti prihodnjih komunikacij, ki morajo biti omejene z aktualnim dogodkom« (Luhmann 1991, 24).

se komunikacija, ki ne terjá védenja o zunanjem dogajanju, ampak razlikovanje in vzdrževanje razlike med sistemom in okoljem (Luhmann 1991, 36).

Prenos avtopoietičnosti z biološkega na področje socialnih fenomenov, ki sami proizvajajo svoje komponente, strukturo in meje, je za obravnavanje socialnih komunikacijskih pojavov po mojem preveč mehanicističen. N. Luhmann s čisto teoretičnega gledišča samoreferenčnih, avtopoietičnih sistemov zavrne dejstvo, da bi bili socialni sistemi živi, medtem ko skozi razlikovanje med psihičnimi in socialnimi sistemi zamegli vzajemnost kognicije in komunikacije pri našem konstruiranju resničnosti.

Po drugi plati pa menim, da Luhmann vseeno ne zanika do kraja, da obstaja sistem brez vsakega doprinosa okolja. Sistem in okolje sta pri njem v opazujočem odnosu; sistem v komunikaciji z okoljem iz njega izpeljuje informacije in jih obdeluje v skladu z lastno predelovalno kapaciteto. Socialni sistemi nastopijo ravno zato, ker ni zunanja kompleksnost za človeško zavest nikoli docela zaznavna in med njima zija nekakšna praznina. Njihova naloga je redukcija kompleksnih in neorganiziranih informacij in relacij iz okolja na sistemu vzdržno stopnjo, tako da nastanejo organizirani sistemi. Zato je treba pri pojasnjevanju sistema poleg njegovega samouravnavanja predvideti še stike med sistemom in svetom, v katerem se sistem sploh lahko vzdržuje in operira. Poleg tega delovanje sistema v omrežju omejujejo drugi sistemi s svojimi produkcijami smisla. Res je, da njegove identitete ne specificirajo, vendar igrajo vlogo pri njenem oblikovanju. Zato menim, da se da Luhmannovo depersonalizacijo socialnega sistema in kategorijo avtopoietičnosti razumeti bolj »mehko« in v zvezi s procesom družbene diferenciacije. V njej so posamezni socialni sistemi že razvili svoje konstitutivne nabore stanj, vendar hkrati tvorijo mrežo relacij z drugimi funkcijskimi področji in niso popolnoma zaprti. Na kratko, sistem in okolje se razvijata vzporedno, pri čemer sistem deluje selektivno.

V drzni Luhmannovi depersonalizaciji komunikacijskega sistema prepoznavam tudi poskus, da bi izostril položaj individuuma, ki v moderni, socialno diferencirani družbi ne opravlja ene in enovite vloge, temveč je vpet v najrazličnejše vloge in funkcije. V posameznih socialnih sistemih ni več

prisoten v celoti, ampak samo kot njihova funkcionalna komponenta. V osrednjem teoretskem delu *Soziale Systeme* (1985; 1994), ki kakor večina temeljnih sistemskoteoretskih del še zdaj ni v celoti prevedeno v slovenščino,³⁹ Luhmann razlike med sistemom in okoljem tudi ne razume kot stvarne, ampak kot relativno in v odvisnosti od sistemskega pogleda. Stika med sistemom in okoljem ne črta, kar skuša poudariti, pa sta (samo)organizacijska in funkcionalna zmožnost sistemov. V procesu socialne diferenciacije sistem izpolnjuje tiste funkcije, ki niso lastne nobenemu drugemu socialnemu sistemu, zaradi česar ni potrebno, da bi ti posegali vanj. V teh okvirih razumem njegovo stališče o homogenosti in usklajenosti sistemskih komponent in vztrajanje, da sistemi nimajo korelatov v okolju, če pa vemo, da so v procesu funkcionalne diferenciacije, za katero je značilna povečana sovisnost posameznih področij, med njimi (široka) prehodna področja smisla.

Kljub implikacijam o vlogi »zunanjega« sveta za delovanje sistemov Luhmannove abstraktne teorije vseeno ne bi v celoti vzela za preučevanje literarne komunikacije, saj te ne moremo preučevati ločeno od kognitivnih in družbenih dejavnikov. Predstavljam si, da bi moral sistemski model literature vendarle zajeti snop (vseh) empiričnih pogojev, ki so konstitutivnega in orientacijskega pomena za literarno komunikacijo. Literarni sistem ima kot poseben funkcijski sistem svojo interno organizacijo, vendar njegove komponente tvorijo mrežo interakcij z drugimi sistemi in njihovimi komponentami ter operirajo v okolju, ki je pomembno za njihov obstoj in delovanje. V funkcionalno diferencirani družbi tudi komponente literarnega sistema lahko participirajo v drugih sistemih, kar vpliva na njihova stališča, motivacije in vzpostavljanje literarnosistemskih meja nasproti okolju. V tem smislu zavračam tezo, da bi bili socialni sistemi, njihove komponente, struktura in meje sproducirani samo preko sistema samega, ter predlog, da se socialni sistem literatura modelira kot razred homogenih elementov, ki se odloča sam in v

³⁹ Ob angleškem prevodu je npr. iz leta 2001 srbski prevod Lidije Topić, ki je tudi avtorica dodatnega besedila.

okolju nima korelatov.⁴⁰ Nasprotno: poleg intrarelacij mora vključevati interrelacije oz. medsystemske protokole.

Tako različna in celo izključujoča se branja Luhmanna, ki se odpirajo različnim smislom, niti ne presenečajo. Na področju sistemskih obravnav literature, ki izhajajo iz luhmannske tradicije, bomo zlahka našli različna tolmačenja in adaptacije iste teorije, kar bi se dalo pripisati Luhmannovi visoki stopnji abstraktnosti pri izražanju.⁴¹ Med obravnavami, ki najzvesteje sledijo Luhmannovemu predlogu in koncipirajo literaturo v prvi vrsti kot operativno zaprt in samoorganiziran socialni sistem, ni mogoče mimo dveh najprodornejših »šol«, ki sta v slovenskem prostoru poznani in zastopani različno močno.

Poimenovala sem ju nizozemska in nemška »šola«. Kriterij za poimenovanje je bila pripadnost državam in inštitutom. Nizozemska »šola« pri nas in sploh v slovenistični literarni vedi ni bila deležna pretirane pozornosti, čeprav so slovenski prostor dosegle vse glavne publikacije,⁴² v katerih so njeni pripadniki predstavili svoje systemske koncepte literature.⁴³ Iz tega razloga sem v sledečem pregledu teorij prelomila s kronološkim potekom; pri zaprtejšem luhmannskem konceptu literature tako ne začnem z S. J. Schmidtom, ampak z nizozemskimi literarnimi teoretiki, ki so prodorno

⁴⁰ Podobno razmišlja ob Luhmannovi teoriji avtopoietičnih socialnih sistemov tudi G. Lohmann. Resničnostni modeli so systemsko relativni (porajajo se v internih systemskih operacijah), vendar od teh neodvisno obstoječe dejanskosti ne izključujejo, ampak jo predpostavljajo (Lohmann 1994, 205–207). Lohmann soglašja, da pojasnjevanje meja med sistemom in okoljem izključno skozi sistem (v kontaktu s samim seboj) preveč zamegli pomen periferije in okolja za identiteto sistema. Sistemi operirajo in obstajajo v okolju, to pa je tisto, ki sploh tolerira nastajanje systemskih meja. Če okolja ne upoštevamo, lahko zaobidemo učinke, ki vplivajo na systemsko dinamiko ter motijo ali stimulirajo socialni sistem. (prav tam, 216) Zato je samoorganizacijskost smiselno dopolniti s korelativnimi pojmi in opozoriti na prehodnost sistemov, saj je zaslužna za tisto raznolikost, ki jo opažamo pri naših konstruiranih resničnosti.

⁴¹ Kakor bo razvidno v nadaljevanju, si npr. S. J. Schmidt Luhmannovo teorijo v 90. letih tolmači nekoliko drugače kot v 80. letih.

⁴² Razpravni jezik je nemščina.

⁴³ Tudi zaradi tega sem se odločila, da spoznanja te »šole« kritično predstavim in poskušam aplicirati na slovensko literarnozgodovinsko gradivo v preizkusnem predavanju za izvolitev v naziv docentke za slovensko književnost 1. 2. 2010 na ljubljanski Filozofski fakulteti.

nastopili v 90. letih prejšnjega stoletja. Zaprtejši modeli literature zaradi avtopoietično koncipirane komunikacije ne omogočajo najučinkovitejšega preučevanja literature, vendar sem videla na nekaterih mestih teh teorij kar nekaj sugestij, kako bi jo bilo mogoče še opazovati. Do še bolj izdelanih in učinkovitejših predlogov za raziskovanje literature pa bi prišli, če bi soočili zaprte in odprtejšie sistemske modele literature. Med zaprtejšimi sistemskimi modeli literature po izvirnosti, številu in strokovni odmevnosti razprav izstopajo M. Prangel, H. de Berg (Nizozemska); D. Schwanitz in G. Plumpe (Nemčija).

Da bi lažje sledili njihovim predlogom, si pogledjmo, kako pojmujejo literarno komunikacijo.⁴⁴ 1. V vrsti drugih socialnih komunikacij je literarna komunikacija operativno zaprt in avtopoietično organiziran socialni sistem. Vzpоставlja in vzdržuje se z operacijo razlikovanja med opazovanim in potencialnimi možnostmi izbire. Rečeno drugače, je enotnost razlike med izbrano in drugimi potencialnimi možnostmi na specifičnem komunikacijskem obzorju, ki je torej razpokano z različnimi in sočasno obstoječimi pozicijami. Kar uravnava razmerje med sistemom in okoljem, je samo nadaljujoča se selekcija. Glavno pri tem je, da selekcija (oz. samonanašanje) sistema, ki sebe vključi v celoti in ukine razliko med opazujočim in opazovanim, ne izhaja iz subjektove želje ali individualnih zavesti. Pristojnosti za komunikacijo in konstituiranje komunikacijskega pomena so odvzete tudi družbenim konvencionalnim vidikom. 2. Z vidika trojne selekcije informacija-sporočilo-razumevanje se komunikacija uresniči takrat, ko je vzeta za temelj tretje selekcije – razumevanja. Tj. smiselno tolmačenje informacije in sporočila, pri katerem pride do spoznanja razlike med izbrano informacijo oz. sporočilom na obzorju drugih možnosti. 3. Tudi v literarni komunikaciji je težišče na razumevajočem polu komunikacijske verige in komunikacijskem dosežku, tako da je pomen tekstov dejansko pojmovan kot njihov komunikacijski pomen ali komunikacijska poanta.

⁴⁴ Definicija je kristalizirala iz njihovih razprav v omenjenih zbornikih, h katerim se bomo vrnili nekoliko pozneje.

Nizozemska šola: Teoretski modeli

Na Inštitutu za sistemsko teorijo in humanistične znanosti Univerze v Leidnu se je v 90. letih prejšnjega stoletja pojavila skupina raziskovalcev, ki je pod močnim vplivom Luhmannove komunikacijske teorije razvila izvirni sistemski model literature. Med pripadniki »šole« obstajajo razlike, vendar njihovi koncepti izkazujejo skupne jedrne značilnosti. Z razpravami so nastopili skupaj v več zbornikih, med katerimi sta osrednjega pomena *Kommunikation und Differenz: Systemtheoretische Ansätze in der Literatur- und Kunstwissenschaft* (1993) ter *Differenzen: Systemtheorie zwischen Dekonstruktion und Konstruktivismus* (1995). 1997. leta je izšel zbornik *Systemtheorie und Hermeneutik*, v katerem so spet skušali razrešiti dilemo, kako koncipirati literaturo in kje vse je mogoče najti interpretativni potencial zanjo. Vse tri zbornike sta uredila Henk de Berg in Matthias Prangel in vsi so dosegli slovensko strokovno javnost. Vendar so bili v nasprotju z izdajami nemških teoretikov z S. J. Schmidtom na čelu deležni manjše pozornosti. Najbolj neposreden kazalnik za to je njihova necitiranost v sistemsko orientiranih literarnovednih razpravah, čeprav to še zdaleč ne pomeni, da se o njihovih predlogih ni razmišljalo. Omenjena neodmevnost morebiti potrjuje neučinkovitost njihovih predlogov za preučevanje literarne komunikacije. Prav tako ni mogoče zaslediti kakšne obsežnejše polemike z njimi. Našteti zborniki, ki so v svoje zavetje sprejeli tudi raziskave nemških raziskovalcev in nizozemske predloge soočili z diametralno nasprotnimi teorijami, nedvomno kažejo na organiziranost in zaključenost raziskovalne skupine. Ta ustvarja na skupnih epistemoloških in znanstvenih podlagah, kar je botrovalo poimenovanju »nizozemska šola«. Uглаšeno sta se predstavlila Matthias Prangel in Henk de Berg.

Matthias Prangel

Okvir Pranglovega literarnega raziskovanja je Luhmannova teorija socialnih sistemov. Literarna komunikacija je definirana kot avtopoietično organiziran in operativno zaprt socialni sistem, ki deluje na podlagi operacije razlikovanja. Kakor Luhmann tudi Prangel komunikacijo razume v nepsihološkem smislu ter se v njej osredotoča na razume-

vanje in komunikacijski efekt. Tu lahko opazimo nekatere stične točke z odprtejšim konceptom literarnega sistema, ki ga želim predstaviti pozneje, saj je pri obeh konceptih pozornost na razumevajočem oz. sprejemniškem polu komunikacijske verige.⁴⁵ Komunikacijski dosežek je v obeh primerih domena uporabniške osi, ne pa npr. pošiljateljske intencije. Vendar med konceptoma obstajajo temeljne razlike. Če je pri odprtejšem konceptu literarni komunikacijski dosežek razumljen v kognitivno-socialnem smislu, tj. kot konstrukcija v kognitivnih področjih uporabnikov literature, ki so še pod vplivom družbenih konvencij, pa je pri Pranglu komunikacijski dosežek omejen s komunikacijsko mrežo, ki je proizvedena in regulirana s strani avtopoietičnega sistema.

Ob vsej radikalnosti izhodišč, po katerih lahko komunicira le komunikacija, ki je povrh ločena od kognitivnih in družbenih faktorjev, se Prangel istočasno zavzame za temporalizacijo literarnih pojavov. Kar skuša namreč priklicati, je preteklost in specifika izvirne situacije, v kateri se dogaja oz. komunikativno uporablja literarni tekst. Skupaj s Henkom de Bergom se lotita vprašanja interpretacije teksta in odkrivanja njegovega pomena – odgovor iščeta na relaciji med tekstom in njegovo kontekstualno markacijo. Vprašanje ju močno zaposluje v zbornikih iz 1993. in 1995. leta.⁴⁶ Med objavami na to temo izstopata Pranglova članka »Zwischen Dekonstruktionismus und Konstruktivismus. Zu einem systemtheoretisch fundierten Ansatz von Textverstehen« (1993) in »Kontexte – aber welche? Mit Blick auf einen systemtheoretischen Begriff 'objektiven' Textverstehens« (1995).⁴⁷

⁴⁵ Osredotočenost na razumevanje oz. moment sprejema ustreza kronološkemu razvoju literarnoraziskovalnih metod; zlasti v opoziciji do zgodnejših pozitivističnih in formalističnih metod se v literarni komunikaciji prenese težišče na moment recepcije.

⁴⁶ V jedrnem delu obeh zbornikov so razprave, ki ponujajo različne sistemske modele literature in se ukvarjajo s problematiko razumevanja literarnega teksta.

⁴⁷ Henk de Berg je avtor članka »Die Ereignishaftigkeit des Textes« (1993), z Josom Hoogeveenom na to temo nastopita še z razpravo »Die Andersartigkeit der Vergangenheit. Eine kritische Auseinandersetzung mit der radikal-konstruktivistischen Literaturhistoriographie« (1995). Sistemske koncepte literature so tu objavili nemški teoretiki modernega pojmovanja literature Dietrich Schwanitz, Lutz Kramaschki, Stephan Mussil, Gebhard Rusch in Siegfried J. Schmidt.

V nasprotju z npr. P. M. Hejлом, ki kritizira Luhmannovo izločitev individuumov iz komunikacije, je Matthias Prangel mnenja (1993, 14), da pri Luhmannu ne gre za izločitev individuumov, temveč prej za spoznanje o nezmožnosti tega, da bi v milijardah kognitivnih sistemov prodrli do enega samega. Psihični sistemi so avtopoietično organizirani sistemi. Da bi lahko medsebojno komunicirali, morajo zapustiti ravni- no zavesti in stopiti v prostor komunikacije. Zato je vsako spoznanje, ki ga imamo o njih, vedno posredovano skozi komunikacijo. Od tod Prangel sklepa, da pri Luhmannu ne gre za izločitev psihičnih sistemov iz socialne komunikacije, ampak za spoznanje, da o njih ne moremo vedeti ničesar; kar vemo, pa vemo preko komunikacije, in se lahko obravnava samo na tej ravni. Zato se mu zdi Luhmannov koncept komunikacije veljaven za vse vrste socialnih komunikacij in je uporaben tudi na literarnem polju.

Na ozadju Luhmannove komunikacijske teorije prihaja do naslednjih ugotovitev: 1. V komunikaciji aktualna informacija ni ontično stabilna. Vedno jo je treba opazovati kot rezultat selekcije na referenčnem horizontu. 2. Če naj bo izbrana informacija sploh komunikabilna, se mora zlititi v sporočilo, ki pa ni identično z informacijo.⁴⁸ 3. Komunikacija se uresniči takrat, ko je sporočilo vzeto za temelj tretje selekcije, tj. razumevanja. Za komunikacijo je odločujoč zadnji akt razumevanja. To ni preprosta zaznava sprejetega sporočila, ampak spoznanje razlike med izbrano informacijo in drugimi mogočimi informacijami oz. izbranega sporočila na horizontu drugih možnosti. (Prangel 1993, 16–17) Teksti so potemtakem selektivne odločitve, zajete v sporočilno obliko, in stojijo v zelo konkretni napetosti do aktualnega komunikacijskega polja, na katerem v razliki z drugimi možnimi pozicijami izgrajujejo svoj pomen. Prangel npr. tekste primerja s prispevki k temam, ki so aktualne v različnih trenutkih. Gre za historično nezamenljive vložke k temi, ki se oblikujejo v odnosu do drugih sočasnih pozicij k isti temi, in jih je kot take treba tudi opazovati. (Prangel 1993, 18–19) Rečeno drugače, gre v tekstu za obravnavo specifičnega problema v obliki selekcije na aktualnem komunikacijskem obzorju, ki bi lahko izpadla čisto drugače.

⁴⁸ Ne informacija ne sporočilo nista ontološki kategoriji, ampak samo analitični kategoriji za imenovanje dveh dimenzij pomena.

Način, s katerim bi se dalo izslediti historični pomen teksta oz. razumeti tekste v njihovi historični komunikacijski situaciji, je komunikacijska analiza. Konkretno se avtor sprašuje: Katero temo načenja tekst?, Kako se skozi tekst uresničujejo vodilne difference v diskurzu, ki se ga tekst udeležuje? Rešitev za izsledenje historičnih pomenov (»originäre Bedeutung«) vidi v originarni, tj. izvirni komunikacijski situaciji tekstov – v predloženju njihove »komunikativne uporabe skozi kontekstualno markacijo kot edino objektivizacijsko možnost najdevanja, izsledenja pomena«. (Prangel 1993, 20) Prangelovo stališče, da je pomen vsake tekstne izjave kontekstualno vezan, in predlog, da v analizi posvetimo pozornost historičnemu diskurzivnemu kontekstu z njegovimi pomenskokonstituirajočimi razlikami ter opazujemo, kako se vanj umešča tekst kot selektivni dogodek, se mi zdi sprejemljiv do določene mere. S težavami se srečamo že, ko se skušamo lotiti rekonstruiranja omenjenih razlik in pozicij. Na podobno dilemo sem naletela pri L. Kramaschkiju. Sprašuje se, kaj sploh so ti pomenskokonstituirajoči elementi in kje v komunikacijskem kontekstu jih lahko iščemo. Že Prangel ve, da negativni horizonti oz. razlike niso nikakršna stanja v svetu ali nekaj, kar bi obstajalo samo po sebi, temveč komunikacijski konstrukti. Zato se lahko upravičeno sprašujemo, ali potem tekst že sam iz sebe kaže svoj pomen kot samokonstituirano razliko med dejansko komunikacijsko izbiro in drugimi možnostmi izbire. Če je to res, potem je nizozemski predlog res samo posebna oblika tekstne analize in so pojmi kot kontekst ali diferenca, ki obetajo kontekstualni pristop k tekstu, nekoliko »zavajajoči«. (Kramaschki 1995, 288–289)

Toda M. Prangel vztraja pri umeščanju tekstov v originarno komunikacijsko situacijo, kjer se torej na način selekcije in nasproti drugim semantičnim poljem izgrajujejo originarni komunikacijski pomen. Seveda na zanika, da se funkcije teksta in bralec stalno spreminjajo ter da se tekst uporablja zunaj izvirnih situacij z vedno novimi razlikovanji in novimi uporabniki.⁴⁹ Vendar ponavlja, da teksti ne dobijo pomena šele v poznejših komunikacijskih situacijah. (Prangel 1995, 165–167) Od tod si razlagam njegovo osredotočenost na

⁴⁹ Znaki/teksti nimajo fiksnih nasprotij in kontekstov, saj komunikacijsko izbiranje poteka v vsaki novi situaciji.

»korenine« in moment dogajanja izvirnega komunikacijskega pomena tekstov ter na originarni kontekst, v katerem se profilirajo teksti in za katerega so značilne čisto specifične socialne, politične, estetske idr. norme. Avtorja očitno zanima zgodovinska enkratnost teksta v izvirni situaciji komuniciranja, medtem ko so zagovorniki odprtejšega modela literature na strani drsečih uporab in umeščanja teksta v vedno nove uporabniške situacije.⁵⁰ To zadnje pa je tisto, kar jim očita Prangel, in sicer da se na račun spreminjajočih se uporabniških horizontov teksta »zasuvajo« originarne komunikacijske situacije. Od tod mi je tudi bolj jasna njegova raba izraza »objektivno«, ki ga postavlja pod navednice, saj mu ne gre za identifikacijo tekstnega pomena v absolutnem smislu. Tisto, čemur želi verjetno dati prednost pri raziskovanju pomena literarnih tekstov, so izvirne okoliščine, znotraj katerih naj bi se dalo bolj »objektivno« razumeti tekst in »stabilizirati« njegov pomen.

Pomembna poteza Pranglovega predloga, ki ga opazno loči od odprtejših hejlovskih predlogov, je, da pri preučevanju pomenov literarnih tekstov v okvirih originarnega konteksta ne more pristati na to, da bi bili pomeni regulirani s splošno veljavnimi družbenimi konvencijami. To bi po njegovem pomenilo, da se posamezna uporaba in razumevanje teksta vendarle staljujeta v konvencionalizirano tradicijo pomenov. (Prangel 1997, 156) V nasprotju s tem je pozornost na heterogenosti (»razpokanosti«) komunikacijskega obzorja, ki je preprečeno z različnimi in sočasno obstoječimi pozicijami in stališči, v odnosu do katerih se šele profilira tekst. Vse, za kar v komunikaciji gre, je potemtakem razlikovanje na ozadju drugih možnosti izbire.

Vztrajanje pri specifičnem zgodovinskem horizontu ni pretirano moteče, saj bi se lahko strinjali, da doseže sleherni tekst svojo edinstvenost tudi v opoziciji do sinhronih pozicij. Vendar motijo implikacije, da imajo literarni teksti specifične, jasne in »originarne« pomene. To jih na eni strani izenačuje z neliterarnimi teksti. Na drugi strani se literarne tekste po

⁵⁰ Vendar se tudi oni ne izgublajo v nepreglednem številu tekstnih uporab; uporabniki se namreč obravnavajo glede na skupne socializacijske zgodovine in modele sveta. Zato je jasno, da morajo razmeroma podobno uporabljati in razumeti tekste in da obstaja »relevantno« število uporab teksta.

mojem preveč sidra v originarno komunikacijsko situacijo in jemlje pristojnosti poznejšim uporabniškim situacijam.

Henk de Berg

De Berg pri modeliranju literarne komunikacije ravno tako izhaja iz Luhmannove makrosociološke teorije sistema in se sprašuje, kako bi jo bilo mogoče uporabiti na mikronivoju, npr. pri izsledenju pomena konkretnih literarnih tekstov (»Bedeutungseruierung«). Strinja se s Pranglovimi očitki o nejasnosti nekaterih Luhmannovih razlag, vendar vidi v njegovi komunikacijski teoriji naboj za reševanje problemov na področju literarnega raziskovanja. Z Luhmannom soglaša, da je sleherno komunikacijsko ravnanje selektivno, saj v vsakem trenutku obstaja več možnosti ravnanja in doživljanja, kakor jih lahko uresničimo. To pa zahteva selekcijo. Psihični in socialni sistemi⁵¹ vedno stojijo nasproti preobilju možnosti, ki jih morajo s selektivnimi postopki omejiti. Selekcija, s katero sistemi reducirajo kompleksnost iz sveta, se zgodi v obliki smisla. Lahko bi rekli, da je smisel razreševanje kompleksnosti iz sveta na sistemu vzdržno stopnjo, ki hkrati drži na obzorju ostale, neizbrane možnosti.⁵² Če pa so smiselne selekcije vedno selekcije s področja možnosti, prav tako velja, da imajo smisel le z ozirom na izključene možnosti. Na tem ozadju de Berg opredeli tako pisne tekste kot ustne komunikacijske izjave, ki jim pritiče status pomenljivih in bežnih dogodkov. Natančneje jih definira kot smiselne selekcije, katerih semantična identiteta se oblikuje skozi enkratno razlikovanje na obzorju drugih možnih selekcij. (de Berg 1993, 32)

Ko se nanaša na Luhmanna, ne more niti mimo osrednjih pojmov informacija, sporočilo, razumevanje, ki pa jih interpretira takole: 1. Informacija je selekcija, za katero v komunikaciji gre in ki nastane tako, da govorec nekaj v svojem svetu razlikuje. 2. Pri sporočilu gre za izbrano sporočilno obnašanje;

⁵¹ Prvo so ljudje, drugo družbeni funkcijski sistemi.

⁵² Smisel torej ni neka vsebinska kvaliteta, ampak posebna vrsta odnosa do kompleksnosti. – Teoretiki v glavnem vztrajajo pri izrazu pomen (»Bedeutung«), medtem ko izraz smisel (»Sinn«) uporabljajo redkeje. V okviru teh teorij lahko pojma brez zadržkov uporabimo sinonimno. V izogib nejasnostim bi bilo verjetno najustreznejše uporabljati pojem komunikacijski pomen.

t. i. (jezikovno) embalažo informacije. 3. Najpomembnejši vidik komunikacije je razumevanje, tj. smiselno tolmačenje informacije in sporočila. V aktu razumevanja pride do komunikacijskega razlikovanja med informacijsko vrednostjo vsebine in vzroki, iz katerih je vsebina posredovana. Vzroki ne merijo na psihične procese govorca, ampak na komunikativno uporabo, tj. poanto komunikacije. (de Berg 1993, 33–34) Kakor je razvidno, komunikacija ni pojmovana kot preprost akt prenosa informacij ali izmenjava objektivno danih informacijskih enot. Komunikacijska izjava tudi ni psihologizirana. Pomen jezikovnih znakov / literarnih tekstov se tu konstituira na komunikacijskem obzorju aktualnih možnosti in v odnosu do osi razumevanja, na katero so bili ti naravnani, kar pomeni, da je spet v ospredju komunikacijska uporaba teksta.

Pomislek, da bi jezikovni znak utegnil pomeniti vse mogoče, je tudi tu odveč. Komunikacijsko razlikovanje poteka v specifičnem kontekstu, tako da je vsaka komunikacijska izjava zgodovinsko konkretna aktualizacija razlik svojega časa (de Berg 1993, 35). Njen pomen se konstituira v napetosti s svojim komunikacijskim področjem, ki je razpokano z zgodovinsko specifičnimi razlikami (de Berg 1997, 148). Teksti so potemtakem močno zasidrani v diskurzivne situacije, v katerih se uporabljajo.

Zato de Berga podobno kot Prangla zanima historična svojskost in edinstvenost literarne komunikacije, ki se ne bi smela izgubiti na račun poznejših komunikacijskih situacij in uporab. Pomen ne rezultira samo iz poznejših uporab, ampak najprej v napetosti s simultanimi, sočasno obstoječimi pozicijami znotraj skupnega diskurza. Zato menim, da za razumevanje tekstov ne more zadoščati komentiranje zgodovinskih tekstov z današnje pozicije. De Berg celo napotuje k premisleku o komunikacijskih odnosih in heterogenosti (!) preteklosti (de Berg, Hoogeveen 1995, 206–210, de Berg 1997, 149), v kateri se odvija literarna komunikacija. Gre mu torej za dognanje teh drugih pozicij (t. i. negativne plati izjave), v odnosu do katerih se v določenem trenutku oblikuje literarno sporočilo.

Jos Hoogeveen

Zgodovinska enkratnost in dogodkovnost literarne komunikacije zanima J. Hoogeveena. Na podoben način kot Prangel in de Berg zavrne tezo o obstoju skupno veljavnih orientacijskih vzorcev, na ozadju katerih naj bi subjekti razmeroma podobno ravnali, uporabljali in razumeli (literarne) tekste. To po njegovem zamegljuje kompleksnost komunikacijskih situacij, jih zgodovinsko siromaši in ustvarja napačno predstavo o harmoničnosti družbe (Hoogeveen, de Berg 1995, 198–202), ki je nasprotno prepredena z različnimi predstavami o svetu, ravnanji in načini komuniciranja. Zato Hoogeveen ne more biti za odkrivanje skupnih modelov resničnosti, ki naj bi pogojevali uporabo in pomene (literarnih) tekstov. Z de Bergom se zavzameta za takšno raziskovanje komunikacijskega konteksta, ki daje poudarek sočasno obstoječim pozicijam,⁵³ v odnosu do katerih naj bi potekale naše (literarne) komunikacije.

Tu se po mojem skriva odgovor, zakaj komponente socialnih sistemov v Hoogeveenovem modelu ne morejo biti individuumi, temveč komunikacije. Verjetno se skuša na ta način izogniti pojmovanju komunikacijskih ravnanj kot akcij individualnih subjektov, ki jih vodijo skupne družbene konvencije. Na podobno stališče sem naletela v de Bergovem prispevku za *Canadian Review*, kjer pravi, da je Luhmannov potencial ravno v tem, da družbe ne opazuje skozi delujoče subjekte, ki bi utelešali družbeno predpisane norme, ampak kot komunikacije. Tako se elegantno izogne kulturnemu determinizmu (de Berg 1997, 144) in predpostavki, da akterji ravnaajo in razumevajo tekste le na podlagi skupnega kulturnega sistema.

Hoogeveen je za umeščanje tekstov (intelektualnih dosežkov) na zgodovinsko enkratno komunikacijsko obzorje. Neskončno umeščanje teksta v vedno nove recepcijske situacije se mu zdi mamljivo, vendar se noče odpovedati njegovi zgodovinskosti. Glavni potencial za izsledenje tekstnega pomena vidi v odkrivanju »razlik«, ki prežemajo originalni kontekst. V odnosu do njih se namreč profilira pomen teksta. (Hoogeveen 1993, 75) V kolikor šele kontekstualne

⁵³ T. i. sinhronih semantičnih polj istega konteksta oz. kontekstualnih diferenc.

diference oz. različni pogledi na neko kompleksno diskusijo konstituira pomene, si predstavlja, da je treba najprej odkriti čim več sočasnih semantičnih polj, ki prežemajo izvirni komunikacijski kontekst. De Berg in Hoogeveen vidita v tem celo nalogo in napredek literarne znanosti. Pravita, da lahko šele tako lahko opazujemo, kako so nekoč opazovali, in presojava komunikativne pomene literarnih tekstov. V nasprotnem primeru so brezkontekstni, saj se ne nanašajo na nič. (de Berg, Hoogeveen 1995, 192–196)

Preizkus uporabnosti modela na primeru slovenskega literarnega življenja v 19. stoletju. Na podlagi predstavljenih teoretskih modelov si literarno analizo predstavljam v naslednjih korakih:

- Če se komunikacija uresniči takrat, ko naleti sporočilo na tretji del selekcije, tj. razumevanje, kjer šele pride do spoznanja razlike med izbrano informacijo in sporočilom na obzorju drugih možnosti, predpostavljam, da je smiselno literarne tekste opazovati z ozirom na to, kako se komunikacijsko uporabljajo in razumevajo.
- Če se vzame, da so teksti selekcije, zajete v sporočilno obliko, in izgrajujejo svoj komunikacijski pomen v napetosti do drugih obstoječih pozicij v aktualnem komunikacijskem kontekstu, se je treba ob raziskovanju komunikacijskih uporab literarnih tekstov posvetiti re-konstrukciji kompleksnih kontekstov z odkrivanjem čim večjega števila sinhronih pozicij. Te namreč predstavljajo tisto plat, v odnosu do katere se konstituira tekstni pomeni in v odnosu do katere se jim v komunikaciji šele pripisujejo pomeni.
- Teorija tudi pravi, da sočasna stališča, ki prepredajo literarni komunikacijski kontekst, niso preprosto izseki iz stvarnosti, temveč nastajajo šele v komunikaciji. Tu šele pride do razlikovanja med tistim, za kar v komunikaciji gre, in drugimi komunikacijskimi možnostmi. Priložnost za prisvajanje omenjenih stališč vidim zato edino v razpoložljivih komunikacijskih izjavah uporabnikov literature, v katere gredo ta stališča implicitno ali eksplicitno. Na ta način bi se dalo dognati, kako vse so »nekoč« uporabljali in razumeli tekste.

Za izsledenje t. i. komunikacijskih poant literarnih tekstov v njihovih originarnih uporabniških kontekstih in prisvajanje čim več semantičnih odnosov, ki so značilni za te kontekste,

se mi zdijo najbolj obetavni literarnoreceptijski dokumenti. Omejitev na to vrsto komunikacijskih izjav temelji na večinski postavki, da je literatura v tem obdobju razmeroma samostojno funkcijsko področje. To pomeni, da naj bi bile »relevantne« uporabe literature tiste, ki literarne tekste berejo kot literaturo (ne pa npr. kot politične, zgodovinske tekste ...) ter naj bi prvenstveno izhajale s t. i. literarnoumetniškega, ne pa npr. socialnega, verskega, historičnega ali kakšnega drugega vidika, čeprav v praksi pogosto ni tako. Predstavljene teorije posredno tudi napotujejo na odkrivanje in analizo receptijskih izjav, čeprav ni natančnih eksplikacij, katere so natanko te izjave. Sem bi uvrstila književne notice, prikaze, poročila, ocene, recenzije ipd. odzive. Ker je cilj odkrivanje čim večjega števila pozicij in stališč, v razmerju do katerih se profilirajo tekstni pomeni, menim, da mora analiza zaobseči čim več raznolikih receptijskih dokumentov. Tako bi lahko razbrali, kako vse so se literarni teksti uporabljali v nekem momentu, kar pa so dejansko sočasne pozicije, v odnosu do katerih so se tudi razumeli.

Če se ukvarjamo s teorijami nizozemskih teoretikov, se bomo skoraj gotovo srečali z naslednjo težavo: tudi literarno-receptijski dokumenti, ki smo jih predvideli za analizo, so vedno v pristojnosti naših interpretativnih zmogljivosti. Kot interpreti se jih lotevamo na enak način, tj. s komunikacijskim razlikovanjem, pri katerem se vzpostavi razlika med tistim, za kar v naši komunikaciji gre, in ostalimi možnimi pogledi. Obenem smo vpeti v nove kontekste, za katere so značilne druge pomenskokonstituirajoče razlike kot npr. za originalne kontekste. To pomeni, da naše razumevanje sploh ni nujno pravilno. Nizozemski teoretiki se tega zavedajo in tudi predočijo problem konstruktivne interpretativnosti vsega našega vedenja. Prangel to plastično ponazori z metaforo stopala v odskoku. Kakor stopala po odskoku ni mogoče nikoli več v absolutnem smislu postaviti na tla v začetno pozicijo, tako je vsak nov poskus spoznavanja in raziskovanja literature vedno interpretacija in konstrukcija in ne poteka z neke vsevedne, eksterne pozicije. (Prangel 1995, 153–55) Vseeno pa to ne zmanjša potrebe po odkrivanju tega, kako so nekoč opazovali, uporabljali in razumeli literarne tekste.

Vendar pri nizozemskih teoretikih nisem naletela na uporaben primer, ki bi ga bilo mogoče kar prenesti na različna

literarnozgodovinska gradiva. Kljub naštetim teoretskim in metodološkim dilemam, ki so se pojavljale, sem želela njihove modele postaviti na preizkus na specialnem raziskovalnem področju, in sicer na segmentu slovenske književnosti 19. in začetka 20. stoletja. Pilotna raziskava je bila sprva zamišljena širše, saj sem nameravala v luči predstavljenega teoretskega modela obravnavati vse knjižne izdaje proznih besedil iz 19. stoletja. Ker je število le-teh obvladljivo, sem si predstavljala, da bi si jih bilo s stališča njihove uporabe in razumevanja mogoče pogledati v celoti. Hkrati sem se zavedala, da bo relevantnih odzivov, prikazov, ocen in kritik, s pomočjo katerih bi se dalo odstreti uporabniška stališča, malo. Kritiška misel se je opazneje sprostila proti koncu 19. stoletja. Pri ponazoritvi uporabnosti modela sem se nato nameravala nasloniti na katerega od literarnih klasikov (Jurčič, Stritar, Tavčar, Erjavec, Trdina ...), vendar se je izkazalo, da je bila kritika še kar zgovorna pri sicer ambicioznih, a »drugorazrednih« ustvarjalcih. Te literarnozgodovinski pregledi puščajo ob strani, čeprav so bili integralni del literarnega življenja. Zato sem se odločila, da bom vzela s stališča komunikacijske uporabe in razumevanja pod drobnogled njihove knjižne izdaje; šlo je za srednje dolgo in dolgo pripovedno prozo za obdobje dobrih dvajsetih let (od 1888 do 1909). Nekatere izmed obravnavanih izdaj povesti in romanov so bile pozneje in celo večkrat ponatisnjene, vendar so bili upoštevani prvotiski. Prvič zato, ker so se številčnejši odzivi (od časopisne notice do obširnega prikaza) sprožili večinoma ob njih. Drugič, ker je v modelu vseskozi prisotna težnja po predočanju originarne situacije literarnega komuniciranja. Ob tem je vse bolj sililo v ospredje vprašanje, kako sploh razumeti originarno komunikacijsko situacijo. V naslednjih korakih se je gradivo za raziskovanje še nekoliko zožilo, saj se je izkazalo, da bralski, kritiški odzivi sploh niso tako raznoliki, da bi se dalo z njihovo pomočjo ob posameznih delih priti do temeljno drugačnih »komunikacijskih poant«. ⁵⁴ Ob tem se je vnovič pokazala problematičnost razmerja med teoretskimi izhodišči in svetom empirije. Vedno jasneje je postajalo, da vseh idej teoretskega

⁵⁴ Samo obetavni so se zdeli sprva odzivi, ki so se ob posameznih delih včasih sprožili po sočasni politični in kulturni ter verski periodiki (*Slovenski narod*, *Slovenec*, *Slovenka*, *Slovanski svet*, *Učiteljski tovariš*, *Rimski katolik*, *Duhovni pastir*).

modela še zdaleč ne bo mogoče uporabiti na gradivu in da bo mogoče – obratno – šele s pomočjo gradiva korigirati nekatera mesta v teoriji.⁵⁵ V namene ilustracije modela je nato padla odločitev, da soočim odzive iz dveh osrednjih leposlovnih revij tega obdobja. To sta *Ljubljanski zvon* ter *Dom in svet*. Čeprav predstavljata naprednoliberalni in katoliško usmerjeni del slovenske kulture, sta bili za to obdobje edini literarni glasili, ki sta se odzvali na izbrana dela. Iz razmeroma široke množice, v kateri so bili Fran Zbašnik z deli *Boj za pravico*, *Na krivih potih*, *Z viharja v zavetje*, Josip Vošnjak s *Pobratimi*, Jakob Alešovec z deloma *Ne v Ameriko*, *Petelinov Janez*, Anton Koder z *Marjetico*, Fran Detela s *Pegamom in Lambergarjem*, *Prihajačem* in *Trojko*, Jakob Bedenek s *Solncem in senco* ter s povestjo *Od pluga do krone*, Fran Govekar (*O te ženske!*), Janez Cigler (*Sreča v nesreči*), Ferdo Kočvar (*Mlinarjev Janez*), Pavlina Pajk (*Slučaji usode*) in *Beatin dnevnik* Luize Pesjak, so nazadnje izstopili: Jakob Bedenek z zgodovinskim romanom *Od pluga do krone*, Fran Zbašnik s povestjo *Na krivih potih* in z romanom *Z viharja v zavetje* ter nekoliko poznejšo večerniško povestjo *Pisana mati*, Josip Vošnjak s *Pobratimi*, Fran Detela s *Prihajačem*, Fran Govekar z *Ljubeznijo in rodoljubjem* ter Luiza Pesjak z *Beatinim dnevnikom*.

Fran Detela: *Prihajač: Povest*. Ljubljana: Matica slovenska, 1888. Tretji zvezek Zabavne knjižnice Matice slovenske, ki je bil med drugim odlikovan z nagrado iz Tomšič-Jurčičevega sklada za najboljše pripovedno delo, je s književnim poročilom pospremil L. P. Požar v *LZ* 9/1889 (št. 11, 622–623). Poročilo se osredotoča na snovni vir in osrednjo temo dela, ki je domače kmečko življenje, in poročevalec delo v glavnem razume na način simbolne prezentacije ter afirmacije vaško-kmečke skupnosti in njene mentalitete. V razlagi Detelove povesti tako predoči nasprotje med srečnim življenjem na vasi, kjer vladajo harmonična razmerja med prebivalci, in razdiralno tujo silo, ki jo v vaško življenje vnese prišlek. Najbolj se kažejo po njegovem kvarni vplivi tujca pri dveh osrednjih akterjih; družinah Čedinov in Mejačev, saj poseže v prijateljske odnose in razdre ženitno vez med njunima otrokoma. S tem ogrozi obstoj obeh gospodarstev, kar je pomembno

⁵⁵ Gradivo je namreč v principu bogatejše od teorije, ki abstrahira in povzema.

za nadaljevanje kmečkega rodu. Opozicija med stranema se umiri s prišlekovo smrtjo in z vrnitvijo navidezno izgubljenih kmečkih sinov, s čimer se pomembno afirmira prostor domačega, vaškega življenja nasproti tujemu. Zato ni čudno, da bralca, ki pri tolmačenju dela izhaja z narodnih podlag, posebno navdušujeta Detelov živahen način pripovedovanja in pripovedna tehnika. Posrečeni so »pravi domači dialogi« ter začetni pogovor in vzdušje v vaški krčmi. Nasploh hvali jezik in duh dela: »Osebe njegove [Detelove] povesti ne govorile v domačem jeziku nego i v domačem duhu. /.../ Kakor jezik narodov, tako pozna pisatelj na tanko tudi narod sam. Zato je v obče dobro pogodil ne le kmetske značaje, nego je tudi tisto polovičarsko gospodo, kakor je Stržen in sestra Roza, dobro označil.«

V *DiS-u* 2/1889 (št. 1) je o Detelovem *Prihajaču* pisal Fr. Lampe, ki je svojo razlago in razumevanje podobno oprl na narodno-kmečko razsežnost povesti. V fabuli je na enak način razlikoval med dvema vidikoma: mirno in srečno vasjo Dramlje z najuglednejšima družinama Mejačev in Čedinov ter priseljenim trgovcem, ki razdiralno poseže v vaške odnose. Tujčeva osebnost je v Lampetovi interpretaciji odločno negirana tudi s katoliškega stališča, saj vnaša v kmečko-vaški svet tiste kvalitete, na katere s stališča vrednot, ki vladajo v tem svetu, ni mogoče pristati. To so razvrat, pijančevanje in zapravljanje, ki jim nasproti postavi izobrazbo, trdnost in poštenost kmetstva in v povesti tudi zmagajo. Pritrjuje pa kritik pisateljevi odločitvi, da povrne domov Čedinovega vojaka in ga poroči z Mejačevo hčerjo ter da Mejačeva snaha, prav tako hči preprostega kmeta, k ženinovi hiši prinese doto, reši domače gospodarstvo in utrdi skupnost. Lampetu nasploh ugaja »čvrsti narodni govor«, pri čemer ne prezre verske razsežnosti povesti. Kakor ugotavlja, »tu še molijo in v najhujših stiskah stavijo zaupanje v božjo pomoč, tako da res človek čuti, da je v pošteni slovenski vasi«. Zato meni, da bi se dalo v knjigi bolj »zaviti« nekatera ljubezenska shajanja, čeprav je iz pripovedovalčevega govora slutiti, da takšnih shajanj ne odobrava, in tako zadosti zakonom nravnosti in čednosti. »Da, naj ponovim še enkrat, ugajal je »Prihajač« zlasti zaradi krepkega nravnega in verskega – slovenskega čustva, ki mu je podlaga.«

Obe presoji se vrtita okrog narodnokonstruktivne razsežnosti povesti. Ugaja jima tako narodno relevantna snovna podlaga kot njeno literarno preoblikovanje, kjer izstopajo trdni kmečki značaji. Pozornost je v delu tudi na jeziku. Lampe se dotika krščanske ideje dela in jo potrjuje z delovanjem književnih oseb. S krščanske dogmatske perspektive, ki je najbolj izrazita v presoji nekaterih ljubezenskih prizorov, v povesti močno poantira katoliško rodoljubje. Ob Detelovi povesti smo konkretno priča dvema uporabniškima stališčema, ki se v glavnem pokrivata, ko gre za tolmačenje narodnih vidikov povesti, medtem ko se v drugem primeru delo razlaga s posebnim ozirom na verske vidike.

Josip Vošnjak: *Pobratimi: Roman*. Ljubljana: (samozal.) A. Trstenjak, 1889. Več poguma je kritika pokazala pri Vošnjaku. Spet ga je vzel pod lupo Lampe v 1. št. *DiS-a* 1889 (str. 28–30). Vošnjakov roman je izšel kot 1. zvezek Narodne knjižnice, ki jo je urejal Anton Trstenjak, kar je bilo za kritiko katoliškega kulturnega kroga svojevrstno zagotovilo, da je delo vredno podrobnejšega branja. Lampe se je v romanu osredotočil na tri osrednje like in njihova ravnanja – pravnika Dolnika in Rovana ter medicince Devina – ter v delu izpostavil konfliktno razmerje med narodno zavzetim taborom na eni ter narodnim mlačnjaštvom na drugi strani. Če je Dolnik pesimističen in shopenhauerski tip človeka, prepričan, da človek v svetu nima svobodne volje, in je Rovana odnos do naroda mlačen, pa narodno gorečnost pooseblja Devin. Lampe ob njem pritrujuje vsakršnemu prizadevanju za narodno idejo in zvestobo domovini. Zato je Devin zanj »sploh vseskozi blaga slovenska duša«. Najbolj izpostavi njegovo narodno delovanje v štajerskem mestu P., kjer po vrnitvi z Dunaja dobi zdravniško službo. Devina namreč ne ustavijo niti neugodne narodne razmere, saj začne takoj ustanavljati čitalnico. Energije usmeri v osveščanje in poučevanje preprostega kmetstva, pri čemer ga posebej podpre tamkajšnji kaplan, v kampanji ob bližajočih se deželnozborskih volitvah pa se v narodni zagnanosti sooči z nemško stranko. Njegova narodna gorečnost pa se po presoji Lampeta najbolj kaže v ljubezenskem razmerju s Pavlino, hčerjo nemškega graščaka Menharta in pripadnika nemške stranke, saj nadvlada intimno ljubezen in privede do odpovedi ženski. Devin ljubezensko

čustvo podredi narodnemu, ki postane etični kompas njegovega ravnanja, za kar presojevalec potihem navija.

Mestoma moti pretirana eksplikacija političnih stališč, vendar je za Lampeta s stališča katoliške morale v romanu bolj sporno prenatanko popisovanje ljubezenskih prizorov. Iz istih razlogov negira elemente spiritizma, ki ga nasproti katolištvu označi za prazno vero. Iz romana izlušči nekatera mesta, ki se dotikajo katoliške cerkve in za katera meni, da so nečastna in gredo delu na škodo. Takšen je Dolnikov dvoboj za nesojeno nevesto Doro. Neprimerno in za Cerkev nečastno se mu zdi npr. poudarjanje Dolnikove vdanosti veri, če vemo, da imamo opraviti s prepričanim pesimistom in shopenhauerjancem. Nasprotno pozdravlja narodni in vzorni duh romana s plemenitim narodnim mišljenjem,⁵⁶ kakršno predstavlja Devin, in poudarja, da bi roman pridobil na vrednosti, če bi bilo v njem več katoliškega duha.

V *Ljubljanskem zvonu* je 1889. leta daljšo književno oceno o Vošnjaku objavil F. Celestin (št. 3, 184–188; št. 4, 244–247). Na podoben način je razlikoval med narodnim mlačnjaštvom in narodnim aktivizmom ter svoje tolmačenje dela naslonil na narodnokonstruktivne elemente v romanu. Med sredstvi za duhovni in materialni dvig naroda je pokazal na vlogo poštenja, omike, varčnosti, trdega dela in domorodne ljubezni. S tem se roman uvršča v tisto skupino Vošnjakovih poljudnih, političnih in publicističnih prispevkov, kakršne je pisal za *Slovenski narod*, *Letopis Matice slovenske* ter *Ljubljanski zvon* in kjer je razmišljal o stanju naroda in možnostih njegovega napredka. Z narodnim namenom opravičuje Celestin tudi mestoma preveč izraženo politično stališče, ki je položeno v usta književnih likov in zaradi katerega se ti premalo kažejo po dejanju. Čeprav romanu še precej manjka do umetniške popolnosti, je pisan »toplo, živo in resnično, da mu uspeh ne more izostati«. Celestin je v delu izpostavil dogajalni prostor, ki je slovenska Štajerska v 60. in 70. letih 19. stoletja, kjer poteka navdušen boj za narodne pravice, ter Devinovo osebnost. Devinova gorečnost in navdušenje za prihodnost naroda se mu kažeta v posrečeno poudarjenem nasprotju s hladnim in pesimističnim Dolnikom ter Rovanom, ki ni

⁵⁶ Ker je literatura tudi preizkusni kamen slovenščine, ne more mimo slovničnih napak (neslovenski besedni red, pridevniške končnice, predlogi) in pretiranega vnašanja tujk.

človek globokega prepričanja, ampak se ravna tako, kakor mu obetajo trenutne razmere. Celestin analizira Devinovo narodno gorečnost v odnosu do Dolnikovih prepričanj, da niti izobrazba niti vsestransko prizadevanje ali domorodna ljubezen narodu ne prinašajo napredka ter da v narodu ne smemo buditi potreb, ki jih ne bo mogel uresničiti. Strinja se z Devinom, ki v človeštvu vidi napredek in verjame, da se odpravi človeška beda in da vsak dobi svoj delež. V presoji Devinovega notranjega boja med žensko in zavezanostjo narodni skupnosti se strinja z Lampetom, saj se mu zdijo protagonistova prizadevanja za narod neprecenljiva. Pohvale vredna se mu zdita gladek in neprisiljen jezik ter slikanje prizorov in ljudi, ki je naravno in živo. V primerjavi z ženskimi liki so moški boljše zadeti, čeprav pri Dolniku pogrēša praktičnosti za stvarno življenje. Slabše sta po njegovi presoji karakterizirani le Pavlina in Ljudmila. Sicer pa glavna nit v romanu ni ljubezen, temveč narodni preporod, tako da bo delo zadovoljilo vso publiko in tudi tiste kritike, ki »ljubezni v povesti ne vidijo radi na prvem mestu«.

Medtem ko Lampe kritizira mesta, ki ne ustrezajo katoliškim načelom, se zdi Celestinu dragocena ravno pripovedovalčeva kritična sodba o nekaterih delih narodne skupnosti. To so ženstvo, potujčeni občinski oblastniki in duhovni krogi, ki so z vidika aktualnih narodnih razmer preveč pasivni. V čemer sta si kritika enotna, je presoja osrednjega nasprotja med optimističnim in pesimističnim pogledom na svet v romanu; narodno gorečnostjo in narodnim pesimizmom, kakor ju poosebljata Devin in Dolnik. Vendar Celestin Dolnikovih ravnanj ne presoja s krščanskodogmatskega stališča. Nevarnost njegovih življenjskih nazorov vidi prej v tem, da lahko zaviralno delujejo na narod v duhovnem in materialnem oziru. Prav tako elementi spiritizma, misticizma ne predstavljajo grožnje katoliški miselnosti, ampak jih zavrača zaradi neproduktivnosti v stvarnem življenju. Zato pritrjuje Devinovemu optimizmu, ki je za narod »solnčna toplina« in ki poraja »najplemenitejše težnje prave človečnosti, katera je polna vere in energije pa se ne boji življenja, ne boji se borbe, ampak uživa največje, najslajše radosti v borbi za dobro v obče in za srečo svojega naroda še posebe«. Med strategijami za materialni in duhovni dvig naroda, ki so podčrtane v obeh presojah, se v vrhu znajdejo poštenost, trdo delo in ljubezen do roda.

Jakob Bedenek: *Od pluga do krone: Zgodovinski roman iz minulega stoletja*. Ljubljana: Kleinmayr in Bamberg, 1891. V *Domu in svetu* 1891 (št. 12, 572–574) je I. Janežič poročal o delu, ki je »pisano v dobrem duhu, z ljubeznijo in z navdušenostjo za vzore našega naroda«. V zapleteni fabuli Bedenkovega obsežnega romana, ki govori o življenju in delu slavnega moža slovenske zgodovine Jurija Vege, je namenil največ pozornosti dogodkom, v katerih so vidna protagnistova prizadevanja za uresničevanje domovinskih ciljev.⁵⁷ Janežič ponavlja Vegove besede: »Ne služim sebi na ljubo, temveč domovini in ta mi je Avstrija ... Kar sem storil, storil sem na korist domovini, ne za denar, ne za slavo, ne za visoke službe ... Da bi videl domovino srečno, slavno in mogočno ... to jedino me je vodilo pri vseh delih in ljubezen do stvari, do vednosti same.« Ob sicer močni narodni razsežnosti, ki je osrednjega pomena v razlagi, vidi Janežič tehnične pomanjkljivosti v prikazovanju Vegovega odnosa do domače hiše. Jezik je »dokaj pravilen, domač«, čeprav bi bilo potrebno nekatere nedoslednosti izboljšati. Nasploh pa je Bedenek po njegovem uresničil glavni namen; pred bralčeve oči je postavil slavnega rojaka v prizadevanju za narodne smotre. »Splošen namen mu je torej, da bi blažil srce, vnemal in poučeval narod.« Pomembno se mu zdi, da je knjiga narodu razumljiva in da se odlikuje s splošno »zdravimi« narodnimi nazori.

V Listku *Ljubljanskega zvona* je konec 1891. leta najnovejše delo o velikem slovenskem matematiku napovedal A. Funtek in o tem obširneje poročal v začetku naslednjega leta (*LZ* 1892, št. 1, 56–57). Skladno z Bedenkovim predgovorom, v katerem razlaga spodbude za nastanek dela, je Funtek na vsebinsko-idejni ravni še enkrat podčrtal nasprotje med prizadevanji za narodne smotre in ovirami na Vegovi življenjski poti. Zato je kritiziral pisateljevo nespretnost v oblikovanju Vegove osebnosti, saj je bila na račun nekatere

⁵⁷ Med prelomnimi dogodki na Vegovi poti izpostavi kaplanovo spodbudo staršem, da dajo sina v šolo k jezuitom. Pozneje postane cesarski inženir pri brodarstvu ob Savi in Dravi, v dobro Ljubljčanov se zavzame za izgraditev poznejšega Gruberjevega kanala. Po izgubi Aničine roke odide k topničarjem ter postane podporočnik in profesor matematike na topničarski šoli. Vega kljub nesreči v ljubezni in mlačnosti domačih predano živi za vojaški poklic, postane stotnik in pozneje major. V bojih vseskozi izkazuje vdanost Avstriji, za kar je odlikovan z viteškim križcem Marije Terezije in baronstvom.

rih velikih zgodovinskih imen (Friderik II., Jožef II.) preveč potisnjena na stranski tir. Ob kriteriju narodne ustreznosti, ki usmerja Funtkovo presojo v največji meri, je izrazit tudi kriterij verjetnosti dogajanja. Tako je npr. v delu kritičen do kopičenja motivov nenavadnih smrti, saj zanje ne vidi globlje motivacije v dogajalnem okolju. Je pa »knjiga vredna toplega priporočila, ker ima resnično lepe prizore, in veliko нравno vrednost«. Ker ustreza svojemu (narodnemu) namenu, jo bo preprosto ljudstvo gotovo vzelo v roke.

V primerjavi s prejšnjima primeroma, kjer pride tudi do razhajanj pri razlaganju in razumevanju del, med Funtkom in Janežičem ni bistvenih razlik; oba podčrtujeta narodno-konstruktivne elemente romana in jih vrednotita pozitivno.⁵⁸ Se pa začne Funtkova presoja bolj posvečati umetniški obdelavi fabule.

Fran Zbašnik: *Na krivih potih: Povest*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1893. O Zbašnikovi povesti je prav tako pisal Funtek, in sicer za rubriko Listek 12. št. *Ljubljanskega zvona* (1893, str. 766), kjer so bile predstavljene še nekatere knjige Družbe sv. Mohorja.⁵⁹ Izpostavil je dobro snovno podlago, ki je spretno preoblikovana v literarno dogajanje, tako da je pripoved za bralca zanimiva in živahna. Čeprav so narodni elementi še vedno pomemben okvir za razlaganje in razumevanje dela, je dal večjo težo umetniški obdelavi in sižejski kompoziciji. Zanimal ga je umetniški razpored dogodkov, njihova logika in karakterizacija glavnega književnega lika. Obregnil se je ob junakovo nerazumnost, kar se kaže v njegovi odločitvi za pobeg. Sploh se mu zdi ta dogodek nelogičen in neverjeten, saj ga junakov stvarni položaj ne omogoča. Nasprotno bi zahteval soočenje s stvarnostjo. Pripoved je preveč zasidra-

⁵⁸ Kot zanimivost omenimo poročilo anonimnega F. J. o Bedenkovem romanu, ki je izšlo v *Učiteljskem tovarišu* 31/1891 (362–363). Avtor se je strinjal z Janežičevimi in Funtkovimi pogledi. Tako ni skrival navdušenja nad narodno snovjo in sporočilnostjo. Najostreje je sodil o sižejski kompoziciji, saj so usode, ki zadenejo nekatere osebe (tako petkrat utonejo, smrt na vislicah, ugrabitev itd.), premalo motivirane in neprepričljive. Izogniti bi se dalo razvlečenim refleksijam o francoskih brezbožcih in prenatancnemu opisovanju igralske strasti.

⁵⁹ *Jeruzalemski romar* Frančiška Lampeta, *Življenje srečen pot* Antona Martina Slomška, Josipa Stareta *Kitajci in Japonci*, *Naše neškodljive rastline v podobi in besedi* M. Cilenška.

na v (pred)romantični tradiciji, kar se ne sklada z novejšimi književnimi tokovi, tj. realistično usmeritvijo. Ustreza ne niti obstoječim socialnim razmeram, saj bi terjale aktivnejši in racionalnejši tip junaka, ki svoje usode ne prepušča niti nerazumskim odločitvam niti neobvladljivim silam. Funktek sklepa, da utegne biti junak zdaj simpatičen tistim, ki realistični smeri in njenemu pogledu na stvarnost niso naklonjeni. Sam je za realistični, tj. racionalni ter psihološko in sociološko poglobljeni tip junaka.

Za 1. št. *Doma in sveta* 1894 (str. 29) pa je o isti povesti obsežneje pisal V. Bernik, ki jo je obravnaval na drugačen način, in sicer skozi nasprotje med »prekucijskim socializmom in kapitalizmom« ter »krščanskim socializmom«. Zbašnikovo delo bere kot »mično« ubeseditev nasprotja med mednarodnim socializmom na eni in krščanskim socializmom na drugi strani. V nadaljevanju s krščanskega dogmatskega stališča predoči in komentira nekaj citatov; npr. tistega z začetka povesti, ki pravi, da je človek ustvarjen po božji podobi, kar mora ohranjati. Bernik dodaja, da bi moral pisatelj bolj izpostaviti, kako je graščakinja ponovno prejela božje zakramente. Ob slovničnih napakah in stilističnih neustreznostih (npr. napačna raba sklona, osebnega zaimka, besedja) predlaga pisavo odrešenika, zveličarja in gospoda z veliko začetnico. Vendar pa so motivacija, vsebina in ideja na splošno krščansko »lepe«, zaradi česar knjigo na koncu priporoči v branje.

Oba kritika sta v presoji primernosti snovne podlage še močno pripeta na narodni kriterij, čeprav imamo pred sabo dve precej različni razlagi istega teksta. Bernikova ocena je skoncentrirana okrog krščanskoidejnih elementov, vsebovanih v povesti, in vlaga precej napora v komentiranje krščanskosti sporočila. Z istega stališča vrednoti nekatere vsebinsko-strukturne in stilne vidike dela. Funktkovo branje intonira način obdelave snovi, pri čemer tako kot v zgornjem primeru izhaja iz opozicije med (pred)romantično tradicijo in realističnim tokom. Kriteriji presoje so verjetnost, logičnost, racionalnost ter psihološka in sociološka motiviranost dogodkov in značajev, pri čemer se kritik postavlja na stran realističnih prizadevanj.

Fran Zbašnik: *Z viharja v zavetje: Roman iz življenja preproste deklice*. Ljubljana: Slovenska matica, 1900. Na krščanskih

tleh raste tudi Finžgarjeva interpretacija. V 5. št. *Doma in sveta* 1901 (str. 314–315) je kot vodilno os Zbašnikovega romana opredelil boj med mesenostjo, strastmi, zlom ter nedolžnostjo in čednostmi, ki na koncu zmagajo in jim tudi sam odkrito pritruje. Poosebljenje tega boja vidi v usodi osrednjega ženskega lika in njegovi življenjski poti, na kateri si v imenu čednosti od Trsta do zloglasne hiše v Genovi in Egiptu rešuje nedolžnost. Nazadnje dobi mesto v kongregaciji usmiljenk. Finžgarju se zdi idejna zasnova romana posrečena, vendar se ne strinja z nekaterimi izpeljavami vodilne ideje, npr. s sporočilom, ki se lušči iz razpleta Rezikine usode in po katerem je nedolžnost mogoče ohraniti le znotraj samostanskih zidov. Tako meni, da bi lahko pisatelj junakinjo po prestanih preizkušnjah pustil zunaj samostana, saj »zunanje« življenje ni v celoti pokvarjeno, ter jo postavil med poštena, nedolžna dekleta. Stoječ na vzvišenem stališču morale, Finžgar poudari, da je glavni namen literature ta, da v bralcu budi čistega duha, a ga hkrati ne uči, da je družbeno življenje vse pokvarjeno. Avtorju odsvetuje robatost v izražanju in pretirano rabo germanizmov. Večja napaka v romanu je pretirano kopičenje slučajev, zaradi česar jim bralec težko verjame. Neverjetni so nekateri značaji in njihova ravnanja; npr. prikaz junakinje v mladih letih, ki je tako brutalen, da je docela neverjeten in neprepričljiv. Na splošno je ideja romana »krasna«, zaradi česar obžaluje, da ni romanopisec odpravil še naštetih pomanjkljivosti.

Med vsemi knjigami Knezove in Zabavne knjižnice Slovenske matice je bil ta roman deležen največje pozornosti s strani F. Govekarja. V *LZ* 21/1901 (št. 8, 567–569) je na dolgo razgrnil svoje razumevanje Zbašnikovega dela. Govekar o delu ni sodil s stališča krščanske morale, v primerjavi s Finžgarjem ni podčrtal napetosti med mesenostjo in nedolžnostjo; nasprotno je menil, da je roman zabaven, lep in moralen. Osredotočil se je na motive za ravnanja oseb in za razvoj dejanja. Delu je očitel šibko motivacijo, neverjetnosti in slučaje v dejanju; čeprav ima človek »voljo in /.../ ni le igrača naravnih zakonov ter milieuja«, »človek tudi ni igrača čudesnih, nepremagljivih slučajev, ki ga mečejo semtertja kakor razburkano valovje ladjo brez krmilca«, kar opaža za nekatere Zbašnikove osebe. Govekar povzema mnenje hrvaških listov, da so Zbašnikovi liki prej tipi kot značaji, slikani zdaj kot

»črne duše, zdaj kot svetniki«. V duhu realističnega slovstva zagovarja stališče, da mora kot vir romanu služiti verjetna zgodba, torej da je predmet umetniškega obravnavanja v svojem okolju verjeten, dejanje pa tako psihološko kot sociološko motivirano. Le tako ima bralec lahko občutek, da je sam sredi živega dogajanja in prisoten pri vseh dogodkih. Zato mu pri glavni osebi manjka logike in doslednosti, hkrati pa opaza »leseno doslednost«, tj. neverjetnost, ki vodi glavni lik v samostan. Navdušuje ga slikanje narave; posebno podčrta pisateljevo sposobnost v motrenju slovenskega kmečkega življenja, medtem ko je vodenje junakinje po italijanskih in tujih mestih spet neprepričljivo, saj pisatelj teh krajev ne pozna.

Za obe presoji je značilno, da se ne odtrgata od narodnih podlag, kar se najbolj kaže v poudarjanju in presojanju snovnih izhodišč romana ter presoji jezikovne plati dela. Govekar pritrjuje naslanjanju na narodno kmečko življenje, Finžgar pa s sorodnega stališča postavlja na preizkus jezik. Vendar narodni kriterij za razumevanje dela ni odločilen. Finžar premišlja ob romanu predvsem o boju med zlom in krščanskimi čednostmi, negira konec romana, saj ni za odmik v svet duhovne kontemplacije v samostanu, ter poudari načelo aktivnega udejstvovanja v svetu. Kar zanima Govekarja, pa je predvsem način izražanja in podajanja snovi s poudarkom na motivaciji za razvoj literarnega dogajanja. Ta je na splošno šibka, kar pojasnjuje z izbiro dogodkov, ki v svojem okolju niso verjetni, in pripovedno nespretnostjo v črtanju likov; Zbašniku očita ploščatost in psihološko nepoglobljenost likov, zaradi česar so njihova ravnanja mehanska in nenaravna.

Fran Zbašnik: *Pisana mati: Povest*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1909. Narodni vidik je odločilen za presojo in razumevanje še ene Zbašnikove povesti iz leta 1909, ki je izšla kot 62. zvezek Slovenskih večernic in na katero se je v *Ljubljanskem zvonu* 30/1910 (št. 1, 48–49) najprej odzval J. A. Glonar. V delu se je osredotočil na osrednje nasprotje med kmečko-vaškim okoljem, ki ga predstavljata dve kmečki družini, ter naslovno hudobno mačeho. Posebno pozornost je namenil liku Mlakarjevega sina študenta, saj ruši predstavo o izprijeni študentariji, zraven pa tik pred propadom

reši domače gospodarstvo, kar obeta nadaljevanje kmečkega rodu. Po drugi plati se zdijo Glonarju snovne podlage romana prerrevne in prebanalne. V povesti mrgoli razvlečenih prizorov, sentimentalnih refleksij in meditativnosti, kar rahlja kompozicijo povesti. Pripovedovalec se sprevrča v moralizatorja. S stališča realistične dikcije moti kopičenje nesreč, krivic in neverjetnih situacij. Lenard (*DiS* 22/1909, II, 522–523) soglaša, da bi moralo delo dobiti vodilno idejo, saj je le slikanje krute matere premalo. Podobno poudari konfliktno razmerje med mačeho, ki je povrh slaba žena, snaha, gospodinja in mačeha, ter zavezo domačih kmečkih hiš, ki se na koncu tudi ohrani. Delu je naklonjen, čeprav je v povesti premalo »resničnega, kipečega življenja«, »zdravih, naravnih ljudi« in preveč domišljije. Če je Glonar kritičen do pripovedovalčevega pretirano poučevalnega izrekanja sodb, Lenard v delu pogreša ravno poučevanje.

Fran Govekar: *Ljubezen in rodoljubje*. Ljubljana: Slovenska matica, 1896. O Govekarjevem romanu *Ljubezen in rodoljubje*, ki je izšel v Knezovi knjižnici pri Slovenski matici, pa je pisal A. Aškerc v *LZ* (17/1897, 3, 184–185; 4, 241–245; 5, 305–311). V fabuli je izpostavil narodnopolitično življenje. V središče je postavil konfliktno razmerje v mestu Tabor, kjer poteka boj med nemškutarji in slovenskimi rodoljubi, ki jih vodi Josip Kres. Boj za narodne pravice je opazoval in izostril na primeru osrednjega lika Kresa, v katerem se vzporedno odvijata narodna in intimna ljubezenska zgodba. Kres namreč ob volitvah poslancev v državni zbor nasproti nemškemu kandidatu Ruhbachu postavi domačega tovarnarja Dolžana, saj verjame, da bo zastopal slovenske interese. Toda Dolžan se da po izvolitvi podkupiti in pozabi na obljube slovenskim volivcem, tako da pade krivda na Kresa. Da bi opral narodno čast, Kres postavi na kocko ženitev z Dolžanovo sestrično Melanijo, gre v dvoboj z njenim snubcem stotnikom Braunsseissom in častno pade. Okrog teh dogodkov Aškerc tudi splete svojo razlago romana. Navdušuje ga Kresov boj za narodne pravice, ki ga vodijo pošteni interesi. Dokaz za to je tudi oporoka, v kateri vse imetje daruje narodu za prosvetne namene. Protagonistova ravnanja in cilje vrednoti kot pozitivne, podčrtuje njihovo narodno noto in jih dosledno razlikuje od nasprotnih interesov. Loti se tudi nasprotja med

političnim bojem in ljubeznijo do ženske, pri čemer je jasno, da je narodna ljubezen korenina intimni in je rodoljubje pravzaprav ljubezen. Navdušuje ga Govekarjeva »vern(a) in resničn(a) slik(a) iz našega narodnega bojevanja«.

V drugem delu Aškerc razmišlja o načinu literarnega preoblikovanja snovi. Zanimajo ga spretnost slikanja prizorov, sposobnost za razvijanje dogajanja, sociološka motivacija in oblikovanje oseb. Med prizori izpostavlja uvodnega v gostilni ob volilnem shodu. Pohvalno se mu zdi, da pripovednik prizore uvaja »in medias res«, jih ne opazuje od daleč, ampak se umešča v dogajanje. To prispeva k dramatičnosti dogajanja, saj se sredi prizora znajde bralec sam in ne da bi videl pisatelja. Dogajanje je po Aškerčevi presoji do konca zanimivo, dramatično in naravno; Govekarjeve osebe namreč same govorijo in se udeležujejo, tako da stopajo živo pred bralca. Naravnost in živost dogajanja si pojasnjuje z avtorjevo sposobnostjo za sociološko in psihološko motiviranje. Govekar pozna in zna namreč »realistično« podati vse socialne sloje; Aškerc ugotavlja, da se zna pisatelj v svojem pripovedovanju gibati tako na salonskem parketu kot med delavskim in kmečkim ljudstvom. Dobro motiviran in verjeten je glavni lik; Kres je psihološko in sociološko poglobljen – njegova ravnanja so v danem okolju motivirana, tako da stopa živo pred bralca v intimnem in družbenopolitičnem življenju. Na stilni ravni Aškerc izpostavi Govekarjevo obvladovanje jezika in sposobnost v oblikovanju dramatičnih dialogov.

Nasprotno meni V. Bernik v *DiS-u* (10/1897, 6, 185–187), po katerem je Govekar v *Ljubezni in rodoljubju* »zdrknil s katoliške podlage ne samo na »svobodomiselno«, ampak v marsičem naravnost na protikatoliško stališče«. Kresovo ravnanje, ki ga Aškerc razlaga kot naravno, prepričljivo in v luči narodne ljubezni, je pri Berniku odklonjeno. Ko Kresa narodni nasprotniki javno okrivijo izdajstva naroda in prilastitve imetja Dolžanove sestrične, ga pisatelj »nenaravno« potisne v dvo boj. Kres je poleg vsega še fatalist, kar kaže njegova davno spisana oporoka, v kateri je v »črni slutnji« predvidel svoj konec. Berniku se zdi nesprejemljivo, da dogodke v romanu usmerja nepredvidljiva usoda, medtem ko »o srčnem kesanju radi razžaljenega božjega ni nikakega sluha«. S tega stališča se mu zdi neustrezen element v kompoziciji prihod župnika k ranjencu, ki poleg tega prosi za odpuščanje le žensko. Bernik

na splošno zavrača Kresovo življenjsko filozofijo, po kateri se hoče v trenutku nesreče rešiti zemeljskih spon, in se sprašuje: »Kje je zatajevanje samega sebe, kakor je uči krščanstvo? Kje je krščanska potrpežljivost? Kje so božje in cerkvene zapovedi in prepovedi? Kje je vera v neskončno pravičnost božjo? Kje je prosta volja človekova?« Zato junak, kakršen je Kres, in roman *Ljubezan in rodoljubje* ne moreta biti vzor rodoljubja katoliškim Slovencem.

Tudi Aškerčeva in Bernikova pozicija izhajata z narodnih podlag, saj poudarjata razmerje med nemškutarsko in rodoljubno stranjo ter se opredeljujeta za drugo. Vendar je dominsvetovski odziv vpet v okvire krščanske morale. Projicirajo na protagonistovo življenjsko filozofijo in jo na ozadju katoliškega rodoljubja odločno zavrne. Aškerc največji del kritike nameni umetniški obdelavi snovi; delo bere in se do njega opredeljuje največ z vidika realistične dikcije; pozornost je na uvajanju prizorov, spretnosti za razvoj dogajanja in oblikovanje oseb.

Luiza Pesjak: *Beatin dnevnik: Roman*. Novo mesto: J. Krajec, 1897. Svoje videnje pa je ob romanu Pesjakove v LZ 8/1888 (št. 6, 372–382) predstavil Kersnik, ki je delo pred izidom tudi naznanil. Zapisal je, da je *Beatin dnevnik* za slovensko slovstvo nekaj, česar nismo posebej iskali, a je v marsikakšnem oziru novo. Hvali predvsem avtoričino pripovedno spretnost. Sicer pa delo pri njem ne more izvabiti večjih simpatij, kar pojasnjuje z epigonskostjo (zgledovanje pri E. Marlitt), ki je vidna v neizvirnem oblikovanju likov in njihovih značajev (od kneginje do guvernante). Ključ za njegovo branje je po vsej verjetnosti narodni. Najbolj moteče je namreč za Kersnika splošno vzdušje v romanu, to, da »čujemo le temne, nezvoke, nerazumne odmeve nekdanjih dramatičnih dogodkov, katere moremo in moramo le slutiti; nekaj mehkega, nemoškega, resigniranega, časih celo osladnega je leglo na to družbo, katera nam je poleg vsega tega, da so to dobri, izobraženi, pa nekoliko nesrečni ljudje, ne more izvabiti pravih simpatij«. V tem smislu lahko razumemo njegovo bežno analizo stilne ravni, na kateri se spotika ob neposrečene, mestoma duhovite dialoge, ki bi jih bilo treba najprej očistiti angleških in francoških besed. *Beatin dnevnik* je videl Kersnik kot primerno čtivo za izobraženo ženstvo in dekleta. Avtorici se je po njegovem

posrečil značaj Francozinje de Latuour, ker je »skoro jedina popolnoma realno risana«, dovolj prepričljiva je kmetica in pestunja Ivana. Dobri so prizori, v katerih se kaže mojstrstvo Pesjakove v opazovanju in podajanju otroškega življenja.

Razmeroma mlačen je bil še Lampetov odziv v *DiS-u* 4/1888 (št. 4, 63), ki je roman razlagal s stališča krščanske morale. Osredotočil se je na primer strastne in nesrečne ljubezni med grofico Doro in plebejcem Rihardom, ki se nazadnje oženi z guvernanto Beato. Odobral ni, da »(p)recej omotičen duh in vroča sapa vejeta v tem bujnem življenji« in da se pisateljica ni izognila intimnejšim prizorom Dore in Riharda. Napram Kersniku je pisateljici priznal sposobnost v zapletanju dogajanja, vseh mu je bilo celo poigravanje s francoskimi verzi, duhovitost v pripovedovanju in močna fantazija, »da se razliva mladostna gorkota po onih govorih, ki so navdihnjeni z ljubeznijo«.

Kersnikovo in Lampetovo stališče se srečujeta pri presojanju splošnega vzdušja v romanu, ki ga označita za resignirano, bolno in omotično. Vendar imata njuni tolmačenji različne motive. Pri Lampetu negacija romanesknega vzdušja izhaja iz krščanske miselnosti. Kersnik svojih podlag za razumevanje in vrednotenje ne eksplicira, vendar je iz njegovega sicer površnega spuščanja na jezikovno-izrazno raven romana, priporočila pisateljici, da delo očisti tujk, in očitkov o neizvirnosti, kar spodbuja raje zgledovanje po domačih virih in ustvarjanje narodno relevantnejših žanrov, mogoče sklepati na narodne podlage.

Književne presoje iz dveh osrednjih leposlovnih glasil dajejo zanimiv vpogled v komunikacijsko uporabo in razumevanje tekstov v t. i. izvirnih okoliščinah ter jih na ta način zgodovinsko dimenzionirajo. Ob posameznih delih smo večinoma priča dvema razlagama, kar ne čudi glede na vsebinske in idejne usmeritve obeh literarnih glasil. Vendar preizkus takoj zamaje tisti del teorije, v katerem je sleherna komunikacija postavljena na brezsubjektno tarčo razlikovanja. Ne da bi zavračali pomembnost komunikacijske operacije razlikovanja, ki privaja v razvid tisto, za kar v komunikaciji gre, ni mogoče spregledati, da je vse naše zaznavanje, sprejemanje, razumevanje in pomensko konstituiranje tako pod vplivom individualnih preferenc (bralca-kritika) kot družbenih

faktorjev in sociokulturnega konteksta.⁶⁰ V obravnavanih odzivih iz leposlovnih glasil, pri katerih bi bilo upravičeno pričakovati predvsem vztrajanje na stališču umetniške kritike, so npr. komunikacijski pomeni, ki so pripisani književnim delom, močno narodno atribuirani. Uporaba in razumevanje se dogajata na narodnokulturnem ozadju, tako da se presoje skupaj z deli vitalno vključujejo v kulturno in nacionalno tradicijo; razlika je v tem, da se ena vrsta razlag bolj oblikuje iz naprednega, druga pa iz konservativnejšega dela slovenske kulture. Elementi narodne kulture so v prikazih afirmirani na snovni (npr. narodna, kmečka snov), tematski (domače, narodno življenje), fabulativni (presojanje akterjev, njihovih značajskih struktur, ravnanj in odnosov), idejni (presojanje stopnje narodnega duha in dozdevne krščanskosti del) in jezikovno-stilni ravni (npr. leksikalni elementi). – Ob tem mi pride na misel krajša razprava literarnega zgodovinarja Borisa Paternuja z naslovom *Modeli slovenske literarne kritike* (1988), v kateri je ločil med liberalno in konservativno kritiško mislijo. Če smo zelo kritični, rezultati pilotne raziskave potrjujejo nekatere že znane vidike v raziskovanju slovenske književnosti. Po drugi plati pa zgornja analiza s posebnim ozirom na sistemsko teorijo odpira v opazovanju literature nekatere nove aspekte; dragoceno se mi zdi npr. spoznanje, da so kritiška stališča, tj. komunikacijske poante tekstov, zdaj vendarle samo možne uporabe in razumevanja, saj postaja jasno, da se literarna dela sočasno komunikacijsko uporabljajo in razumevajo še drugače. V odnosu do drugih načinov uporabe se relativizira vloga literarne kritike. Zato se tudi sprašujem, ali so kritike (ocene, presoje, prikazi) sploh primerno gradivo za preučevanje komunikacijskih uporab literarnih tekstov v izvirnih komunikacijskih situacijah; iz teorije in posebej prakse vemo tudi, da kritika ni avtonomna ter da sta presojanje in ocenjevanje pod vplivom individualnih estetskih konceptov, političnih, verskonazorskih, socialnih ipd. usmeritev. Če je odgovor na to negativen, se sprašujem še, kaj bi bilo potem relevantnejše gradivo za preučevanje minulih uporab tekstov (naklade, ponatisi, prevodi, omembe del itd.).

Soočenje različnih komunikacijskih pomenov, ki so delom pripisani s stališča njihovih bralcev-uporabnikov, je zanimivo,

⁶⁰ Komunikacijski pomeni so socialno in kulturno generirani.

saj stopajo med sabo v »napetostna« razmerja. Na mikro-ravni se pokaže, kako so dela vključena v (zapleteno) mrežo pomenov. Istočasno pa se mi zdi takšno početje vprašljivo, saj raziskovanje komunikacijskih pomenov v okvirih izvirnih situacij ustvarja vtis, da nasproti drugim pomenom, ki se pripisujejo delom bodisi sočasno bodisi v poznejših uporabah, vendarle obstajajo osrednji komunikacijski pomeni tekstov. To pa je svojevrstna homogenizacija pomenov literarnih tekstov, ki jemlje pristojnosti zlasti novim uporabniškim situacijam. Lahko pa podčrtavo izvirne komunikacijske situacije razumemo drugače. Poznejše uporabe niso izključene. Verjetno se skuša preprečiti poskus, da se pristojnosti za razumevanje teksta čisto prenesejo na vsakokratni kontekst z njegovimi uporabniki in interpreti. Na ta način se tekst preveč »sleče« iz izvirnega konteksta, kar ga komunikacijsko potuje in mu jemlje zgodovinskost (de Berg, Hoogeveen 1995, 197). Prangel in de Berg sta npr. v zborniku *Systemtheorie und Hermeneutik* (1997a) ponovno pojasnjevala svoj model za razumevanje literarnega teksta. Strinjala sta se, da je pomen znaka / literarnega teksta spremenljiv, saj se lahko dogaja na različnih komunikacijskih obzorjih, kjer se njegov pomen konstituira v odnosu z vsakokratnimi razlikami, ki prepredajo aktualni kontekst. Vendar je pomen v vsaki posamezni situaciji vseeno stabilen, saj znaki/teksti izbirajo med možnostmi, ki so vsakič znova enkratne in specifične. To pa je tisto, kar daje tekstu specifičen in jasen komunikacijski pomen. V tem smislu je vsaka jezikovna izjava vezana na specifičen diferencialni kontekst. (prav tam, 121–123)

Teoretski model je problematičen in praktično neuporaben tam, kjer literarnouporabniška oz. kritiška misel ne obstaja ali ni artikulirana in dokumentirana. To je običajno, ko gre za starejša obdobja slovenske književnosti, redko pa ni niti za 19. stoletje. V analizi se je večkrat odprlo tudi vprašanje »izvirnega konteksta«. Poglejmo nekaj težav, na katere smo naleteli pri soočenju teorije in gradiva. Pri nekaterih delih se je npr. izkazalo, da obstajajo o njih recepcijski dokumenti, vendar šele za poznejše izdaje in obdobja. Za Alešovčevo knjigo *Ne v Ameriko*, ki je prvič izšla 1883. leta in sem jo sprva nameravala obravnavati, imamo dokumentirano kritiško misel šele ob 2., popravljenem natisu (Jožef Volc pri Katoliški bukvarni 1912. leta, ko izidejo Alešovčevi *Izbrani spisi*). O Alešovcu je takrat

pisal J. Jurkovič v *LZ*. Podobno se je izkazalo za Povestico iz še ne preteklih časov *Petelinov Janez*, ki jo je Alešovec prvič izdal v samozaložbi 1880. leta in je sprožila kritiško refleksijo že omenjenega J. Volca ob 2., popravljenem natisu 1919. leta pri Jugoslovanski tiskarni. O njej je pisal J. Debevec v *DiS-u*. To velja za Ciglerjevo *Srečo v nesreči* v 2., popravljenem natisu iz leta 1882, ki je takrat dobila notico v *LZ*. K *Mlinarjevemu Janezu* Ferda Kočvarja najdemo leta 1892 Janežičev in Funtkov odziv v *DiS-u* in *LZ* k 2., popravljenemu in predelanemu natisu. Kočvarjeva povest se je sploh veliko ponatiskovala: 1905. leta četrtič, 1910. leta petič, iz leta 1992 je 6., 2008 pa 6. ponatis, ki ima tudi digitalizirano različico. Podobno je s Kodrovo *Marjetico*. Pisatelj jo je sam izdal v Mariboru že 1877. leta, ko je izzvala spodbudno oceno v Stritarjevem *Zvonu*. Kot idila je bila ponatisnjena in izdana pri A. Turku še leta 1909 in 1894, ko sta o njej v *DiS-u* in *LZ* pisala Lampe in neki anonimni avtor. Vse to so različni komunikacijski konteksti književnih del, zaradi česar se še naprej sprašujemo: Kako je sploh z mejami originalnega konteksta?

Nemška šola

Dietrich Schwanitz: Teoretski modeli in uporabni primeri

Vzporedno z empiričnim raziskovanjem na Nizozemskem gre nemški teoretik Dietrich Schwanitz, ki ga v skupini luhmannskih sistemskih obravnav literature zaradi večje preglednosti uvrščam pod poglavje Nemška šola, čeprav je njegovo nastopanje v nasprotju z npr. leidskimi teoretiki ali teoretiki v nemškem Siegnu iz nadaljevanja solistično, toda opazno. V zbornikih *Kommunikation und Differenz* (1993) ter *Systemtheorie und Hermeneutik* (1997), kjer dominirajo prispevki nizozemskih avtorjev, se je Schwanitz pojavil z dvema razpravama: »Kommunikation und Bewusstsein. Zur systemtheoretischen Rekonstruktion einer literarischen Bestätigung der Systemtheorie« in »Attributionsüberforderung in Liebe und Literatur«. Izpostavljam ju zato, ker v njej naprej razvija sistemsko teorijo literature, ki jo je monografsko obravnaval v knjigi *Systemtheorie und Literatur* z začetka 90. let prejšnjega

stoletja.⁶¹ Po produkciji sodeč, so 90. leta Schwanitzovo najplodnejše znanstveno obdobje. Njegov doprinos je tako na metodološki kot aplikativni ravni: zanimivi so predlogi, kako bi se še dalo sistemsko raziskovati literaturo, v osrednjem delu pa na konkretnih literarnih delih na zanimiv način preizkuša različne sistemskoteoretske modele.

Podlaga Schwanitzove sistemske teorije literature je Luhmannova komunikacijska teorija. Literarno komunikacijo zato pojmuje kot avtopoietični in selektivni proces, ki poteka na podlagi samokonstituiranih razlik (*Systemtheorie und Literatur* 1990, 7). Sistemi se vzpostavljajo tako, da se sami opazujejo: opazujoči elementi sistema (in elementarne enote samokonstitucije) so komunikacije, opazovani elementi (in elementarne enote opisa) pa ravnanja. Glavno pri tem je, da se komunikacija skrči, tj. da ukine časovno razliko med opazujočim in opazovanim ter sama sebe opiše kot ravnanje. S tem se šele vzpostavi razlika med komunikacijsko izbiro in ostalimi, neizbranimi možnostmi v komunikaciji. (prav tam, 51) Komunikacija je zaporedje bežnih dogodkov, katerih smisel⁶² tudi tu ni niti individualno pogojen niti družbeno konvencionaliziran, ampak je stvar razlikovanja in potemtakem odvisen od vsakokratne komunikacijske izbire na aktualnem horizontu nasproti drugim možnostim.⁶³ (77–78) Smisel literarnega teksta je zato definiran kot enotnost razlike med izbranim, aktualnim v komunikaciji, in drugimi, potencialnimi možnostmi izbire. Od teh se aktualni sklic tudi komunikacijsko razlikuje, vendar jih potegne za sabo kot pogoj lastnega konstituiranja. (Schwanitz 1995, 115)

Z Luhmannom se Schwanitz strinja v tem, da sta glavna principa socialnih komunikacij, ki omogočata vzpostavljanje in ohranjanje operativno zaprtih sistemov, avtopoietičnost in samonanašalnost (Schwanitz 1990, 66). Kar skuša zdaj storiti, je dejanski preizkus teh principov na primeru sistema literatura – tj. kako se v literaturi kot enem izmed siste-

⁶¹ Izmed bližnjih literarnih ved obstaja hrvaški prevod Schwanitza izpod peresa Seada Muhamedagića (*Teorija sistema i književnosti*) iz leta 2000.

⁶² Schwanitz pa uporablja dosledno izraz smisel.

⁶³ Kakor dodaja Schwanitz, pri komunikaciji ne gre za stvari, ampak za razlike, ki ustvarjajo razlike; kar uravnava odnos med sistemom in svetom, pa je nadaljujoča se selekcija.

mov manifestirajo operativna zaprtost, avtopoietičnost in samonanašalnost. Schwanitzova knjiga z naslovom *Sistemska teorija in literatura* je bogata s primeri, skozi teorijo sistema si je posebej natančno pogledal dramo in roman. Mi pa si bomo v nadaljevanju kritično pogledali tiste njegove primere, ki izmed vseh izstopajo po izvirnosti pristopa, prepričljivosti argumentacije in bi se jih dalo ob ustreznih modifikacijah uporabiti pri opazovanju slovenske literature.

Principa avtopoietičnosti in samonanašalnosti komunikacij je Schwanitz med drugim zanimivo preizkusil na primeru Sterneovega *Tristrama Shandyja*, saj ima to delo po njegovem »sistemskoteoretski karakter«. Problem, ki ga ima Shandy s svetom, je namreč v duhu teorije sistema.⁶⁴ Obstaja veliko zaprtih sistemov, toda noben supersistem, ki bi urejal njihove interakcije, saj so diferenciacije tiste, ki ustvarjajo razliko med okoljem in sistemom. Na eni strani je t. i. newtonski univerzum (zaprti svet kavzalnosti), ki se uravnava sam. Na drugi strani so subjekti; sleherni izmed njih izgrajuje svoj lastni svet, ki je zaprt za druge subjekte in deluje avtoreferencialno; komunikacija med njimi seveda poteka, vendar pa imajo hkrati svoje karakteristike, se uravnavajo sami in so za druge sisteme okolje. Konkretno v Sterneovem delu se Schwanitzu operativna zaprtost komunikacije kaže v številnih poskusih poseganja subjekta v svet, ki so iz navedenih razlogov nujno neuspešni. Edina možnost za komunikacijo subjekta je tista, ki poteka »skozi njega samega«. V romanu jo opaža v raznih oblikah »intervencij telesa v zaprti svet duhovne avtoreferencialnosti«. Preprosteje povedano, gre za ekspresivno telesno govorico subjekta (stisk rok, molk, pogled, solze, telesna drža itd.) (Schwanitz 1993, 102–103), ki na svojevrsten način potrjuje stališče o nezmožnosti komunikacije operativno zaprtih sistemov (subjektov)⁶⁵ ter kaže na nepremostljivo bariero med subjektivim duhovnim svetom in pripovedno podobo o tem svetu, zaradi katere se pripovedovanje samo na novo ustvarja (avtopoietičnost), medtem ko ni mogoče hkrati obstajati na terenu pripovedi. Na stilistični ravni Schwanitz

⁶⁴ Gre za razliko med pripovedjo in pripovedovanjem.

⁶⁵ Telesna govorica subjekta pa je obratno poskus krepitev komunikacije. Skoznjo subjekt izraža tista občutja, ki jih ni mogoče izraziti z besedo. Fizična govorica pravzaprav izraža tisto, kar je onkraj besede oz. sleherne verbalne komunikacije.

to isto nezmožnost opaža v igri označevalca: tipografija, funkcionalna izraba pomišljajev, zvezdic, praznih mest, črnih strani, grafičnih trikov, kar naznačuje preklap književnih likov z verbalne komunikacije na telesno govorico in stoji za nekomunikabilnost operativno zaprtih individualnih kognicij (prav tam, 104).

Na presenetljivo podobno aplikacijo teorije sistema sem naletela pri nemškem teoretiku Gerhardu Plumpeju, ki sem ga kakor D. Schwanitz po socioloških konceptualnih podlagah uvrstila v to prvo skupino sistemskih obravnav literature. V razpravi »Kein Mitleid mit Werther« (1997) je Plumpe z vidika avtopoietičnosti in samonanašalnosti komunikacije obravnaval *Wertherja*. Ugotovil je, da je prav nepremostljiva razlika med individualnostjo in družbo tista, ki daje Goethejevemu romanu glavne poteze; še več, spoznanje o breznu med zavestjo in socialno komunikacijo je v tem delu prignano do vrhunca. Roman poetično inscenira nasprotje med individualnim prostorom zavesti in družbo, ki ni sestavljena iz posameznikov, ampak samo še vlog, komunikacij, institucij in organizacij, ki jih individualni posameznik občuti kot tuje. Spoznanje o nezmožnosti sleherne komunikacije, ki individualnega posameznika dejansko izključuje, je tisto, kar navda Wertherja z globoko skepso o smislu komunikacije. Njegova pisma in zapiski zato nimajo nikakršnega komunikativnega namena – spomnimo, da Wilhelm nanja ne odgovarja –, ampak so monološka izpoved, ki se v samem izhodišču odpoveduje odzivu. Vprašanje, ki se ob tem poraja, je, kako človek sploh lahko v družbi komunicira in se udeležuje njenih diskurzov. (Plumpe 1997, 223–225) Izkaže se, da za projekt komunikacija nista primerna niti umetnost – njen jezik se podredi zakonom družbenega kodiranja – niti narava – ki nima več lastnega glasu. Podobno velja za religijo. Individuum se dojame kot okolje družbe, kar vodi v odpoved vsaki obliki socialne komunikacije.

Tudi v slovenski literaturi bi lahko našli delo, v katerem se vidi sistemskoteoretski značaj (oz. odnosi in posledice sistemsko-teoretskega razlikovanja) in ob katerem bi se dalo podobno analizirati problem komunikacije med operativno zaprtimi individualnimi kognicijami oz. med družbo in subjektivim svetom duhovne avtoreferencialnosti. Da bi lahko našli, pra-

vim zato, ker bo kritično oko hitro opazilo, kako se gradivo za preučevanje včasih očitno izbira po meri teorij. Približno 100 let po Goethejevem pisemskem romanu *Trpljenje mladega Wertherja* je začel izhajati v *Zvonu* pisemski roman *Zorin* (1870), s katerim se je Stritar zgledoval prav po Goetheju in ki velja za prvi slovenski roman te vrste. V literarni zgodovini bo roman *Zorin* predstavljen kot izraz posebnega svetovnega nazora, tj. svetobolja, za katerega je značilna bolečina, ki izhaja iz neskladja med resničnostjo in posameznikovimi hotenji. Z vidika teorije sistema bi to neskladje lahko prevedli v zgoraj opisano neskladje med družbo, v kateri so hrepenjenja in ideali nedosegljivi, in individuumom, ki dejansko sploh ni del družbe (sam sebi je dostopen kot zavest) in se z njo ne more sporazumeti.

Roman začenja Predgovor, v katerem pripovedovalec bralcu med drugim sporoča, kako se je po dolgem razmisleku in s težkim srcem odločil, da razkrije javnosti pisma svojega dragega prijatelja Zorina. Prijatelj pripovedovalec Zorina imenuje »sanjač«, ko se postavlja na stališče »sveta«, s čimer lepo pokaže na Zorinov položaj in »izgubljenost« v svetu. – »Saj, kakor mi je znan svet, le predobro vem, kako hitro je, zlasti pri nas, vsakdo pripravljen pobrati kamen ter ga zagnati na svojega bližnjega, kateri le kolikanj v svojem mišljenju, v svojem dejanju in nehanju krene na stran s ceste, po kateri se dreví, suje in peha velika trgovska drhal! Naj bo blago njegovo srce, vneto za srečo svojih bratov, naj ga vodijo v vsem dejanju najčistejši nameni, kaj to njim? Sanjača ga imenujejo tisti, kateri sodijo najmileje; kako pa ostri sodniki, o tem naj molčimo.« (Stritar 2000, 57) – Toda Zorin se svetu ne odpoveduje od začetka; njegovo srce bije na začetku za »vesoljno človeštvo« in Zorin čuti »(b)olečine vsega človeštva ali bolje: vsega stvarjenja« (prav tam). Ko ga prijatelj pošlje v velemestni svet, da bi si v njem ozdravil bolno dušo, Zorinu vsaj za trenutek uspe najti novih moči za življenje. Svoja trenutna sogovornika najde v umetnosti in tudi v naravi. V Louvru, tem »glasovit(em) zbirališč(u) najimenitnejših del človeških rok, človeškega duha« (60), najde »tolažbo« ob miloški Veneri in spozna, da »(u)metnost je najblažji cvet pravega, čistega človeštva«. Umetnost mu pomeni oazo v praznem življenju in jo plastično opiše kot otok s hladnimi potoki, pisanim cvetjem in ptičjim petjem, na katerem sta

doma harmonija in sreča. (61–62) Ni čudno, da ga to neverjetno doživetje spodbudi k razmišljanju, ali ne bi lahko tudi sam v umetnosti – poeziji – vsaj za trenutek našel moč in kratkotrajno izpopolnitev v bednem svetu. Vendar obenem ugotavlja, da mu ni dano, da bi vdihnil poeziji življenje. Toliko bolj se razveseli prijateljevega pisma, ki je v trenutkih osame pravo znamenje ljubezni. Narava pa ga sprejme v svoje naročje npr. v Montmorencyju in Fontainebleauju, kamor beži pred mestnim hrupom. Zorinova duša se razen v slikarskih in kiparskih podobah louvrskega muzeja poživi še v sladkih in mehkih glasovih Mozartove glasbe. Na uprizoritvi Mozartovega Don Juana tudi ugleda Delo, po kateri je dotlej hrepenel in postane njegov nedosežni ideal, tako da ljubezen med njima zavzame ves roman. Sistem Zorin-zavest se torej s svojo samonanašalno težnjo avtopoietično projicira v sistem Zorin-zavest-Mozart/Dela, kar pomeni, da sta umetnost in ljubezen aplikacijski diferenciaciji sistema Zorin-zavest.

Ko se že zdi, da je Zorin vsaj hipoma uresničil svoja hrepenenja in našel svoje zavetje v umetnosti, se izkaže, da ta po usodnem ljubezenskem snidenju ni več primeren sogovornik. Ob vnovičnem obisku louvrskega muzeja ga tako sprejmejo le mrtve podobe, kar ga navda s še večjim občutkom osamljenosti v svetu, in zaželi si pokoja, s katerim bo izginila vsa bolečina. Tolažilno ne deluje niti narava, ki ne odgovarja, ampak je brezsrčna in nema za Zorinove prošnje: »Bridka prevara! V naravi vladajo enaki železni zakoni. Krepkejša rastlina zatira slabšo in med živalmi je enako večni boj za življenje! Upal je priti med svoje; tuja, nema stoji brez čuta pred njim rastlina; in žival? – ta se mu plaha umiče, naj jo kliče in vabi še tako prijazno, in ona upira sovražno vanj krvoželjne oči. Tuj je človek v naravi: narava nima srca!« (138) Boleč razkorak med svetom in svojimi hrepenenji bi Zorin po srečanju z Delo zdaj lahko presegel le tako, da bi našel sogovornika v blagem in zvestem ženskem srcu; v Deli. Vendar je ta nedostopna, neuspešna so prizadevanja na obeh straneh in po prošnji Delinega očeta pride nazadnje s strani Zorina do ljubezenske odpovedi, ki stopnjuje pri njem občutke osamljenosti in tujosti v svetu ter ga tira v umik. Zadnjega sogovornika in zatočišče išče Zorin v svoji domovini. V njem se zbudi hrepenenje po Bledu; ta ga sprejme s svojim bistrim jezerom, ki pa gleda na Zorina mirno, in gluhe

so tudi zvezde, ki gledajo navzdol. V svojem dnevniku, ki je vložen v zadnji del romana, Zorin pred svojo zadnjo postajo; domnevnim samomorom, »trezno« ugotavlja, da svet res ni ustvarjen za človeka – nasprotno stališče se mu zdi zdaj celo otročje. Če so bile zvezde na nebu zanj prej svetle pike, ki so ga razveseljevale, zdaj ve, da se zemlja lahko vrti brez njega: »Sonce bo vzhajalo in zahajalo brez tebe prej! Obsevalo bo samo enega nesrečnega manj. Vse pojde, kakor je šlo; veselil se bo svet in jokal. Skoraj se ne bo nikdo spominjal, da si živel kdaj.« (149–150)

Zorin se prav tako zave nepremostljivega razkoraka med družbo in plemenitostjo svojih ciljev in spozna, da za »projekt komunikacija« niso primerne ne ljubezen ne umetnost ali narava, ki po nesrečnem ljubezenskem doživetju onemijo. To ga vodi v odpoved vnovičnemu poskusu komuniciranja. Vendar v zadnjem pismu prijatelju piše, naj s poslanimi mu pismi stori, kar hoče. Zorinu očitno ni samo do tega, da bi pisma prijatelju pojasnila marsikaj o njem, saj mu zraven sporoča, kako jih je sam sprva nameraval izročiti mladini v svarilen zgled. S tem prijatelju postreže z idejo glede nadaljnje usode pisem, kar pomeni, da vendarle računa na odziv. Prijatelj Dostavek tudi ne daje Zorina mladini v celoti v posnemanje; tako stavi na njegovo srce, ljubezen ter svari pred njegovimi zmotami. Individuumu (oz. individualni zavesti) ni dano, da bi preobrnil svet, se pa lahko udelestvoje v njem po svoji moči in prepričanju.

Osrednja principa komunikacije zanimata Schwanitza v zvezi z literarnim pripovedovanjem in kategorijo pripovedovalca. V knjigi *Systemtheorie und Literatur* (1990, 152–216) odpre poglavje o samonanašalnosti pripovedovanja in razvije sistemsko teorijo pripovedovanja. Narativna teorija ni predmet naše obravnave. Vendar je ne moremo čisto zaobiti že zaradi obsežnosti njene obravnave in pa tudi, ker bi utegnila teoretsko zainteresiranega bralca podrobneje zanimati. Zato naj vsaj na kratko in poenostavljeno povemo, da je tudi pripovedovanje v sistemski teoriji D. Schwanitzja pojmovano zgolj kot oblika komunikacijskega razlikovanja, pri katerem avtoreferenca, tj. tisto, za kar pri pripovedovanju gre in ki sebe vključi v celoti, ukine (časovno) razliko med stvarnostjo in pripovedjo; pripovedovanim in pripovedovanjem, ter predoči pripovedovano.

Izmed vseh aplikacij dveh načel avtopoietičnosti in samonanašalnosti pa je po mojem najbolj prepričljiva Schwanitzova sistemska analiza drame. Dramatika se mu zdi izmed vseh literarnih zvrsti najbolj pripraven predmet za takšno raziskovanje, saj je najbolj socialna zvrst, ki »simulira« neposredno interakcijo. Sposobnost dramatike za samoprodukcijo in samonanašalnost odkriva na več ravneh.

Evidenten primer literarnega samoprodukcija je dramska samoprodukcija. To je igra v igri, ki podvoji situacijo gledalcev. Pred očmi gledalca se dramske figure še same spremenijo v gledalce, ki gledajo »notranjo dramsko igro«. Gledališki gledalec ima pred očmi internega dramskega gledalca in ga dejansko opazuje pri opazovanju. (Schwanitz 1990, 100–101) Z duplikacijo celotne dramske situacije, ki potegne za sabo še podvojitev režije in scene, drama deluje tudi samonanašalno, saj začne predstavljati svoje lastne meje. – Tehnični prijem igre v igri je za Schwanitza najbolj dovršen primer dramskega samoprodukcija in samonanašalnosti, ki zlasti z izostritvijo razmerij med gledališkim in dramskim gledalcem pokaže na mejo med družbenostvarno in fiktivno ravnino.

Za dramsko samoprodukcijo in -nanašalnost so v drami zaslužni razni interakcijski vzorci. Schwanitz postavi drzno tezo, da drame na splošno »simulirajo« družbene komunikacije, pri čemer so favorizirani dramski material samo določeni tipi družbenih interakcij. S tem ko jih drama inscenira in stilizira, na poseben način preizkuša in podvaja svoje lastne meje. V množici družbenih interakcij, ki so produktivne za dramatizacijo, so: 1. simulacije, intrige, prevare in goljufije. Poglejmo si na zadnjem primeru, kako se drama z njimi samoprodukcija in kako usmerja pozornost sama nase. Pri goljufijah se vzpostavi meja med dramsko situacijo / odrom in zakulisjem, kar izhaja iz različnosti perspektiv med t. i. prevaranti in prevaranimi. Za prve sta notranjost in zunanost dramskega okvirja (»Rahmung«), tj. razkorak med notranjo dramsko situacijo in tistim, kar se dogaja v zakulisju in je za javnost prikrito, vidna, medtem ko drugi tega ne zaznajo. Schwanitz je prepričan, da so te vrste interakcij posebej priljubljena dramska snov, saj špijoni, izdajalci ipd. prekoračujejo in s svojim gibanjem med odrom in zakulisjem hkrati označujejo mejo dramske situacije. 2. Za dramsko samoprodukcijo in markiranje meja med dram-

sko situacijo ter družbenostvarno, teatralično ravnino so v dramah pomembni posebni tipi socialnih interakcij, in sicer konflikti. Za konflikte je značilno, da presežejo meje obstoječih interakcijskih vzorcev in znotraj drame ustvarjajo nove; čustvene eskalacije in emocije, ki so značilne zanje, namreč nimajo obzira niti do obstoječih interakcij, ki se zato preoblikujejo. Glavni princip pri konfliktu je, da dela A vse, kar škodi B, in obratno. V drami se morajo temu principu naenkrat podrediti preostale osebe, ki se razdelijo v zaveznike in nasprotnike. Samonanašalnost in -proizvajanje drame vidi Schwanitz tam, kjer konflikt proizvede čisto novo dramsko situacijo in poskrbi za nov način komunikacije v drami. Ta vabi vse akterje k udeležbi ali omogoča, da ostanejo zunaj nove situacije in dogajanje le opazujejo. 3. Med tipi interakcij, ki jih stilizira drama in so pripravne tako za reprodukcijo dramske situacije kot za markiranje meja med dramsko situacijo in družbenostvarno ravnino, se navajajo še rituali, ceremonije in verski obredi. 4. V posebno skupino so uvrščene različne manire, navade in vedenjski vzorci. 5. Prav poseben tip interakcij so dvoumne komunikacije, kamor spada flirtanje in diplomacija. Meje med dramsko situacijo in stvarnostjo se vzpostavljajo podobno kot v prvi točki, le da tu na podlagi razlike med tistim, kar je družbeno ustrezno/uradno, in tistim, kar je neustrezno/neuradno. (Schwanitz 1990, 102–115)

Toda Schwanitza v literaturi in zgodovini drame ne zanima samo problem samonanašanja in vprašanje, kako se drama podvaja skozi predstavljanje različnih tipov družbenih interakcij. Analiza dram ga pripelje do spoznanja, da v množtvu interakcij obstajajo dramsko privilegirani interakcijski programi,⁶⁶ ki so v literaturi še »povišani«. Spoznanje o obstoju življenjskih, vendar dramsko analoških področij je verjetno spodbuda za to, da začne dramsko stilizirane tipe interakcij spremljati z ozirom na razvoj interakcijskih programov v družbi in v različnih obdobjih družbenega življenja.

Poglejmo si kar rituale, verske ceremonije in obrede. V vseh primerih gre za interakcije s simbolno reprezentativno vrednostjo. Njihova dramatizacija je kolektivnega pomena, saj gre za dogodke, ki reprezentirajo oblastniške strukture

⁶⁶ Imenuje jih življenjske teatralike.

v družbi. Schwanitz navaja, kako je prav povezava liturgične tradicije sakralnih misterijev in renesanse antičnih form s humanizmom na dvorih 16. st. v zahodnoevropskih družbah privedla do nastanka drame. (Schwanitz 1990, 111) Nastanek in razvoj drame začne zdaj pojasnjevati iz reprezentativnih ali dominantnih interakcijskih vzorcev v posameznih zgodovinskih obdobjih. To postane glavno vodilo za rekonstrukcijo zgodovine drame, začnši z interakcijskimi modeli v dvornem okolju in tja do moderne dobe. Sistemskost pristopa se najbolj kaže tam, kjer dramo obravnava v makrosociološkem radiju – tj. na relaciji s procesom družbene diferenciacije, v katerem se oblikujejo različni interakcijski programi. Z dramsko stilizacijo pa se ti programi na poseben način afirmirajo in ločijo od preostalih interakcij v družbi.

Z iste perspektive se avtor loteva manir, za katere meni, da v drami in gledališču prav tako stilizirajo del našega življenja. Če je pri ritualu in ceremoniji poudarek na reprezentativnosti, literatura skozi manire predstavlja družbeno (ne)ustrezne interakcijske modele.⁶⁷ Ustrezno je tisto, kar povišuje čar družabnosti, je na splošno prijetno, zabavno, všečno, medtem ko neustrezno sproža nasprotno učinke. Manire so v povezavi z uveljavljanjem t. i. dobre družbe, kakršna se je razvijala v velemestnem okolju Pariza, Londona, deloma Dunaja. (Schwanitz 1990, 113) Lahko bi torej rekli, da dramska stilizacija lepih, olikanih načinov vedenja prezentira kulturo »dobre« družbe ter družbeno relevantn(ejš)ih, dominantnih skupin.

Iz socio-kulturnih kontekstov in spreminjajočih se interakcijskih programov pojasnjuje tudi nadaljnji razvoj drame od 18. stoletja. Moderni proces socialne diferenciacije privede v družbi do zanimivega stanja. V njej v nasprotju s prejšnjimi obdobji⁶⁸ sploh ni več dominantnega interakcijskega programa, ki bi bil skupen vsej družbi. Namesto tega obstaja mnogo družbenih interakcij, ki se vse bolj delijo, tako da sploh niso več komunikabilne med sabo. Od tod se razlagajo spremembe v moderni drami,⁶⁹ ki se posveča drugačnim temam kot njene predhodnice. Ukvarja se s svojo lastno krizo; kar predstavlja, je nezmožnost sleherne komu-

⁶⁷ Od tod razlaga nastanek posebne dramske vrste – komedije.

⁶⁸ Npr. obdobja stanovske družbe korporativnih razmerij.

⁶⁹ Med aplikativnimi primeri sta Beckett in Ionesco.

nikacije, s čimer dejansko inscenira stanje v moderni družbi. (Schwanitz 1990, 128)

Schwanitzovo raziskovanje bi umestila na mejo med tekstnim pristopom in sociološko usmerjeno analizo drame. V smer tekstne analize gre interpretacija teksta (romana in drame), ki se naslanja na kategoriji avtopoietičnosti in samonanašalnosti, ki jih Schwanitz odkriva npr. v dramskih samopodvojitvah. Sociološki pridih pa ima analiza tam, kjer se drama obravnava v socio-kulturnih okvirih, saj se sistemska teorija tu zbližuje s teorijo kulturnega razvoja družbe. Schwanitz spremlja dogajanje na družbenokulturnem polju (od arhaične preko stanovsko razslojene družbe srednjega veka do moderne, funkcionalno diferencirane družbe). Zanimajo ga spremembe družbenih interakcijskih vzorcev in kako se nanje odziva drama. Interakcijski vzorci v dramatiki tako predstavljajo osrednjo semantično kategorijo za analizo.

V primerjavi z visoko abstraktnimi modeli literature, s katerimi smo se srečali npr. pri Pranglu in puščajo veliko prostora za interpretacijo in kreativno preizkušanje, D. Schwanitzu po mojem bolj uspe prehod med teoretskimi izhodišči in uporabnimi primeri. Zlasti se mi zdi posrečeno opazovanje literarnega dela z ozirom na družbeno-kulturne okvire. Vendar vzporejanje komunikacijskih vzorcev v literaturi in družbi ni čisto neproblematično, saj na trenutke ustvarja vtis, kot bi bila literatura komplement socio-kulturnega razvoja družbe. Vtis harmoničnosti med literarnoumetniškim videanjem in socio-kulturnim razvojem se najbolj ustvarja tam, kjer se interakcijske strategije v tekstu in njegova semantika razlagajo v zvezi z dominantnimi interakcijskimi programi v določeni fazi družbenega razvoja. Vprašanje je, koliko interesi, tendence ustvarjalcev in literarnoumetniške podobe na splošno konvergirajo s podobo časa, koliko pa se od nje odmikajo. Zato izsledkov ni mogoče absolutizirati. Morda bi bilo boljše, da se v sintagmi interakcijski vzorec izognemo pridevkoma relevanten/dominanten in na ta način za analizo predvidimo najrazličnejše interakcijske programe, kar ne izključuje ukvarjanja z dominantnimi interakcijami. Posebej smiselno bi se mi to zdelo za socialno diferencirano družbo od 18. st. dalje, saj v njej ni več enega samega in reprezentativnega interakcijskega programa, ampak samo še množstvo

interakcij. Literatura lahko sprejema in na specifično literarni način obdeluje različne interakcijske vzorce v družbi ter se oblikuje bodisi kot meščanska bodisi kot absurdna drama ali kmečka igra. Teorija se mi zdi primerna tudi za analizo drugih literarnih zvrsti in vrst, torej tudi za prozo. Tu bi me npr. zanimali interakcijski modeli, saj so interakcije in konstelacije pomemben vsebinski in strukturni element pripovedništva.

V nasprotju s Schwanitzovim predlogom, da se v literarnem tekstu analizira vidika avtopoietičnosti in samonanašalnosti in ki smo ga preizkusili na primeru Stritarjevega romana, bomo njegov drugi predlog zaenkrat pustili ob strani. Zaradi časovnega sovpadanja in sorodnosti v teorijah bi se bilo namreč dobro pomuditi vsaj še pri Gerhardu Plumpeju. V enem izmed predhodnih poglavij smo se že ustavili ob njegovi analizi *Wertherja* z vidika avtopoietičnosti in samonanašalnosti. Kakor bo razvidno iz kritične predstavitev v neposrednem nadaljevanju, Plumpejeva teorija literature sestoji iz kategorij za analizo, ki močno spominjajo na Schwanitzovo teorijo (sorodnosti so npr. med Schwanitzovo analitično kategorijo »interakcijski program« in nekaterimi mesti v Plumpejevi teoriji, za katera uporablja drugačne termine). Zato bomo oba sicer izvirna predloga poskušali sintetizirati in si iz njune perspektive pogledati izsek iz slovenskega literarnega življenja.

Gerhard Plumpe: Teoretski modeli in uporabni primeri

Ob germanistu Gerhardu Plumpeju se lahko še enkrat prepričamo, da je sociološka sistemska teorija Niklasa Luhmanna res postala železni repertoar sistemskih obravnav literature. Plumpe je s svojo teorijo literarnega sistema, ki pri nas ni čisto nepoznana, prodril v začetku 90. let na Germanističnem inštitutu Filološke fakultete na Porurski univerzi v Bochumu. Ob njem omenimo Nielsa Werberja, ki je od 2009 profesor na Katedri za novejšo nemško literarno znanost na Univerzi Siegen, kamor bomo zašli pozneje. S Plumpejem sta kot tandem nastopila leta 1993 v zborniku *Literaturwissenschaft und Systemtheorie. Positionen, Kontroversen, Perspektiven*, ki ga je uredil Siegfried J. Schmidt; naslov njune razprave je »Literatur ist codierbar. Aspekte einer

systemtheoretischen Literaturwissenschaft«. ⁷⁰ Izbor njunih najpomembnejših del ne more zaobiti knjige *Beobachtungen der Literatur. Aspekte einer polykontexturalen Literaturwissenschaft* (1995a). ⁷¹ Sicer pa je Plumpe svojo koncepcijo empirične literarne znanosti in sistemske teorije najobširneje predstavil leta 1995 v monografiji *Epochen moderner Literatur. Ein systemtheoretischer Entwurf*, kar je verjetno ena boljših zamisli za sistemsko raziskovanje literature in prav takšno koncipiranje literarne zgodovine.

Izhodišče je Luhmannova teorija sistema. Vzpostavitev in delovanje literarnega sistema se pojasnjuje iz procesa diferenciacije družbe v funkcijske sisteme od konca 18. stoletja. Tipično za moderno družbo je, da sestoji iz množice funkcijskih sistemov. Enega izmed sistemov predstavlja umetnostni sistem s subsistemom literatura. To je razmeroma avtonomen socialni sistem, ki se v družbi razmejuje od drugih sistemov, kakor so gospodarstvo, politika, religija, pravo, vzgoja, izobraževanje ... Za literarni sistem so ti sistemi okolje, kar pomeni dvoje: da nobeden izmed njih ne izpolnjuje tiste funkcije, za katero je specializirana literatura, in da nikjer v družbi ne potekajo komunikacije na tak način kot v literarnem sistemu. Na podoben način npr. politika ne more nadomestiti gospodarstva, religija ne prava itd. Diferenciaciji sistemov se pripisujejo tudi zasluge za zmanjšanje funkcijskih redundanc sistemov; tako naj npr. politična orientacija ne bi več odločala o vrednosti dela. To še zdaleč ne pomeni, da literatura ne more biti vpeta v kakšne druge interese; literarna dela lahko še naprej služijo kot elementi političnih idr. komunikacij. Ključno pri tem je, da se literarna komunikacija vrši le znotraj literarnega sistema, v katerem so dogodki specifično obdelani. V razvoju in avtonomizaciji literarnega polja je z ozirom na diferenciacijski proces mogoče v grobem ločiti dve fazi: do 18. stoletja naj bi bilo za sistem umetnosti značilno »heterogeno kodiranje«, kar pomeni, da se vanj opazno posega z drugih področij, v procesu funkcionalne diferenciacije pa naj bi se literarni sistem vse bolj specializiral in razmejil od drugih področij. (Plumpe,

⁷⁰ V večkrat omenjenem zborniku *Differenzen*, ki sta ga uredila Prangel in de Berg, pa sta objavila razpravo »Différance, Differenz, Literatur. Systemtheoretische und dekonstruktivistische Lektüren« (1995b).

⁷¹ Werber je nekoliko prej napisal knjigo *Literatur als System. Zur Ausdifferenzierung literarischer Kommunikation* (1992).

Werber 1993, 21–24) To bi pomenilo, da se začnejo dogodki v literarnem sistemu obdelovati in urejati v skladu s čisto internimi mehanizmi, ki urejajo tudi odnose literarnega z drugimi deli družbene mreže.

Zagovornika zaprtejšega sistemskega modela literature Gerharda Plumpeja torej zanima literarna komunikacija v prvi vrsti kot specializirana socialna komunikacija, ki jo uravnavajo specifični mehanizmi, je na poseben način organizirana in opravlja v družbi čisto določene funkcije. Seveda ne spregleda povezav med literaturo in drugimi funkcijskimi sistemi, s katerimi je vzajemno povezana. V tem duhu si v omenjeni monografiji *Epochen moderner Literatur* zastavi naslednjo nalogo: spremljati razvoj moderne literature na ozadju procesa socialne diferenciacije. Gre za obdobje od 70. let 18. st. Diferenciacija in specializacija posameznih komunikacijskih področij poskrbi za to, da se ta področja drugo drugemu operativno zapirajo, saj delujejo v skladu z internimi zakonitostmi, ki so jih razvila sama. Zaradi tega v družbi oskrbujejo samo določene funkcije. Vendar ima vsak sistem še vedno svoj »družbenointerni« in »družbenoeksterni« svet, ki ga predstavljajo njegovi subsistemi ter drugi funkcijski sistemi in ki ni brez pomena za njegovo identiteto. Upoštevanje vseh teh odnosov da glavne konture Plumpejevemu sistemskemu modelu literature, ki vključuje naslednje vidike: 1. odnos literature do družbe, 2. odnos literature do drugih umetnostnih subsistemov ter 3. odnos literature do same sebe. (Plumpe 1995, 43–47)

Da je treba pri razlaganju literature pozornost obrniti na vse te vidike literarnega sistema, pojasni na primeru (francoskega) literarnega življenja v 19. stoletju. Na vprašanje, zakaj je literatura tega obdobja tako dolgo ostala ujeta v realistični paradigmi, lahko razložimo edino, če opazujemo literaturo v razmerju do drugih družbenih sistemov (religija, vzgoja, politika ...). Ti na literaturo usmerjajo pričakovanja, za katera je za to obdobje še posebej dovzetna in jim na svoj način tudi streže. Ustavi se ob francoskem realističnem romanu, ki tematizira francosko družbo 19. stoletja, in ugotavlja, kako npr. Balzacovi romani fungirajo predvsem kot sociološke ali družbenopolitične komunikacije. V tem kontekstu spomni na uporabo literature za politično agitacijo ali protest. (prav tam, 58–60) Da je literatura pogosto prostor za artikuliranje

političnih, religioznih idr. izjav, ni treba posebej poudarjati niti za slovensko literaturo tega obdobja, ki (simbolno) sodeluje v narodnem emancipacijskem procesu.

Literarni sistem

Pri definiranju literarnega sistema Plumpe ni zelo sistematičen, čeprav lahko na podlagi njegovih spisov definicijo hitro ujamemo. Ko govori o socialnem sistemu literatura, ne zgubi iz vida vseh treh vrst sistemskih odnosov, ki smo jih našteali zgoraj. Literarni sistem je zato podsistem umetnostnega sistema, ki pa predstavlja enega od funkcijskih sistemov moderne družbe. Sestavljen je takole:

- Struktura sistema so literarna dela.
- Za razmejitev literarnega sistema od drugih socialnih sistemov skrbi naslednji kriterij: zanimivo-dolgočasno. (Plumpe 1995, 48) Temelj zanj je Luhmannov kriterij lepo-nelepo; do njega pa sta nekoč že prišla skupaj z Werberjem (Plumpe, Werber 1993, 29–34). Menila sta, da je opozicijski par lepo-nelepo literarnoeksterno stališče, natančneje, stališče filozofskega sistema oz. specialne filozofske discipline estetike, ki tako opazuje sistem umetnosti, medtem ko umetnost sama sebe ne opazuje skozi te oči. Razmeroma kaotičen je Plumpe tudi, ko bi si želeli natančnejše opredelitve in stališča glede razmejitvenih kriterijev literarnega sistema. Iz predloga, da se kot glavni kriterij za ločevanje literarne in neliterarne komunikacije vzame opozicijski par zanimivo-dolgočasno, pa si predstavljam, da je za literarno komunikacijo napram neliterarni komunikaciji ključno, da pride v njej do de pragmatizacije resničnostnega modusa. Literarno potemtakem komuniciramo takrat, ko »dogodke« v literaturi obdelujemo na literarni način, tj. je kot zanimive oz. nezanimive, ne pa s stališča konvencij, ki veljajo v družbeni stvarnosti, tj. kot (ne)resnične, politično, versko ali drugače (ne)ustrezne.
- Funkcija literature v družbi pa je: razvedrilo/zabavljanje. Družbeno funkcijo literature razlaga iz zgodovinskega nastanka prostega časa. Od konca 18. stoletja v družbi skokovito narašča potreba po razvedrilu, za kar naj bi se funkcionalizirala prav literatura oz. umetnost širše.

(Plumpe 1995, 48)⁷² Vendar s tem zaobidemo še druge vidike literarnega komuniciranja in elemente, vsebovane v literarnih delih.

Dopolnilo terja prva točka definicije, ki se tiče strukture sistema, saj v sistemski teoriji literature povzroča manjšo zmedo. Plumpejev pojem strukture se v nasprotju z že utrjeno rabo tega pojma namreč ne nanaša na literarne vloge (od avtorjev do literarnih znanstvenikov), s katerimi je literarni sistem opisan v aktantski teoriji literature (npr. Schmidt). Pri njem so komponente sistemske strukture literarna dela, ki jih spet razume na zapleten način. Literarna dela niso preproste enote, ampak so pojmovana kot »enotnost razlike med formo in medijem«. Tisto, kar šele ustvarja razliko med literarnimi in neliterarnimi deli, je specifična kombinacija forme in medija. Literarno delo nastaja kot selektivno odbiranje iz medija (formiranje medija), ki bi lahko izpadlo tudi drugače. Enostavneje povedano, je medij bolj »ohlapna« vezava elementov, forma pa zaradi selekcije strožja in tesnejša vezava elementov. Medij za formo pa je lahko vse mogoče (narava, človekovo telo, družba, jezik, umetnost in literatura sama). (Plumpe 1995, 257–258; podobno Plumpe, Werber 1993, 38, in 1995b, 110) Iz »medijev« za literarno formo, ki so naštet v oklepaju in ki segajo od sistemskega okolja (npr. narava) do sistema samega (literatura), lahko sklepamo, da literarno delo pravzaprav nastaja s »preklapljanjem« na lestvici med literarnim sistemom in njegovim okoljem.

Preizkus uporabnosti modela. Preklapljanje na razdalji sistem–okolje dobi pri Plumpeju status nekakšnega univerzalnega literarnokonstitutivnega programa, kar bi pomenilo, da je z njim mogoče pojasniti literarna dela nasploh. Odkritje modela, ki bi bil uporaben za tako rekoč vsa literarna dela, pojasnjevanje različnih etap v zgodovini literature in različne nacionalne literature, je bilo fascinantno. S tega stališča bi mu lahko našli mesto med široko uporabnimi teorijami, kakor je npr. narativna teorija, teorija metafore ... Obenem mi je v opazovanju literature odprl aspekte, ki jih dotlej nisem bila vajena. Vendar sem zraven ugotavljala, da je dozdevna vsestranskost modela samo posebna perspektiva

⁷² Podobno Plumpe-Werber (1993, 29–34).

gledanja na literaturo, ki tako kakor vse teorije zmanjša ali zakrije pomembnost drugih vidikov gledanja. Vseeno to ni premagalo radovednosti po tem, kako je Plumpe dejansko apliciral svoj teoretski model. Odločil se je, da bo z vidika omenjenega programa, tj. na katero stran razlike se koncentrira literarno delo, spremljal razvoj literature od 1770. leta. Literarna dela je glede na to razdelil v naslednje dobe: 1. »romantika«, ⁷³ 2. realizem, 3. esteticizem in 4. avantgarda. Tako npr. za obdobje 19. stoletja, ko je vodilna paradigma realizem, ugotavlja, da se literatura v programu sistem-okolje posebej koncentrira na eno stran razlike, in sicer na okolje, ki je torej glavni medij za formo. Realistična literatura si sposoja različne resničnostne predstave iz okolja – od političnih nazorov do verskih prepričanj in filozofskih pogledov. Druga skrajnost je, ko literatura v programu sistem-okolje preklopi na drugo stran razlike – na avtoreferenco –, kar Plumpe označi za vstop v dobo esteticizma. Ta literatura uporablja kot »medij za formo« svoje primarno izrazno sredstvo, tj. jezik. Med prepoznavnimi značilnostmi esteticistične besedne umetnosti navede jezikovno prefinjenost; siže se tu dejansko razprši v načinu svoje jezikovne artikulacije, ki je še edina zanimiva. Tudi za romantiko je v programu sistem-okolje značilna osredotočenost na sistem sam; literatura se razmeji od drugih družbenih področij in stavi na lastno avtonomijo. V avantgardi pa pride nasprotno do oplajanja različnih družbenih področij; npr. med politiko in literaturo. (Plumpe 1995, 259)

Izmed vseh obdobji v razvoju literarnega življenja se mi je zdel najbolj zanimiv in prepričljiv prikaz realizma (Plumpe 1995, 105–137). Deloma iz osebnih raziskovalnih interesov, deloma zato, ker se je avtor literature tega razdobja lotil drugače, kot smo vajeni. Da se mi je izmed vseh štirih razdobji, ki jih predlaga, zdela aplikacija teorije sistema najboljše izvedena na realizmu, tudi po svoje potrjuje dom-

⁷³ Sistemsko teorijo na delih romantike verjetno najbolj izčrpno demonstrira Niels Werber v knjigi *Literatur als System. Zur Ausdifferenzierung literarischer Kommunikation* (1992). Oblikovanje socialnega sistema literatura od konca 18. st. spremlja na najpomembnejših literarnih, poetičnih in estetskih tekstih tega obdobja. Vendar Plumpejeve dobe niso povsem prekrivne z literarnozgodovinskimi obdobji, ampak so zamišljene širše in bi bilo glede na specifično »kombinacijo forme in medija« vanje mogoče uvrstiti različna dela.

nevo, da sleherna teorija ni primerna za vsako gradivo oz. da so posamezne teorije literature bolj ali pa manj primerne za opazovanje in razlago posameznih pojavov v literarnem življenju. Realistična dela tvorijo paradigmo, za katero je v literarnokonstitutivnem programu literarni sistem-okolje značilna močna soodvisnost med obema stranema razlike. Realistična literatura iz okolja črpa različne resničnostne predstave o svetu in jih jemlje za svoje podlage. Okolje je torej glavni medijski vir za literarno formo. Vendar Plumpe kot zagovornik funkcijske avtonomije socialnih sistemov vztraja, da je obdelava elementov iz okolja vselej literarna, tj. zanimiva ali nezanimiva, kar zagotavlja razvedrilno funkcijo literature. Na podlagi različnih predstav resničnosti loči naslednje podvrste realizma: religiozni realizem, materialistični realizem, idealistični realizem in konsekventni naturalizem.

- a) Religiozni realizem: za semantiko literarnega dela je konstitutivna religiozna predstava sveta.⁷⁴ Kot glavnega predstavnika te usmeritve navede J. Eichendorffa. Za primer si izbere njegovo novelo *Das Marmorbild* (1818), v kateri odkriva boj med dvema poetičnima programoma: med poetiko skušnjave in poetiko odrešilnega krščanskega realizma. Plumpe ugotavlja, kako se literarna predstava resničnosti tu res oblikuje s krščanske perspektive, in sicer na podlagi opozicije med nebom in zemljo, Bogom in svetom, transcendenco in imanenco. Na stilni ravni opaza ta nasprotja v barvni simboliki. Literarni tekst je ubeseditev naštetih in vodilnih diferencialnih razmerij. (prav tam, 116) Na ta način se tudi v literaturi vzpostavlja in potrjuje religiozna podoba sveta, ki je v literaturo 19. stoletja preniknila kot *zanimiva* tema.

Ko Plumpe razmišlja o odnosu med literaturo in družbo, se strinja, da je Eichendorffova poezija še kako zagotavljala dosežke za sistem religije in da je bila usmerjena k vzgojno-poučnim učinkom pri publiki. Je pa mnenja, da iz Eichendorffove uporabe religioznih motivov vseeno ni mogoče kar tako sklepati na dejanske religiozne posledice. Avtor si je lahko privoščil takšne »heteronomne

⁷⁴ Miran Hladnik, ki v monografiji *Slovenska kmečka povest* (1990) razmišlja tudi o motivacijskih mehanizmi povesti, v sorodnem kontekstu govori o metafizični motivaciji za literarne dogodke in motive, ki jo postavlja ob socialno, psihološko, umetniško in ideološko motivacijo.

pretenzije«, saj je bila literatura kot specializirano funkcijsko področje v tem času tako samoumevna, da je bilo njene religiozne motive mogoče zaznati predvsem kot zanimive ali dolgočasne. (prav tam, 118)

- b) Tudi za dela materialističnega realizma je značilno, da v literaturo vnašajo razne resničnostne predstave iz okolja, le da težijo k čim bolj avtentični reprodukciji le-teh. Med reprezentativnimi primeri iz nemške književnosti najdemo G. Büchnerja in iluzionistično pripovedno tehniko. Gre za literarno (trans)formiranje, ki tako oblikuje dogajalni prostor, karakterje in literarno dejanje, da zbuja učinek avtentičnosti. (prav tam, 122–125) Kar ohranja razliko med družbeno resničnostjo in literarnim delom ter zagotavlja avtonomijo literature, je zatorej perfektna literarna simulacija resničnosti, ki je perfektnejša in zato drugačna od družbene resničnosti.
- c) Dela idealistične paradigme se ravno tako osredotočajo na »resničnost«, le da je ta v literaturi idealizirana. V odnosu do družbene resničnosti se torej literatura obnaša »poboljševalno«. Plumpe si privošči nekoliko bizarno primerjavo; resničnost (kot medij za literarno formo) primerja s kamnolomom, v katerem se še niso zbistrili lepi in grdi kamni, medtem ko literatura iz njega odbere tisto, kar je lepo, in ga perfekcionira. (Plumpe 1995, 127–131) Tisto, po čemer se zdaj literarno delo loči od resničnosti, je torej perfekcija oz. idealizacija. Idealistični realizem je v slovenski literarni vedi bolj znan pod pojmom meščanski oz. poetični realizem.
- č) Za dela konsekventnega naturalizma pa je značilno, da literatura obdeluje naravoslovno utemeljene razlage resničnosti. Med primeri sta A. Holz in J. Schlaf. Literatura skuša resničnost na različne načine reproducirati (npr. fonografsko), saj naj bi bila umetnost = narava. Kakor pri materialističnem realizmu je jasno, da reprodukcija lahko uspe samo v omejeni meri oz. ima vselej »napako«. Eden glavnih razlogov za to so nepremostljive meje med umetniškimi sredstvi in tehnikami na eni ter družbeno resničnostjo na drugi strani. Plumpe ugotavlja, kako so se z naturalistično tehniko literarnemu jeziku odprle dotlej neznane zmožnosti. Potrebna je bila inovacija jezikovnih sredstev, ki še danes inspirirajo s svojo natančnostjo in

detajlnostjo. S tem se je pozornost publike od t. i. realnega preobračala na način njegovega literarnega preoblikovanja, kar je vodilo literaturo v naslednjo etapo – esteticizem. (Plumpe 1995, 133–136)

V vseh predstavljenih primerih je literatura močno spodbujena od »zunaj«, saj so snovno izhodišče za literarno delo različne informacije in predstave iz družbenega okolja – od religiozne do naravoslovne. Plumpe se večkrat zave, da ima realistična literatura lahko religiozne, politične idr. učinke. Vendar so to vselej učinki, ki jih ob njej zadovoljujejo neliterarni sistemi. O literaturi ali umetnosti je čisto mogoče govoriti s političnega, z moralnega, s filozofskega, z ekonomskega ali kakšnega drugega vidika, saj imajo morala, politika, pravo, znanost, gospodarstvo idr. področja svoje predstave o tem, kaj naj bi umetnost izpolnjevala (Plumpe, Werber 1995b, 111). Vendar so to s stališča literature zunanje, literarnoeksterne perspektive. Po drugi plati so literarna dela še naprej in samo »simbolno generirani komunikacijski mediji literarnega sistema«, ⁷⁵ ki zabavajo ali dolgočasijo (razmejitveni kriterij literature je torej opozicija: zanimivo-dolgočasno) ter služijo razvedrilni funkciji. (Plumpe 1995, 50–53) To pomeni, da so tudi informacije in predstave iz družbenega okolja (t. i. resničnostne konstrukcije), ki so preniknile v literaturo, v njej lahko obdelane samo kot zanimive ali dolgočasne. Obrnjeno je skozi oči literature religiozna, politična, naturalistična in kakšna druga scena v končni fazi samo zanimiva ali dolgočasna. Od tod je mogoče sklepati tudi na to, da naj bi se literarnih komunikacij potemtakem udeleževal le tisti, ki jih zaznava kot (ne)zanimive in se zaveda njihove pripadnosti fikcionaliziranemu literarnemu diskurzu.

Preizkus uporabnosti modelov na primeru slovenskega literarnega življenja v 19. stoletju. Tako Plumpe kot Schwanitz trdno stojita na stališču, da je literatura od 18. st. specializirani funkcijski sistem. Vendar Schwanitza zanima npr. tudi odnos med interakcijskimi programi v družbi in njihovimi literarnimi stilizacijami. Kar zanima Plumpeja, pa je, kako si literatura od drugih socialnih sistemov ustvarjalno sposoja različne predstave resničnosti in jih obdeluje na sebi lasten

⁷⁵ Nanaša se na Luhmanna.

način; lahko jih ponotranja (realizem), se od njih oddaljuje in poudarja svojo avtonomijo (romantika), lahko se od njih radikalno distancira (esteticizem) ali mehča meje in preobrača razmerja med različnimi družbenimi področji in umetnostjo (avantgarda). Področje literature je jasno razmejeno od ostalih družbenih področij, vendar tako, da med njimi obstajajo konstruktivne povezave, ki različno sodelujejo pri semantični strukturi literarnega dela.

Ker nisem želela, da se gradivo za preizkus izbira po meri teoretskih modelov, kakor sem to mestoma opazala pri teoretskih vzornikih, sem se odločila, da pogledam, kako bi se dalo kar ob gradivu, ki smo ga v tej knjigi že analizirali, izrabit možnosti, ki jih ponujata Schwanitzova in Plumpejeva teorija literarnega življenja. Pri opazovanju sem zato skušala povezati oba predlagana vidika; vidik zunajliterarnih predstav resničnosti in njihove vloge v literarnem delu ter vidik družbeno relevantn(ejš)ih interakcijskih vzorcev v literaturi z ozirom na vlogo teh predstav in interakcij za semantiko literarnega dela. Težav ni bilo malo. Ker je med deli polovica kmečkih povesti in romanov (4), sem se zavedala, da teoretskih predlogov ne bo mogoče najboljše izkoristiti. Kmečki svet namreč ni tako raznolik niti po interakcijskih modelih niti po predstavah sveta, da bi omogočal kompleksno rekonstrukcijo socialnega modela. Tega sicer ne moremo posplošiti na vso kmečko povest, vendar je dejstvo, da so med primeri za analizo izrazito enodimenzionalna dela (mohorjanke, Matičine izdaje).

Vrnimo se k povesti Frana Detele *Prihajač* iz leta 1888. Mreža interakcij je najgostejša tam, kjer gre za odnose med predstavniki kmečkega življa. Njihova ravnanja in predstave o življenju so idealizirani in se po tem tudi ločijo od drugih interakcijskih modelov v povesti. Zanje je značilno, da so v zvezi s kulturo »dobre« družbe, ki je v konkretnem primeru vaško-kmečka družba, in izhajajo iz spoznanja, da je življenje mogoče obvladovati s poštenostjo, delavnostjo ipd. Stališče osrednje socialne skupine se v delu najbolj profilira v opoziciji z nosilcem kapitala na vasi, ki je povrhu še tujec, in njegovimi pogledi na družbeno stvarnost, po katerih je svet mogoče obvladovati s prevaro in lažjo. To je vodilno nasprotje v delu. V boju med vodilnima pogledoma na družbeno stvarnost, ki ju poosebljajo književni liki na nasprotnih straneh in se

po številnih ovirah razplete v prid tistih, ki ravna pošteno, se prezentira in potrjuje interakcijska kultura narodno najrelevantnejše in najštevilčnejše družbene skupine. Gledano skozi strukturo, povest začenja in zaključuje prizor vaško-kmečke skupnosti, ki je utrjena na zavezništvu, zaupanju in prijateljstvu. V delu nasploh dominira predstava, da so glavne strategije za ohranitev kolektiva poštenost, pridnost in vzajemna ljubezen njegovih članov. Mati Mejačka kot pridnega in poštenega »kakor sam bes« (4) označi svojega moža, ki je z župansko funkcijo eden osrednjih akterjev v povesti. Zanimiv je prizor, kjer se vaščani vračajo z dela, saj je pozornost na njihovem vedanju. Izvemo, da so nasploh veseli, zadovoljni, dobrodušni in prijazni. Z župnikove perspektive je to »dobra družina častitljivega očeta«. Mejačev Tine je opisan kot čvrst fant, Čedinov Peter velja za dostojnega in pridnega, Mejačeva Minica je lepa, Franica pa velja za pridno, pošteno, razumno in občutljivo. (6–7) V očeh snubca Tineta je Franica podoba »preljube zdrave mladosti« (29), medtem ko Mejačka kljub pomislekom za zvezo z njenim sinom ceni na Franici ravno poslušnost, pridnost, odkritosrčnost in dobrovoljnost (32). To pa so tiste lastnosti, ki so pomembne za vzdrževanje odnosov med člani kolektiva. V povesti se nobeden izmed akterjev ne razvije v takšno osebnost, ki bi stala zunaj tega univerzuma. Čeprav pisatelj dopušča nekatere samostojne odločitve, ki izhajajo iz osebne etike, so individualna ravnanja oseb usmerjena v usodo skupnosti. Iz uvodnega pogovora med gospodarjema najuglednejših družin v vasi izvemo: »Midva sva pa že stara; in če Bog da, tudi najini otroci bodo še gospodarili tod.« (Detela 1888, 3) Vaški kolektiv se ohranja še s pomočjo porok in zavezništev med socialnoslojsko enakovrednimi predstavniki. Županova žena da tujcu ob prihodu v vas nemudoma vedeti, da: »Poštenje, pridnost, to je prvo, in pa, da se lepo vzameta. Jednaki z enakim, to je najboljša zveza. Na gosposko ne bi hotela omožiti Minice; da bi pa Tine med kočarji iskal neveste, tega pa zopet ne.« (prav tam, 6) Sklepno dejanje povesti je v znamenju harmonične kmečke skupnosti, kar omogoči vrnitev izgubljenih Mejačevih in Čedinovih sinov iz vojske: »Vsi pa so živeli srečno, in srečni bodo tudi njih otroci, če ostanejo pošteni, pridni in če se bodo ljubili med seboj.« (104) Sinova po Mejačevi smrti skupaj rešita obe gospodarstvi ter na novo spleteta vezi med najuglednejšima

družinama in vaščani. S tem se na novo vzpostavi izhodiščni red na vasi. Moč kolektiva simbolizira še poroka Mejačevih in Čedinovih otrok. Detela kompozicijsko izpostavljeni mesti – uvod in sklepno 27. poglavje – pospremi z verzi iz S. Gregorčiča: »O, srečni kmetje, srečna vas! / Pa, oh, – kaj se temni nebo?«; »Glej, zelen je z nova gaj, / Solnčno je nebo, / Zemlja cvete kot nekdanj, / živo in lepo.« Če povzamemo, povest sprejema in obdeluje družbeno relevanten interakcijski program; vaško-kmečki kolektiv s svojimi vzorci za ravnanja, interakcijami in videnjem sveta predstavlja v delu osrednjo semantično plast. Z njimi je ta svet do določene mere razložen in privzdignjen. Vse to je bilo pri besedilu, ki upodablja kmečko življenje, mogoče pričakovati, vendar pa analiza s posebnim ozirom na interakcijske modele in predstave družbene resničnosti nazorno predoči osrednji problem v delu, žanrski vidik (literarno delo se na podlagi dominantnih interakcij in resničnostnih predstav oblikuje kot kmečka povest), vključenost literature v narodnokulturni program (jedrni interakcijski tipi in favorizirana predstava družbene stvarnosti imajo namreč kolektivne razsežnosti, saj postavljajo v ospredje enega nosilnih stebrov narodne skupnosti, ki je v takratnih razmerah kmet).

Sem bi lahko tako z vidika jedrnih interakcijskih vzorcev kot z njimi povezanih pogledov na življenjsko stvarnost, ki so odločilni za ravnanja oseb, uvrstili večerniško povest *Pisana mati* (1909) Frana Zbašnika. Ponazorimo kar z zgodbo. Osrednji konflikt se splete med dvema ženskama (naslovna mačeha Vrtačka in pastorka Anica), vendar se v dogajanje spet vplete ves vaški kolektiv, ki se razdeli na dva tabora. Na eni strani je mačeha z možem, drugo stran pa zastopajo pastorka, hlapci, sosedova družina in ostali vaščani. V boju med stranema, ki predstavljata vodilno nasprotje v povesti, se dogajanje na podoben način razplete v prid poštenih in preudarnih vaščanov. V dogajanje najbolj odločilno poseže sosed, ki spravi mačeho v zapor in vzame k sebi pastorko. Usoda je položena v roke vaščanov, ki jim uspe revitalizirati skupnost. V razpletu je etična izravnava, ki še enkrat postavi ločnico med dobrim in zlim in predoči v romanu idealno kmečko življenje (hudobna mačeha znori, zavržena pastorka pa se poroči s sosedovim sinom in zagospodari na Mlakarjevini).

Tudi v Zbašnikovi povesti *Na krivih potih* (1893), »priprostemu ljudstvu v pouk in zabavo«, je favorizirana kmečka socialna skupina z zanjo značilnimi predstavami o življenju. Med akterji vidnejšo vlogo zasedajo delavci, vendar so predstave te skupine pretežno položene v usta osrednjemu književnemu liku, ki predstavlja s svojim socialnim poreklom tudi kmečki svet. Kmečki in delavski pogledi na življenjsko stvarnost se v povesti oblikujejo na dva načina. Obe socialni skupini se profilirata v razmerju do tujega, ki je nemško in ki je podobno kot zgoraj poosebljeno v nosilcu kapitala na vasi. Znotraj delavskega kolektiva pa pride do cepitve, saj trčita socialistična in krščanskosocialistična etika, ki ju zastopata dva delavca. Na nasprotje med domačim in tujim naletimo že v uvodnem poglavju z naslovom Pod zemljo, kjer imamo kontrastno zasnovano podobo prijazne slovenske zemlje ter črnega podzemlja, v katerem delajo za tujega gospodarja prebivalci slovenskih gričev.⁷⁶ V vrednotenju obeh svetov se pripovedovalec postavlja na stran kmetstva in rudniških delavcev. Kmečko-delavska skupnost z akterji in njihovimi ravnanji je pozitivno ovrednotena na več ravneh. Na začetku nas pripovedovalec popelje v kočo rudarja Matije in pokaže na smisel kmetstva za čistočo in red.⁷⁷ V opisu kmečko-kočarskih deklet, ki jih primerja z mestnimi, se postavlja na stran prvih. Matijeva hči Malka, ki spada med glavne osebe, je »cvetoča, života je tako lepo polnega in okroglega«, tako

⁷⁶ »Lepo, krasno jutro je vstajalo izza gor. Veselo prepevajo po gričih trume raznovrstnih ptic, dobrodejne vonjave puhte iz odprtih glavice nešteti cvetlic in pastir, ki je ravnokar prignal svojo čredo na pašo, glasno uka mlademu jutru naproti. Ta pač ne sluti in ne ve, da ravnopod njim bridko vzdihuje trpinov trop, ki globoko v zemlji rije za dragoceno tvarino, ktera pa ne donaša njemu samemu nikakega dobička, temveč gospodu, od ktereja dobiva za svoj trud le skromen kruh.« (Zbašnik 1893, 3)

⁷⁷ »Revna je res ta kočica po svoji zunanosti in tudi notri ni pričakovati bogate hišne oprave, a nekaj nahajaš tu notri, česar morda nisi pričakoval. Nekaj te iznenadja precej, ko si stopil noter: to je lep red, kamorkoli se ozreš, in pa najlepša snaga. Že v veži ni videti nobene razvlake; vsaka stvar je na svojem mestu in tla niso polita vsled prevrnjenih posod, temveč lepo suha so in pa čisto pometena, dokaz, da se obrača tukaj velika skrb na red in snago. Še lepše pa je v obeh sobicah, ki se nahajata na desni in levi strani veže. Kako so tu bele klopi, mize in stoli, kako čedne rjuhe na posteljah in kako primerno izvoljen kotichek ima tukaj vsaka stvar zase!« (prav tam, 13)

da »bi se bila mogla meriti z njo v lepoti le maloktera mestna gospodična, ki ima vsega v izobilju«. »Malko je kitila najlepša čednost mlade ženske: dušna in telesna čistost!« (13–14) V nadaljevanju na dolgo razpravlja o tem, se kar neposredno obrača na slovenske gospodinje in jim jo postavlja za zgled v »redu in snagi« ter »nedolžnosti in čistosti srca« (15–16). Delavnosti in čednosti ustreza tudi Matijev gojenec Ivan, ki je obenem delavec. Kakor izvemo, se ni nikoli vdajal pijančevanju, ponočevanju in razuzdanosti. Na zunaj pa je bil lepe in krepke postave. Slovensko kmetstvo in delavstvo zbira pripovedovalec v številnih drugih prizorih. Dekleta z raztresenih slovenskih gričev druži in občuduje ob gospodinjskih opravilih, npr. pranju perila in razgovorih ob studencu, može pa v razgretih političnih pogovorih. Za vse odnose je značilno odkritosrčno prijateljstvo. Kmečko-delavski svet ohranjajo še poštenost, neizmeren pogum (Malka se uspešno upira dvorjenju graščaka, Ivan pa zaradi prepričanosti v lastno nedolžnost pobegne iz ječe ter se živ vrne iz turških bojev) ter pobožno in zmerno življenje.

Krščanskosocialistično videnje sveta predstavlja v povesti rudniški delavec Ivan. Zaveda se, da življenjske razmere rudniških delavcev niso dobre, vendar jih skuša pri doseganju cilja odvrniti od nasilja in maščevalnosti, k čemur spodbuja njegov delavski nasprotnik. Namesto tega stavi na premišljenost in ponižnost. Delavce skuša s »krivega pota« speljati na »pravi pot«, ki ga tlakuje s »krščansko socialistično idejo«. V obsežnem monologu ob shodu delavcev pravi: »Ponižni ostanimo in ne dajmo se omamiti takim besedam, ki ugajajo naši nečimurnosti, o katerih pa ne vemo, kdo jih je govoril ali pisal. /.../ Bog je vse stanove stvaril in vsakemu stanu odmeril svoj poklic, kako bi tedaj mogel delavski stan nadomeščati vse druge stanove!« (19) Svojega stanu se ne sramuje, vendar se ne strinja, da velja čez vse druge, ter zavrne Štifterjevo interpretacijo ideje o enakosti vseh pred Bogom: »Kar kdo zasluži, to naj ima. In ravno iz tega, da je Bog svoje talente različno razdelil, lahko sklepamo, da je hotel imeti različne stanove in da je njegova volja, da je jeden podrejen drugemu, da jeden vlada, a drugi da smo mu podložni.« (38) Iz podobnih vzgibov se pozneje na begu iz zapora priključi ustaškimi četami v boju proti Turkom: »Ko je slišal ali čital o krvoločnosti turški in o trpinčenju pod turškim jarmom

vzdihujočih kristjanov, vzbudil se mu je vselej divji srd v srcu, in kar planil bi bil, če bi bil mogel, na Turka in se boril za uboge sobrate do zadnjega izdihljaja.« (82) Protagonistovi pogledi na življenjsko stvarnost, za katere pripovedovalec potihem ali odkrito navija, se nato izostrijo v brezštevilnih dogodkih iz njegovega življenja.⁷⁸ S svojimi ravnanji pa jih skuša vseskozi afirmirati tudi njegova zaročenka Malka, ki npr. iz krščanskih vzgibov na vse pretege skuša ohraniti nedolžnost. Na koncu je ponovno motiv etične izravnave (graščak je kaznovan, nedolžni in povrnjeni ujetnik pa oproščen), ki ustvari ločnico med dvema stališčema o svetu; ostudnostjo in krutostjo graščaka ter dobroto in pobožnostjo obeh protagonistov in njunega kolektiva. V povest prenika in jo močno obvladuje krščanska ideologija, ki je osrednjega pomena za semantiko tega dela. Krščanska predstava življenjske stvarnosti je kompas za ravnanja in interakcije oseb tudi v Zbašnikovi večerniški ljudski povesti *Z viharja v zavetje* (1900). Oblikuje se iz dogodkov v življenju glavnega ženskega lika, ki so en sam boj med mesenostjo, strastmi in nedolžnostjo. Po nesrečnih naključjih, ki jo vodijo od Trsta do Genove in Egipta ter postavljajo na preizkušnjo njeno nedolžnost, se protagonistka Malka nazadnje reši v kongregacijo usmiljenk, kjer ji uspe ohraniti čistost in kjer lahko še naprej uresničuje svoje moralne predstave o življenju. Pripoved ima močne vzgojno-poučne prvine.

V Vošnjakovem romanu *Pobratimi* (1889) pa so dominantne interakcije spletene med predstavniki nižjega srednjega sloja, tj. slovenskimi izobraženci. Druge interakcijske vzorce tvorijo v glavnem meščani, med katerimi izstopajo nosilci upravnih funkcij (glavar, sodnik, župan). Vendar v romanu tudi dominira predstava narodno trdne in socialno pravične družbe. Narodna ideja raste iz plemenitega narodnega mišljenja posameznikov, narodne zavzetosti in zvestobe rodu. Dogajanje je umeščeno v preteklo slovensko zgodovino na slovensko Štajersko v 60. in 70. letih 19. stoletja, kjer se med slovenstvom in nemštvom odvija boj za narodne pravice. Nosilni steber narodne skupnosti in njenih prizadevanj je tokrat izobraženska skupina, iz katere se dvigne vodilni

⁷⁸ Spremljamo ga v zaporu, na pobegu, pri priključitvi ustaški skupini v boju s Turki, v turškem ujetništvu ter na begu domov.

posameznik, ki pa si želi rešiti vse »zdravo kmečko jedro in mu kazati pot do samozavesti, do kulture in svobode« (Vošnjak 1889, 42). Medicinec Devin si vztrajno prizadeva za zvestobo domovini in dvig naroda ter s svojimi pogledi in ravnanji izkazuje narodni optimizem. V Devinova usta pisatelj polaga narodnopolitična stališča, ki so eksplicirana na več mestih romana. Devinova narodna gorečnost se izostri ob prihodu v štajersko mesto P., kjer naleti najprej na narodno pesimističnega pravnika Dolnika, ki »ni videl sveta, katerega dobrine so tako neenako razdeljene v rožnem svitu /.../, temveč ga je gledal kakor skozi temna, zakajena očala«, zatem pa še na mlačnega Rovana, ki je »tiha, pohlevna duša brez svojega pravega prepričanja« (prav tam, 14–15). Zato se zoperstavi tako Dolnikovemu črnogledstvu kot ponemčenim zastopnikom trške družbe, ki je oslajljena po vsej vertikali; od duhovščine do glavarja, sodnika, odvetnika in župana, beležnika, sodnega pristava, komisarja ter meščanov. V veri v boljšo prihodnost naroda in človeštva sploh optimistično prevzame vlogo narodnega tribuna, da bi narodu pokazal pot do materialnega in duhovnega napredka. V to smer gre že njegov prvi javni nastop v novem kraju, saj se na sprejemu pri ženi dunajskega dvornega svetnika Salbinga zoperstavi nemški konverzaciji ter kljub preziru nemškutarskega glavarja zapoje po slovensko. Čeprav ga prijatelj Dolnik svari, da bo z narodnim razsvetljevanjem kmetov po nepotrebnem zanetil nezadovoljstvo med njimi, in čeprav sta duhovščina in (pol) intelektualstvo hladna, sklene, da bo ostal v mestu in popeljal skupnost do narodne blaginje. Najbolj se narodnoafirmativno stališče izčisti v nasprotju med Devinovim in Dolnikovim fatalističnim pogledom na svet, kar je eno osrednjih idejnih nasprotij v romanu. Devin meni, »da je junak, ki bo z »uma svetlim mečem« budil svoj narod iz spanja in ga z izobrazbo in svobodo vodil do sreče in blagostanja« (100–101). Iz narodne gorečnosti se v nadaljevanju loti snovanja slovenskih bralnih in čitalniških društev ter prevzame slovensko kampanjo ob deželnozborskih volitvah. Kolektivnim koristim podredi osebne cilje, do odpovedi narodnemu programu pa ga ne more pripraviti niti ljubezen do Menhartove Pavline. Namesto tega se dvigne nad osebne želje. Vso ljubezen, ki jo ima, prenese na rod, se podredi kolektivnim ciljem in se zanje zavzame s podvojeno močjo. Narodnospodbuden je razplet

njegove zgodbe (poroka z Ljudmilo in narodnoprebudniška dejavnost).

Devinova koncepcija narodne osvoboditve v nasprotju s predstavami, ki jih gojijo mohorjanske povesti, ne izhaja s katoliških podlag. Protagonist si želi rešiti vse narodno jedro. Prihodnost naroda vidi v takšni družbenoekonomski ureditvi, ki bo kot idealna oblika socialne ureditve ter s pravično razdelitvijo sredstev pomagala dvigniti narod zlasti v materialnem oziru. Devin si želi odpraviti človeško bedo in doseči, da bi bil vsakdo enakopravno udeležen pri deljenju dobrin. »Torej komunizem?«, pravi Dolnik, na kar Devin odgovarja: »Vsekakor bolje kot tvoj nihilizem.« (44)

V roman v zelo tanki plasti vdira tudi spiritistično pojmovanje sveta, ki ga predstavlja gospa Dora, vendar je z Devinom, ki se ne pusti prepričati njenim spiritističnim poskusom, zavrnjeno. V sklepnem 14. poglavju 3. dela romana, ki preskoči za deset let, Devin še naprej neupogljivo dela za narodno stvar. Čitalnica, ki jo je pomagal dvigniti, stoji še bolj trdno, dobro gre narodni posojilnici in bralnim društvom v raznih krajih, volilno zmago pa slavi narodni kandidat. Zadnjo besedo namenja Pavlini, vendar je le bridek spomin na njeno žalostno usodo in spoznanje o hrepeneči sreči, ki je ni mogoče doseči.

Na močno nacionalno tendenciozno predstavo o življenjski stvarnosti, ki tvori eno osrednjih plasti dela in je podlaga za delovanje oseb, naletimo v romanu Frana Govekarja *Ljubezen in rodoljubje* iz Knezove knjižnice Slovenske matice (1896). Oblikuje se iz konfliktnega razmerja med narodnozavedno in nemškutarsko stranjo. Na slovenski strani prevzema glavno pobudo Josip Kres, ki na koncu nosi tudi posledice. Ko se njegov narodni kandidat Dolžan izneveri volivcem, mora namreč prevzeti krivdo nase. Njegov narodni optimizem se najbolj kaže v izjemnih trenutkih; podobno kot Devin si želi ohraniti narodno čast in dokazati, da so njegov najvišji ideal narodne pravice. Osebne cilje podredi narodnim, tvega zvezo z Dolžanovo Melanijo in se poda v smrtni dvoboj z njenim snubcem Braunseissom. Da je ljubezen do naroda nad intimno ljubezensko srečo, dokazuje tudi Kresova oporoka, v kateri vse svoje premoženje daruje narodu. O nacionalno konstruktivni naravnosti romana govori še podatek, da je bil model za Kresa slovenski trgovec in podpornik narodnih

čitalnic Anton Knez. V biografskem romanu *Od pluga do krone* (1891) J. Bedenka pa se narodne težnje profilirajo na primeru izjemnega posameznika slovenske zgodovine Jurija Vege in njegove življenjske poti. Vega pravi, da ne služi sebi, ampak na slavo in srečo domovine. V spletu dogodkov, ki segajo od njegovega odhoda v šolo do vzpona na družbeni lestvici, ko doseže mesto cesarskega inženirja, topničarja, majorja in mu je podeljeno baronstvo, se potrjuje moč posameznika in vse skupnosti. Avtor je poudaril, da je želel z romanom in s prikazom izjemne usode tudi spodbujati kmetstvo, da izšola nadarjene sinove, ki bi mogli služiti narodu.

Od zgornjih primerov, ki bi jih bilo po interpretacijah resničnosti in interakcijskih vzorcih mogoče spraviti pod skupno kategorijo, najbolj odstopa L. Pesjakove *Beatin dnevnik* (1887), saj za semantiko literarnega dela ni konstitutivna ne narodna ne religiozna predstava sveta. Delo velja za prvi slovenski ženski roman⁷⁹ in se izrazito oddaljuje od kmečkega in zgodovinskega žanra z močno nacionalno in socialno tendenco. Spomnimo samo na odziv Janka Kersnika v *LZ* (1888), da je Pesjakova dala z romanom slovenski literaturi nekaj takega, česar nismo mogli pogrešati. Kersnik je moral soditi s stališča narodne relevantnosti žanra, čemur *Beatin dnevnik* ni ustrezal. Delo je oblikovano kot dnevniški roman izpod peresa sirote in guvernante Beate Bergar. Osrednji dogajalni prostor je graščina oz. salonsko okolje. Dominantne interakcije so v zvezi z grajskim okoljem in se tičejo grofice, njenih hčera, guvernante, grofice Dore in umetnika Riharda. Sem spadajo še Francozinja de Latuour in kneginja Pavlovna. Na drugi strani so predstavnice nižjega sloja, in sicer kmečka pestunja Ivana ter zblaznela mlinarica in dekla. V romanu ne dominirajo ne narodnotendenciozni ne krščanskovzgojni elementi, ampak je v središču intimna ljubezenska zgodba. Fabula romana obravnava tri ljubezni. Skozi retrospektivo stare mlinarice v pogovoru z guvernanto Beato se seznanimo z nesrečno ljubeznijo med njeno hčerko Anico in pokojnim grofom, ki se konča z Aničinim samomorom v vodnjaku. Druga ljubezenska zgodba je položena v usta pestunji Ivani in se tiče razmerja med grofovo starejšo hčerjo Doro ter ple-

⁷⁹ Čeprav je Pesjakovo z objavo *Odlomkov ženskega dnevnika* (1876) in *Arabele* (1885) prehitela Pavlina Pajk.

bejcem Rihardom, ki ga prekine Dorin oče in da hčer v zakon baronu Feodorju. Rihardova in Dorina nesrečna ljubezenska zgodba se podvaja v Byronovem Manfredu, ki ga prebira Beata – v svoj dnevnik tudi vloži odlomek dialoga med Astartino prikaznijo in Manfredom. Tretja ljubezenska nit se spleta okrog Beate in Riharda. Roman nasploh ne presega intimnih okvirov. Dogajanje je opazovano in presoјano skozi lečo guvernante, tako da se predstava resničnosti tu najbolj oblikuje z njene perspektive. V ospredju je njeno doživljanje grajskega okolja, ljudi v njem in obeh ljubezenskih nesreč. Beata najde svoje mesto v najbolj intimnih sferah. Iz dnevniskega epiloga avgusta 1877 izvemo, da je bil najsvetlejši trenutek njenega življenja doživetje materinstva.

Preizkus teoretskega modela je izpostavil dominantne interakcijske modele (za ravnanja) ter z njimi povezane predstave o življenjski stvarnosti, ki so v obravnavanih delih obdelane in artikulirane na različne načine. Med interakcijami so zaradi vrste gradiva po pričakovanjih izstopile interakcije, ki so v zvezi z vaško-kmečkim svetom. Vendar se je nasproti pričakovanjem izkazalo, da so dela razmeroma bogato nahajališče še drugih interakcijskih strategij, med katerimi so se za pomembne izkazale delavske, opazen del so pokrili pripadniki srednjega sloja, kamor spadajo izobraženci in narodnjaki (Kres, Devin), nekatere interakcije pa so povezane z grajskim miljejem. Na predstavnika plemiškega sloja (barona Vego), ki se vanj vzpne z dna družbene lestvice, smo naleteli v biografskem romanu, medtem ko so predstavniki grajsko-salonskega okolja izstopili v ženskem dnevniskem romanu. Vendar niti tu niso umanjkali interakcijski modeli iz najnižje, služabniške plasti, tako da se je ta žanr z vidika obeh kategorij, ki smo jih analizirali, izkazal za najbolj raznolikega. Skladno s prevladujočimi modeli za ravnanja se je tudi literarna predstava resničnosti oblikovala največ s stališča kulture, ki je povezana z vaško-kmečko družbo. Oblikovala se je tudi z delavske perspektive,⁸⁰ in sicer na podlagi opozicije med socialistično in krščanskosocialistično miselnostjo. Povesti in romani imajo močno narodnopedstavno in – potrjevalno razsežnost, ki je v glavnem povezana z interakcijsko kulturo nižjih socialnih skupin (zlasti kmetstvo), čeprav odi-

⁸⁰ Miran Hladnik, ki se ukvarja s kmečko povestjo, tu npr. govori o kmečki povesti z delavsko tematiko (1982).

gra pomembno vlogo tudi narodno zavedno in vzhajajoče slovensko meščanstvo z izstopajočimi posamezniki. Zato se narodnokonstruktivni pogled na družbeno stvarnost v delih oblikuje tako iz naprednejše, liberalne kakor iz konservativne kulture naroda, kjer je ozko povezan s krščansko etiko. S tem so dela tudi prostor za artikuliranje in širjenje krščanskih vrednot.

Preizkušanje teorij se mi je zdelo zanimivo, saj sem se kljub številnim dilemam prepričala o raznolikosti izhodišč pri opazovanju in razlaganju literature. Konkretno sem se skozi analizo obeh izbranih vidikov lahko poučila o načinih, na katere literatura stilizira narodne, socialne in moralne predstave o življenjski stvarnosti in z njimi povezane interakcijske modele, kar je bilo osrednjega pomena za semantiko del. Marsikaj sem predhodno vedela in predpostavljala, marsikakšen vidik pa mi je odprla šele teorija in sem ga lahko uzrla šele skozi njene oči (npr. sorazmerna raznolikost interakcijskih modelov, ki je bila začuda največja v trivialnem romanu). Res je, da teoretskega modela zaradi vrstne in žanrske neraznolikosti del ter velikosti vzorca ni bilo mogoče najboljše izkoristiti, vendar si predstavljam, da bi se dalo takole lotiti obsežnejših ter vrstno in žanrsko raznolikih korpusov ter priti do celovitejše rekonstrukcije socialnih modelov (interakcij in resničnostnih predstav). Vabljeni bi bili tudi literarni klasiki, saj so se v literarni zgodovini izkazali za interpretativno bogate.

Siegenska šola

Siegfried J. Schmidt: Zgodnji teoretski diskurz

Na družbene vidike literarne komunikacije je prenesel podarek Siegfried J. Schmidt; še bolj v mlajšem teoretskem diskurzu v 90. letih prejšnjega stoletja. Takrat je npr. tudi pod vplivom sociološke teorije Petra M. Hejla vse odločneje zagovarjal stališče, da se literatura avtonomizira v interakciji z drugimi funkcijskimi sistemi družbe. Je pa že iz sklepnih poglavij monografije iz leta 1989, v kateri je Schmidt postregel z izčrpno aplikacijo nemškega literarnega življenja v 18. stoletju in jo uvrščamo v njegov zgodnji diskurz, jasno, da je treba literarni sistem modelirati kot nekakšno križišče

različnih družbenih vplivov. Vendar je začel Schmidt sistemsko literarno znanost v zgodnjih 80. letih najprej utemeljevati z makrosocioloških podlag Niklasa Luhmanna. Zato dejanskega utemeljitelja ELZ namenoma postavljam na to mesto. Tako bo pomagal zapreti poglavje sistemskih teorij literature, ki so pod močnim vplivom Luhmanna, in nas navezal na poglavje hejlovskega inspiriranih modelov literature (odpira ga prav poglavje o Schmidtovem mlajšem teoretskem diskurzu). Zanje je značilno, da je literatura pojmovana kot socialni komunikacijski sistem, ki obsega sistemske komponente in izpolnjuje v družbi specifične kriterije in funkcije. Pri literarnem komuniciranju pa se daje vse večji poudarek socialnim, kolektivnim, medijskotehnološkim ipd. vidikom.

V izogib očitku na poimenovanje razdelka z »Siegenska šola«, ki je podpoglavje »Nemške šole«, naj povem, da se opira na Schmidtovo znanstvenoraziskovalno pot. Po asistenturi v filozofskem seminarju v Karlsruheju sredi šestdesetih let ter habilitaciji in profesuri za tekstno teorijo in teorijo književnosti na Univerzi Bielefeld v začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja najdemo Schmidta na Univerzi v Siegnu (1979).⁸¹ To je obenem obdobje, v katerem nastaneta dve osrednji deli, s katerima je utemeljil sistemsko teorijo literature. Za tiste, ki jih ta teorija literature zanima ali so začetniki v empiričnem raziskovanju literature, še danes predstavljata izhodišče za študij. Da imamo opraviti s temeljnima knjigama ELZ, kažejo sezname referenc v razpravah raziskovalcev, ki izhajajo iz sistemskoteoretskih metodoloških okvirjev.⁸² Gre za *Grundriß der empirischen Literaturwissenschaft* (1980; 1991) / *Očrt empirične literarne znanosti* in *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert* (1989) / *Samoorganizacija socialnega sistema literatura v 18. stoletju*, ki jo sama razumem kot uresničitev Schmidtovega teoretskega modela iz *Očrta*.

⁸¹ 1997. leta prevzame predavanja iz teorije komunikacije in medijske kulture na Univerzi Münster. V odgovoru, ki mi ga je prijazno poslal 22. 1. 2009, je med drugim nekoliko resignativno zapisal: »Sehr geehrte Frau Urska, auf Ihre Anfrage muss ich Ihnen leider mitteilen, dass ich seit drei Jahren im Ruhestand bin. Zudem arbeitet seit meiner Emeritierung niemand in Münster mehr im Bereich der empirischen Literaturwissenschaft.«

⁸² Številne razprave s področja sistemsko orientirane literarne znanosti teh dveh del v bibliografskih popisih načeloma ne izpustijo; tudi ko se razpravljavci nanju ne nanašajo neposredno.

Siegen je poleg tega tisto univerzitetno središče, v katerem so se krajši ali daljši čas kalili najvidnejši predstavniki modernega sistemskega pojmovanja literature.

Od Očrta empirične literarne znanosti (1980) do Samoorganizacije socialnega sistema literatura v 18. stoletju (1989): Od teoretskega modela k uporabnemu primeru. Schmidtov *Očrt empirične literarne znanosti* je bil deležen številnih interpretacij, ki tvorijo skoraj nepregledno polje. To je bilo pri utemeljitelju literarnoznanstvene metode pričakovati, vendar je zaradi tega vnovično ukvarjanje z njegovimi spisi spremljal strah, ali in kako danes še pristopiti k njegovim teoretskim izhodiščem. Vseeno sem menila, da Schmidt kliče po reinterpretaciji; ne samo ker bo tako mogoče dati sveže poudarke njegovi teoriji, ampak tudi zato, ker lahko v dosedanjih povzemanjih njegove teorije literarnega življenja zasledimo nekaj nedoslednosti (npr. pri interpretaciji definicije literarnoestetskih kriterijev), ki kličejo po vnovičnem premisleku. Se mi pa zdi Schmidtova teorija ne glede na posamezne pomanjkljivosti še zmeraj tako dobra, da se jo da brez velikih modifikacij uporabiti na različnih literarnozgodovinskih materijah.

V *Očrtu empirične literarne znanosti* je Schmidt pri modeliranju literature izhajal iz modernega procesa socialne diferenciacije, za katerega je značilna pospešena specializacija družbenih področij, ki so hkrati vse bolj odvisna med sabo. V teh okoliščinah predstavlja tudi literatura razmeroma avtonomen in samoorganiziran socialni sistem. V družbi izpolnjuje tiste funkcije, ki niso lastne nobenemu drugemu sistemu, ter sama uravnava meje med svojo globinsko strukturo in okoljem. Toda če je pri Luhmannu umetnost z literaturo ostala na obrobju, je Schmidt prvi temeljito razdelal osrednji pojem literarnega sistema. Opredelil ga je v strukturnem smislu (specializacija, profesionalizacija, institucionalizacija literarnih vlog), razdelal razmejitvene kriterije in funkcijske vidike literature.

V ta namen je uporabil aktantsko teorijo. V *Očrtu* je s pomočjo teorije komunikacijskega delovanja razvil teorijo literarnega komunikacijskega delovanja. Literarno komunikacijo je definiral s pomočjo štirih delovalnih vlog, ki obsegajo proizvodnjo, distribucijo, recepcijo in obdelavo ter so interaktivno usmerjene na literarno besedilo. Iz začetnih

opredelitev je razvidno, da literarnost ni lastnina besedila, ampak je generirana v kompleksni interakciji med njim in njegovimi nosilci znotraj skupnega socialnega konteksta.

I. Struktura socialnega sistema literatura

I.I Teorija literarnega proizvodjanja (TLP)⁸³

Proizvajanje literarnih tekstov je oblika družbenega ravnanja. Literarni proizvajalci so posamezniki ali socialne skupine, ki so teh ravnanj sposobni in so zanja motivirani. Pomemben vidik pri opredeljevanju literarne proizvodjalne vloge je socializacijska pot njenih nosilcev. Gre za vprašanje, kako norme, pričakovanja in kulturne vrednote, ki jih proizvajalec ponotranji v procesu socializacije, usmerjajo njegova literarna ravnanja. Schmidt poudarja, da na dejavnost literarnega proizvodjanja vpliva cela vrsta dejavnikov, ki segajo od pravil naravnega jezika (fonološka, morfološka, leksikalna, skladenjska, besediloslovna pravila za tvorjenje besedil) do politično-ekonomskih, splošnih socialnih in kulturnih standardov. 1. K politično-ekonomskim standardom uvršča oblike družbenih redov (predkapitalistična, kapitalistična, socialistična ureditev) in zasebni materialni položaj proizvajalca. Sem spadata način opravljanja literarne dejavnosti, ki je bodisi profesionalna bodisi dodatna dejavnost, ter vprašanje honoriranja in finančnih podpor (mecenstvo, štipendije ipd.). Spregledati ni mogoče niti razporeditve in razmerij moči v družbi ter razredne situacije literarnega proizvajalca. 2. K splošnim socialnim standardom spadajo proizvajalčeva socializacijska zgodovina, šolanje in izobrazba, družinsko stanje, pripadnost poklicnim in literarnim skupinam, imidž avtorja v družbi (genij, prerok, intelektuallec, diletant idr.). 3. Kulturni standardi zajemajo repertoar dostopnih tekstov (zvrsti, vrste, žanri), obstoječe politične, znanstvene, moralne, estetske idr. nazore, razpoložljivost medijev (knjiga, film, radio, televizija, e-mediji).

Pri večini teoretikov, ki povzemajo Schmidtovo teorijo ali jo uporabljajo kot strategijo pri pojasnjevanju literarnih

⁸³ Pri posameznih literarnih vlogah sem se odločila za uporabo kratic TLP, TLD, TLS, TLO.

fenomenov, sem opazila, da namenljajo večino pozornosti zgoraj naštetim družbenim dejavnikom, ki različno vplivajo na literarno komuniciranje. Pozabljajo pa po mojem na Schmidtova dognanja, ki so v njegovi teoriji na račun zanimanja za družbene vidike in konvencije komuniciranja res deležna manjše pozornosti in pravijo, da na dejavnost literarnega proizvodjanja vplivajo individualni dejavniki. Pomen je torej prav tako pripisan individualnim doživljanjem in spoznanjem, ki pa so vselej socialno pogojena (Schmidt 1980; 1991, 242–270). To pomeni, da literarna komunikacija še zdaleč ni samo družbeni, ampak tudi individualni proces. Danes me Schmidtov teoretični aparat navdušuje s svojo širino, saj predvideva različne oblike literarnega komuniciranja. Schmidtov literarni proizvajalec lahko sodeluje v neposredni komunikaciji »face-to-face«, lahko piše, pri svoji dejavnosti uporablja stroj itd. S tem pa so zajeti različni materialni nosilci literature, ki segajo od glasu preko tiska do e-medijev. Zato menim, da je model primeren za različna obdobja in stanja v zgodovini literature, ki jo zaznamuje tehnološki razvoj in za katero so značilne spremembe v medijski kulturi.

1.1.1 Preizkus uporabnosti TLP

Ker me je pri ukvarjanju s sistemsko teorijo spremljala misel na njeno uporabnost, me je pri Schmidtu prav tako zanimalo, kako se je na njenem ozadju sam loteval literarnega raziskovanja. Daleč najboljšo aplikacijo TLP doslej vidim v detajlni empirični raziskavi, ki jo je Schmidt 9 let po izidu *Očrta* izčrpno predstavil v monografiji *Samoorganizacija socialnega sistema literatura v 18. stoletju*. V njej razlaga avtonomizacijo literarnega področja pretežno na podlagi profesionalizacije literarnih delovalniških vlog, kjer ga ob literarnem proizvodjanju zanimajo še vloge literarnega distribuiranja, sprejemanja in obdelovanja. Sicer pa prepozna avtonomizacijo literarnega področja še v dveh smereh: v razvoju kapitalističnega knjižnega trga in s tem povezano institucionalizacijo umetniških poklicev ter v estetizaciji pojma literatura in literarnega diskurza.

Empirična raziskava za nemški prostor je pokazala, da pride v 18. stoletju do očitnih sprememb pri proizvodjalni vlogi, ki kažejo, kako se literarna dejavnost počasi rešuje okovov

reprezentativne funkcije, ki jo je izpolnjevala v stanovsko organizirani družbi. Pisateljski poklic se profesionalizira, število pišočių narašča, spreminja pa se tudi njihov položaj. K razvoju t. i. svobodnega pisatelja prispeva dvig meščanske inteligence. V množici literarno pišočių, ki so po večinskem poreklu iz protestantskega duhovniškega sloja, avtor opaza še druge tipe avtorjev: socialno preskrbljene, ki so pisali priložnostno (uradniki, profesorji, oficirji, trgovci, obrtniki), ekonomsko neodvisne meščanske avtorje ali avtorje v službi raznih korporacij (knezi, politični sekretarji, diplomati, generali). Za razvoj pisateljskega poklica je bila pomembna pravna zbitritev pisateljskega položaja. Če je bila še globoko v 18. stoletje zahteva po varovanju duhovne lastnine nekaj nepredstavljivega, se je začelo zdaj to vprašanje postopno urejati. Schmidt navaja primer göttingenskega profesorja prava J. St. Püttra, ki je pod vplivom Locka v sedemdesetih letih 18. st. zagovarjal tezo, da so literarna dela izključno lastnina avtorja, s katero razpolaga on sam oz. dediči. Pravica do duhovne lastnine se je nadgradila s premoženjsko pravico. Poleg založbe, ki je ob oddaji rokopisa prevzela lastniške in distribucijske pravice, naj bi imel od svojega dela dobiček avtor. Med zakoni, ki so urejali razmerja med avtorjem in založnikom, je izpostavljen »Allgemeines Landrecht für die preußischen Staaten« (1794). Pogodba je založnikove pravice omejila na prvo naklado. Avtor in založnik sta postala enako-pravna partnerja, saj je založnik dobil le pravico do prodaje. Avtorske pravice v modernem pomenu besede je reguliral »Preußisches Urheberrecht« (1837), kar je imelo posledice na več ravneh: avtorski honorarji so se postopoma dvignili, manj je bilo piratskih izdaj, naraščalo je število pišočių. Ob koncu 18. stoletja naj bi pisalo že ok. 10.000 avtorjev, od katerih se je približno tretjina s pisanjem lahko preživljala. Delež literarnega trga na celotnem knjižnem trgu naj bi okrog leta 1800 znašal 22 %. Kazalnik za profesionalizacijo pisateljskega poklica je ustanavljanje stanovskih pisateljskih društev, ki so materialno podpirala člane, se zavzemala za prednaročniške projekte, ki pa so bili v glavnem neuspešni, zastopala pisateljske zahteve po duhovni lastnini, primernem plačilu in ugledu ter vzdrževala stike s publiko. Profesionalizacija proizvodjalne vloge se razlaga v odvisnosti s še nekaterimi premiki na kapitalističnem knjižnem trgu ter spremembami

pri ostalih delovalnih vlogah, posebej recipientski. V nemškem prostoru je prišlo npr. v tem času do porasta periodičnih publikacij, kar je povečalo knjižno produkcijo in izboljšalo materialni položaj pišočių. Hkrati so se odprle možnosti za vrsto drugih poklicev, od urednika do recenzenta. Dvorno publiko in njen okus pa je zamenjala anonimna in rastoča bralska množica. (Schmidt 1989, 285–313)

Vloga literarnega proizvajalca na Slovenskem je najbolj zanimala **Marijana Dovića**, ki je napravil prvi konkretnější preizkus sistemske teorije na slovenski književnosti. Poleg sistemske teorije predstavljata podlago Dovićevega raziskovanja še teorija literarnega polja in polisistemska teorija. Z vprašanjem razvoja pisatelja se je ukvarjal v doktorski disertaciji *Slovenski pisatelj: Razvoj vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu* (2005), ki je v nekoliko predrugačeni obliki nato izšla pri ZRC SAZU (2007) pod naslovom *Slovenski pisatelj*.

Kot zagovornik ELZ se je avtor pri preučevanju razvoja slovenskega pisatelja od razsvetljenstva do sodobnosti najbolj posvečal analizi kontekstualnih vidikov literarnega komuniciranja. Tu se dobro pokaže razlika med interpretativnimi ter sociološko usmerjenimi obravnavami literature. Pri pojasnjevanju razvoja pisateljske vloge ne izhaja (samo) iz literarnih del, ampak je praktično vsa pozornost namenjena dejavnikom (naj)širšega družbenega konteksta; konkretno je pozornost na ekonomskih, sociokulturnih in medijskih vidikih, ki imajo vpliv na dejavnost literarnega proizvodjanja. V re-konstrukciji razvoja pisateljskega poklica pa pri razlaganju prenese težišče z literarnih del na neliterarna in metaliterarna besedila, kakor so pisma, polemično spise, kritiški teksti, objave v časopisju itd. V namene ponazoritve, kako se Dović z vidika sistemske teorije loteva raziskovanja slovenskega pisatelja, si bomo pogledali enega od njegovih primerov, in sicer Josipa Jurčiča (Dović 2007, 116–129). Dović Jurčiča v razvojnem modelu slovenskega pisatelja umesti v (tretjo) fazo, ki jo poimenuje »Pisatelj med nastajajočim literarnim sistemom in nacionalno politiko«. Ta primer sem za ilustracijo sistemskega pristopa izbrala tudi zato, ker naj bi bilo ravno to obdobje prelomno za razvoj literarnega sistema in profesionalizacijo pisateljske vloge. Med ključnimi dejavniki, ki torej niso v neposredni zvezi z literarnimi deli, ampak so del

sociokulturnega konteksta in so znatno vplivali na dejavnost literarnega proizvodjanja, profesionalizacijo in avtonomizacijo pisateljskega poklica, sta knjižni trg s poudarkom na založništvu ter medijski sistem s poudarkom na enormnem porastu časopisja. Pri založništvu je osrednjega pomena Mohorjeva družba, s katero je sodeloval Jurčič. Dovič je prepričan, da je bila Mohorjeva družba tista, »ki je povzročila založniško ekspanzijo in bistveno prispevala k razvoju literarnega trga in literarnega sprejemništva«. Poudarja, da ji je uspelo vzpostaviti učinkovito propagandno in distribucijsko mrežo; število naročnikov je v obdobju od 1859 do 1899 doseglo 78.000; bolj poznan pa nam je še eden izmed navednih podatkov o Slovenskih večernicah, ki so v obdobju od 1860 do 1910 poskočile z 10.000 na okrog 90.000 naročnikov. Z vidika pisatelja je bila založba pomembna še zato, ker je spodbujala in omogočala možnost samostojne objave v knjižni obliki (za Jurčiča navaja, da je za časa življenja objavil 15 knjig). Visoke naklade so poleg prodora med širše plasti bralstva sčasoma prinesle pisateljski ugled in izplačilo honorarjev. (Dovič 2007, 124–127) Poleg založniške dejavnosti je bil za položaj pisatelja in povečanje (potencialne) bralske publike odločilen razvoj časopisja. Ločnica v razmahu slovenskega časopisja je leto 1848, čeprav menim, da so pomembno vlogo odigrale že Bleiweisove *Novice*. Ne samo v smislu slojske raznolikosti in prostorske razpršenosti naročnikov (od duhovnikov do kmetov in uradnikov na Kranjskem, Štajerskem in Primorskem), kakor se z Ivom Lapajnetom (1937) strinja tudi Dovič, ampak tudi zato, ker so odmerile prostor literarnim objavam. Naravnost fascinantni pa so podatki iz Lapajnetove analize, s katerimi Dovič prepričljivo pokaže, kako se je na eni strani širilo bralstvo in kako je na drugi strani rasel prostor za objave. Če namreč primerjamo obdobje med letoma 1797 in 1842 z obdobjem med letoma 1842 in 1860, vidimo, kako je število časopisnih izvodov poskočilo s slabih 31.000 na prek 1.300.000 izvodov. V obdobju med letoma 1873 in 1895 naj bi bilo že okrog 30 milijonov izvodov časopisov. Med najbolj relevantnimi političnimi, kulturnimi in literarnimi glasili, s katerimi je bil povezan tudi Jurčič, Dovič izpostavlja *Slovenski narod*, almanah *Slovenska vila* (1865) in *Mladiko* (1868). Povečane naklade in razvoj časopisja niso samo povečali možnosti za objavljanje, ampak so vplivali tudi na rast izvir-

ne produkcije, povečanje in diferenciacijo bralske publike, ki je zaradi različnosti svojih pričakovanj in interesov po svoje spodbudila žanrsko diferenciacijo literature. Jurčič je npr. v času svojega urednikovanja pri *Slovenskem narodu* vpeljal razne žanre, od uvodnika do podlistka in drugih rednih rubrik. (Dović 2007, 120–123)

Dović na ta način lepo pokaže, kako je bila profesionalizacija in avtonomizacija vloge literarnega proizvajalca v veliki meri odvisna od najširšega družbenega konteksta; literarnega trga, sistema založništva, razvoja medijskega sistema in tiskanih medijev, ki so dejansko omogočali literarno proizvodnjo. Veliko podatkov, ki se tičejo naštetih vidikov, literarnemu zgodovinarju ne bo tujih. Vendar jih je Dović v svoji raziskavi premislil, dopolnil in uporabil drugače, kot smo bili tega vajeni. Interpretiral jih je v luči vloge avtorja-pisatelja ter smiselno povezal z evolucijo vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu. Glavne etape v razvoju vloge literarnega proizvajalca, ki jih predlaga, so: pisatelj-preroditelj (Anton Feliks Dev, Anton Tomaž Linhart, Valentin Vodnik), pisatelj med preroditeljem in umetnikom (France Prešeren), pisatelj med nastajajočim literarnim sistemom in nacionalno politiko (Josip Jurčič, Janez Trdina), pisatelj-umetnik (Ivan Cankar, Zofka Kveder), pisatelj-avantgardist (Anton Podbevšek, Srečko Kosovel), pisatelj disident (Edvard Kocbek, Drago Jančar) in pisatelj med umetnikom in proizvajalcem (Desa Muck in Klemen Pisk). Navajam jih zato, ker je v omenjenih etapah mogoče videti tudi predlog oz. dopolnilo, kako bi bilo še mogoče zasnovati literarno zgodovino. Literatura se zdaj ne spremlja po obdobjih in slogovnih usmeritvah, ampak skozi oči ene od vlog v literarnem sistemu, tj. slovenskega pisatelja.

I.II Teorija literarnega distribuiranja (TLD)

Druga vloga, ki tvori ogrodje literarnega sistema, je vloga literarnega posredovanja. Tudi to je vrsta socialnega ravnanja. Literarni posredniki morajo biti za razširjanje literature motivirani in sposobni. Vpeti so v specifične situacije, na njihova ravnanja pa imajo vpliv tako individualni kot socialni dejavniki. Na oblikovanje strategij za posredovanje ima vpliv pretečena socializacijska pot. Konkretno je v modelu

izpostavljena vloga obstoječih političnih razmerij moči, tudi posrednikova ideološka orientacija, razmerje med politiko in področjem založništva, ekonomska situacija, naloge in smotri distribucijskih ustanov (npr. marketinške možnosti). Pozabiti ne smemo na splošne socialne (npr. podoba posrednika/založbe v družbi) in kulturne pogoje literarnega posredovanja (obstoječe estetske, moralne norme, učinki medijev v družbi). Pri posredovanju se v različni meri upošteva okus publike, brez pomena ni niti avtorjev literarni rang. Kakor vidimo, je v modeliranju distribucijske vloge velika pozornost na gospodarskih redih, ki imajo vpliv na oblike trženja literature.

To delovalno vlogo je Schmidt natančneje razdelal, saj loči v posredovanju literature štiri vrste operacij: lektorske procese (sprejem teksta in s tem povezane dejavnosti), medIALIZACIJO (od oblikovanja do postavitve in vezave teksta), distribucijo (posredovanje izdelkov knjigotržcem idr.) in marketinške trike (trženje literature). Ločuje še med direktnimi in indirektnimi načini posredovanja literature. Primer za prvi način je, ko avtor oz. posrednik prebira posameznikom ali skupinam tekst ali ko jih oskrbi s kopijo svojega rokopisa. Literarno posredovanje poteka brez posredniških organizacij. Indirektno posredovanje literature pomeni, da med proizvajalca in recipiente stopijo distribucijske organizacije oz. masovni mediji (založbe, radio, TV itd.). (Schmidt 1980; 1991, 271–286) Pomembno se mi zdi, da je tudi distribucijska delovalna vloga opredeljena široko, saj upošteva razvoj medijskih tehnologij in skuša zajeti različne načine posredovanja literature (od prepisovanja do masovnega razširjanja v času tiskarskega kapitalizma in digitaliziranja). V modelu vidim celo prostor za tiste načine literarnega razširjanja, ki jih danes ne moremo predvideti.

Schmidta zanima v prvi vrsti, kako se literarni sistem organizira od znotraj, saj se od 18. st. že »disciplinira« ter s postopno profesionalizacijo svojih vlog razmeji od drugih družbenih področij. Vendar ne zanika pomena njegovih interakcij z drugimi funkcijskimi sistemi. Vseeno pa vidimo, da gre pri opazovanju medsystemske relacij največja pozornost prehodnemu območju med literarnim in pravnim sistemom. Juristična opredelitev duhovne lastnine ima navsezadnje znatne posledice za zaščito pravic, individualnih dosežkov in varovanje intelektualne lastnine pisateljev.

I.II.I Preizkus uporabnosti TLD

Preizkus TLD, ki je predstavljen v *Samoorganizaciji socialnega sistema literatura v 18. stoletju*, pokaže, da je prišlo v nemškem literarnem življenju od konca 18. stoletja do ločitve med proizvodnim in distribucijskim procesom, iz katerega so vzniknili različni poklici. Sprva združena vloga tiskarja in založnika, ki je v zgodnji fazi knjigotrštva skrbela tako za natiskovanje kot prodajanje knjig, se je sčasoma ločila. Ločitev izdelovanja, zalaganja in razpečevanja literature je privedla do nastanka nove vloge, tj. ponudnika, ki prevzame skrb za naročila in dostavo ter seznanja publiko s svežo produkcijo, razpoložljivo v knjigarnah. Profesionalizacija področja se kaže tudi v prehodu od menjave k neto trgovanju, pri čemer je bila neto cena od 15 do 20 % nižja od trgovinske. S tem so se cene knjig počasi ustalile. Založniki so svoje izdelke oglaševali in predstavljali v katalogih, medtem ko so notice in ponudbe za knjige izhajale v časopisju. Za prodajo knjig na deželi so skrbeli kolporterji. Konkretno za nemški prostor izvemo, da je prišlo v 18. st. do ločitve med severnim in južnim knjižnim trgom. Za slednjega je značilna šibkejša produkcija in, posledično, razširjeno ponatiskovanje, čemur so se uprli leipziški založniki; 1765. leta dobimo prvo založniško stanovsko organizacijo. (Schmidt 1989, 320–334) V empirični raziskavi se mi je zdelo zanimivo, kako je avtor zamajal dozdevno trdno ogrodje svojega modela. V okviru distribucijskega procesa se je dotaknil literarne kritike, ki spada na raven obdelave, saj se je izkazalo, da je lahko v tesni zvezi s knjigotrško fazo in interesi založbe.

Rekonstrukcija knjižnega trga in specializacija posredniških vlog spet pokažeta, kako se je literarno področje vse bolj samouravnavalo, zapiralo navznoter in ločilo od drugih področij. Vendar spet ne moremo spregledati dejstva, da je bila njegova avtonomizacija povezana s premiki na drugih področjih. Če ostanemo kar pri literarno-pravni povezavi; pozitivizacija prava v moderni družbi nima vpliva le na vprašanje honoriranja in avtorskih pravic, ampak na pravni podlagi duhovne lastnine tudi na vprašanje ponatiskovanja. Nova ekonomska tehnika v gospodarstvu pa se konkretno na knjižnem trgu kaže kot neto trgovanje.

I.III Teorija literarnega sprejemanja (TLS)

Sprejemanje literarnih tekstov je ravnanje v družbenem kontekstu, h kateremu je recipient motiviran in s katerim zadovoljuje določene interese. Kakor imajo že na enostavno zaznavanje vpliv individualni in socialni faktorji, tako je tudi literarno sprejemanje individualno in socialno pogojena dejavnost. Koherentnost pomenske strukture je odvisna od povezav med elementi teksta in informacijami, ki jih recipient priključuje iz svojega sistema virov. Pri literarnem sprejemanju igrajo vlogo tako konvencije estetske komunikacije kakor splošno veljavne družbene konvencije. Nanj vplivajo splošne socialne, privatne, ekonomske idr. situacije. Pomembno je, kakšne so uporabnikove možnosti dostopanja do literature (nakup knjige, obisk gledališča, razpoložljivost e-medijev, razpoložljivost časa, namenjenega literarni recepciji, itd.) in vloga, ki jo v družbi igra literatura, njegove ideološke in nazorske orientacije, razredna in socialna situacija, družinsko stanje, izobrazba, filozofske, poetološke idr. teorije. (Schmidt 1980; 1991, 286–324) Tudi pri opredeljevanju vloge literarnega sprejemanja je Schmidt pozoren tako na vlogo individualnih kognicij kot na spekter družbenih dejavnikov. Upoštevajoč različne pojavne oblike literature, ki so povezane z razvojem medijskih tehnologij, je tudi pri TLS jasno, da obstajajo različni načini sprejemanja literature, ki so vezani na akustični medij, tisk, avdio-vizualne medije in medmrežje.

I.III.I Preizkus uporabnosti TLS

Če gremo spet k aplikaciji teoretskega modela. Empirična analiza nemškega literarnega življenja v *Samoorganizaciji* kaže, da je za čas od 2. pol. 18. st. značilna rast knjižne produkcije, masovno zalaganje ter porast časopisa.⁸⁴ To spodbudi nastanek posebne skupine akterjev na literarnem polju, in sicer bralskega kroga. Schmidt je za ta čas zadržan do pojmov masovno bralstvo in bralska mrzlica, saj je po znanih podatkih tudi v nemškem prostoru večino prebivalstva predstavljal kmet, ki je zaradi nepismenosti, pomanjkanja prostega časa in finančne šibkosti komaj prišel v poštev za branje. Ob koncu 18. stoletja je bilo potencialne bralske publike okrog

⁸⁴ Podobno opažamo za slovenski prostor od sredine 19. stoletja.

25 %. Je pa bralstvo konstantno rastlo. Bralstvo, ki so ga prej predstavljale duhovne in dvorne elite ter maloštevilni uradniki in izobraženci, se je začelo diferencirati. Izpostavljeni so ženski del bralstva ter otroci in mladina. Branje je olajševala ali vsaj spodbujala boljša kvaliteta papirja, tiska, nezanemarljiv ni bil niti izgled knjige. Institucionalizacijo recipientske vloge kot posebne družbene vloge potrjuje Schmidt na primeru nastajanja bralskih kabinetov, družb in krožkov, ki so si prizadevali za zbiranje knjižnih novosti in so bili podlaga za (javne) knjižnice. Zasluge za njihov nastanek pripisuje razsvetljenstvu, ki je težilo k omikanju meščanstva. Na ta način je bila vedno več uporabnikom omogočena udeležba v literarnem življenju. Schmidt potrjuje ugotovitve O. Danna (1981), da je za literarno sprejemanje za ta čas značilen prehod od intenzivne k ekstenzivni lekturi. Druga pomembna sprememba je prehod od skupnega (glasnega) branja z literarnim pogovorom k individualnemu tihemu branju, ki ne služi več toliko kolektivni produkciji smisla, ampak je namenjeno osebemu zadovoljstvu in zadovoljevanju individualnih, emocionalnih potreb. Kar se tiče bralskega čtiva, so knjižnice zelo sledile knjižnemu trgu in bile komercialno naravnane; prevladovala je zgodovinsko-politična periodika, strokovni časopisi, razvedrilno čtivo. Med leposlovjem je prevladovala trivialna literatura (grozljivi, roparski, ženski roman; komedijski žanri), medtem ko klasikov v javnih knjižnicah ob koncu 18. stoletja skoraj ni bilo. Strinja se z R. Schendo (1970, 1982, 1985), da je večina bralstva ustrezala t. i. razsvetlenskemu modelu recepcije (identifikatorično branje, osredotočenost na informacijo, nereflektiranost). Sklicujoč se na Assmannovo (1985), pa zaključuje, da prevladujeta »divje« ter koristnostno naravnano branje, medtem ko je npr. hermenevitično branje še v povojih ali omejeno na ekspertne kroge. (Schmidt 1989, 335–359) V Schmidtovi teoriji literarnega sprejemanja se mi zdi zelo pomembno stališče, da obstajajo različne vrste branja, čeprav Schmidt literarna ravnanja nasploh jasno razmeji s po mojem preveč »elitnima« estetskima konceptoma fikcionalnosti in večpomenskosti. Branje ima namreč lahko različne motivacijske vzvode in lahko ga usmerjajo različni, bodisi čisto osebni bodisi kolektivni interesi in potrebe, kar ni nujno v skladu z obema makrokonvencionalnima vidikoma.

I.IV Teorija literarnega obdelovanja (TLO) in preizkus uporabnosti

Četrto delovalno vlogo v literarnem sistemu zasede literarni obdelovalec. Na njegove literarne strategije, motivacije in stališča vplivajo vsi naštetí dejavniki (Schmidt 1980; 1991, 324–372). Aplikacija TLO prikazuje vznikanje in profesionalizacijo obdelovalne vloge na primeru literarne kritike in vidnih kritiških osebnosti od Gottscheda preko Baumgartna in Kanta do Lessinga, Herderja, Schillerja. Pozornost je na procesu ločevanja literarne od filološke tekstne kritike, ki je vrednotila na ozadju antičnih zgledov in se ravnala po t. i. dvornem okusu večinskega sprejemnika. K institucionalizaciji literarne kritike je prispevalo uveljavljanje sistema recenziranja v časopisih, časnikih in knjigah. Spodbudila jo je rast literarne produkcije in periodičnega tiska na kapitalistično organiziranem knjižnem trgu. Literarni kritik je prevzel vlogo posredniške instance med proizvajalcem in drugimi vlogami na literarnem polju. Kritika se sčasoma diferencira navznoter, in sicer po stilu in tematiki, ki jo obravnava, ekonomskem ozadju (neodvisni in plačani kritiki) ali statusu kritika (profesionalec in laik). (Schmidt 1989, 360–377)

TLS in TLD sta bili ena izmed podlag, ko sem raziskovala literarno življenje v društvih 19. stoletja. Dugih podobnih in konkretnih preizkusov TLP, TLS, TLD in TLO na slovenski literarni zgodovini zaenkrat nimamo.

II. Kriteriji in funkcije socialnega sistema literatura

K samoorganizaciji socialnega sistema literatura je poleg etabliranja štirih delovalnih vlog prispevala uveljavitev koncepta avtonomnega literarnega dela. Od dela se več ne terja uporabnost, ampak t. i. notranja popolnost in smotrnost. Ideja avtonomnosti se profilira v nasprotju z razsvetljskim konceptom oz. – kakor zaostri Schmidt – v opoziciji do nai-vne razsvetljske funkcionalizacije literature pod zastavo koristnosti. Pod avtonomizacijo literature razume postopno osvobajanje literarnega dela iz reprezentativne funkcije v družbi stanovsko-korporativnih razmerij, in sicer preko

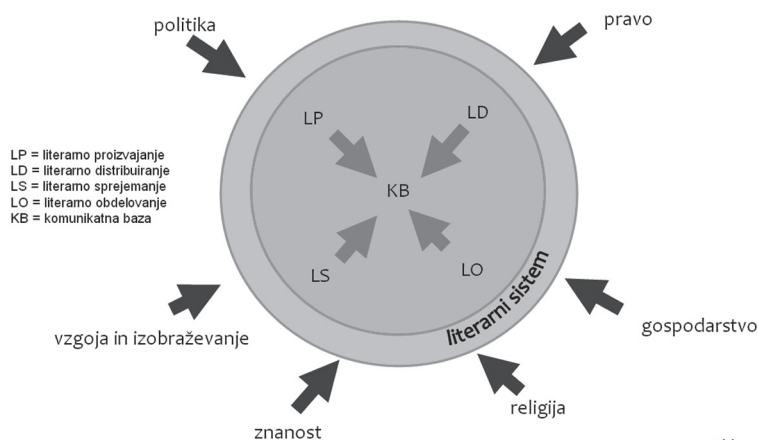
funkcije moralnega razvoja (nemškega) meščanstva. Umetnost si zada novo poetološko nalogo, ki je v humaniziranju subjekta. Okvir doživljanja in ravnanja postane (meščanski) individuum. Najvišja stopnja avtonomizacije pa je, ko je cilj umetniškega dela dosežen z njim samim oz. njegovo popolnostjo. Ključno za avtonomizacijo je, da se literarno delo pojmuje kot estetski objekt, katerega vrednost je v njem samem. Pri uveljavitvi tega koncepta pripisuje Schmidt največjo vlogo weimarski klasiki in romantiki. Literaturi sta pripisali tisto funkcijo, ki se je vse do danes izkazala za najbolj relevantno funkcijo socialnega sistema literatura in ki jo izpolnjuje še danes. S stališča recepcij se S. J. Schmidt zaveda, da kvantitativno gledano verjetno dominira razvedrilna, zabavna funkcija literature. Vendar meni, da je argument klasikov in romantikov o avtonomni umetnini močnejši, saj literarnim delom podeljuje (od zunaj) neogrozljivo dostojanstvo.

Za avtonomizacijo literature je odločilna kategorija fikcije. Razlaga jo iz procesa funkcionalne diferenciacije. Če je za člane fevdalne, stanovsko organizirane družbe značilen skupni model resničnosti, ki ga monopolizirata Cerkev in država, pride v moderni družbi do sprememb. S socialno diferenciacijo se diferencira tudi prej obče veljavni model resničnosti. Spodbuja se nastajanje novih interpretacij sveta. Iz stanovskega socialnega reda se dviga meščanski subjekt, ki se kot svobodni pravni subjekt zdaj lahko vpenja v različne socialne vloge ter je svoboden v pojmovanju, razlaganju in spoznavanju sveta. Posledica tega je individualizacija in relativizacija slehernega modela resničnosti. Odveza od prej prevladujočega in edino pravega modela resničnosti, ki dopušča fiktivizacijo vseh pogledov na življenjsko stvarnost, pa se najbolj uresniči ravno na enem področju. Od konca 18. stoletja se etablira posebno – literarno – komunikacijsko področje, ki se napram drugim področjem fiktionalizira.

Meja med literarno in neliterarno komunikacijo je opredeljena z estetsko makrokonvencijo, ki začne usmerjati vsa ravnanja v literarnem sistemu. Udeleženci literarne komunikacije se ne ravnaajo po kriteriju (ne)resničnosti oz. (ne)koristnosti, ki velja v družbeni stvarnosti, ampak po takšnih vrednotah, ki veljajo za poetične oz. literarne. Za literarno komunikacijo je napram drugim vrstam socialnih komunikacij značilno, da pride v njej do de pragmatizacije moralnih,

spoznavnih idr. vidikov, ki jih vsebuje literatura.

Z uveljavitvijo literarnega estetskega kriterija se etablira tudi druga makrokonvencija – večpomenskost. Prelom s kriterijem dejstvenosti v literarni komunikaciji namreč odpre prostor za subjektivne referencializacije literature; literatura se odveže od enega obvezujočega smisla in usmeri k polivalentni produkciji smislov. Če je v vseh drugih socialnih sistemih dominantna monovalenčna konvencija, na podlagi katere so teksti in ravnanja pod normalnimi pogoji enako razumljeni, je prednost literature ravno njena večpomenskost. (Schmidt 1989, 409–438) Schmidtov model literarnega sistema si predstavljam takole:

Slika 1

Pogled na Schmidtovi makrokonvenciji z vidika slovenskega literarnega življenja v čitalnicah. Schmidt nam je na primeru diferenciacije različnih socialnih vlog (od avtorjev do kritikov) in vzpostavitve fikcionalnega kriterija pokazal, kako se od konca 18. st. v družbi oblikuje posebno literarno področje, ki se avtonomizira v strukturnem in funkcijskem smislu. Akterji, ki sodelujejo v različnih fazah literarnega procesa, vse bolj ravnaajo v skladu s specialno komunikacijsko strategijo, ki jo določata (makro)konvenciji fikcionalnosti in večpomenskosti. Na ta način se delovanje literarnega sistema loči od ostalih funkcijskih sistemov in predstavlja samoorganizirani socialni sistem.

Na drugi strani pa je ves čas jasno, da literarnega sistema ne moremo obravnavati kot materialno zaprtega področja, saj

se oblikuje v stiku z drugimi družbenimi področji. V procesu družbene diferenciacije, v katerem so posamezna področja sovisna, je literatura »obsojena« na komuniciranje z drugimi sistemi. Literarno komunikacijsko področje je v družbeni mreži na prehodu z drugimi vrstami socialnih komunikacij, kot jih je modeliral že Luhmann in obsegajo politiko in moralo, gospodarstvo in pravo, vzgojo, izobraževanje, religijo in znanost. Schmidt to deloma upošteva, čeprav sem mnenja, da se pri njem veliko bolj uveljavi koncept avtonomnega literarnega polja. Ideja estetske konvencije, ki izhaja iz klasično-romantične tradicije, avtonomne estetike umetniškega dela in estetskega izkustva je glavni argument za dokazovanje samoorganizacije literarnega sistema. To pojmovanje se mi zdi preveč elitno, saj ni obče veljavno niti za dejavnost literarnega proizvodnje niti ne ustreza večinskim zmožnostim in interesom publike. T. i. romantično ravnanje z literaturo, ki je zgodovinsko gledano preživelo do današnjega časa, se je uveljavilo v manjšini. Schmidt na nekaj mestih pokaže, da estetska komunikacija kvantitativno gledano ne zdrži in da je verjetno res dominantna koristnostna, praktično naravnana recepcija. Vendar govori v zvezi s tem o naivni funkcionalizaciji literature, za katero je značilno, da se pozornost v literarni komunikaciji usmeri na stvarno, snovno plat literature. (Schmidt 1989, 419–420) Zato resno dvomim, ali je literaturo smiselno obravnavati kot samoorganizirani socialni sistem in ali ne bi bilo boljše, da bi tezo o avtonomiji literarnega področja še nekoliko omejili.

Ko sem v obširni raziskavi slovenskega literarnega življenja v narodnokulturnih čitalniških društvih 19. stoletja analizirala vidika literarne distribucije in recepcije, se je potrdilo, da se literarnoestetski konvenciji ne uveljavita in da prevladuje utilitarna recepcija literature. To je bilo pri društvih tega formata in za to obdobje pričakovati. Ravno zato ideja estetske konvencije ni edini »pravi« mehanizem literarne komunikacije. Ne le zato, ker je ena od številčnejših in pomembnejših oblik literarnega komuniciranja v društvih narodno naravnana, ampak tudi zato, ker v društvenem razširjanju in sprejemanju literature praktično ni mogoče zaznati resnejših teženj po uveljavljanju literarnoestetskih konceptov fikcionalnosti in večpomenskosti, ki naj bi bila ključna za avtonomizacijo literature. Enostavneje povedano,

v načinih literarnega komuniciranja v društvih npr. sploh ni mogoče govoriti o de pragmatizaciji narodnospoznavnih elementov, ki jih literarna dela vsebujejo ali so nanje projicirana in po čemer naj bi se literarna komunikacija ločila od neliterarne. Literarno posredovanje in sprejemanje močno določata narodnopolitični in -kulturni moment. Tudi čitalniška ideja razvoja literature je pod zastavo narodnosti. Poskus po večji samostojnosti literature izpričuje kvečjemu ideja za oblikovanje posebnih odsekov za bésede (ljubljska čitalnica ga npr. ustanovi 1862. leta; prevzameta ga Bleiweis in Vilhar), ki bi v društvih prevzeli skrb za uprizoritveno dejavnost. Še redkeje pa so npr. spodbude k literarni kritiki, ki bi literaturo dvignila iz narodnovzgojnih okvirov, ter predlogi za osnovanje kulturnih, literarnih društev in ustanov, kakršni sta pozneje npr. Slovenska matica, Dramatično društvo⁸⁵ in bi dale literaturi trdnejšo oporo ter jo odtegnile z vzgojno-didaktičnega horizonta.

Narodnokulturna društva ali čitalnice so bile od začetka ustavnega življenja do sedemdesetih let 19. stoletja pomembno mesto za podpiranje narodnosti ter v zvezi s tem kulture in literarnega življenja. Na Slovenskem je obstajala mreža čitalnic. Leta 1861 je bila ustanovljena tržaška Slovanska čitavnica (njen član je bil npr. Levstik), ki ji je v začetnem obdobju uspelo pridobiti preko dvesto članov. Sledili sta ji čitalnici v Mariboru (J. Srnec) in Ljubljani (J. Bleiweis, E. H. Costa, L. Toman). Po večjih čitalnicah so se vzorovale trške čitalnice in čitalnice v manjših krajih (od Ajdovščine do Metlike). Leta 1862 so bile osnovane čitalnice v Celju (Š. Kočever), Tolminu, Gorici in Škofji Loki, leta 1863 na Ptuj, v Kranju, ob Einspielerjevem in Majarjevem prizadevanju v Celovcu. 1864. leta je bila na pobudo Karla Lavriča ustanovljena čitalnica v Ajdovščini, dobile so jih še Vipava, Ilirska Bistrica, Planina in Metlika ter Novo mesto in Sevnica. Leta 1866 sta nastali čitalnici v Št. Vidu pri Ljubljani in Idriji, 1867 primorski čitalnici v Jelšanah in Solkanu. Konec šestdesetih let jih je bilo okrog 60, ob koncu stoletja še vedno okrog 80. Neki neznani dopisnik iz Črnomlja je čitalnice v dopisu *Novicam* imenoval »serce cele domovine« (Novice, 9. oktobra 1861,

⁸⁵ Društvi sta s svojo dejavnostjo močno presegle čitalnice, vendar se nista odtrgali od narodnih podlag.

str. 341). Bile so pravo »sredotočje družtvenega življenja, kjer naj se steka vse, kar ima serce za duševni razvitek naroda svojega« (*Novice*, 16. oktobra 1861, str. 349). Prvi predsednik ljubljanske čitalnice M. Ambrož jih je metaforično označil za »zibelko narodnega razvitka«, ki naj jo vsakdo podpira (*Novice*, 23. oktobra 1861, str. 357). Prva izmed čitalnic, ki je bila ustanovljena v Trstu, je na čelo svojega programa zapisala, da je njen namen podpiranje narodnosti, predstavljanje in uveljavljanje jezika in kulture naroda. Sem so se vključevali slovstveni načrti. (*Novice*, 24. aprila 1861, str. 138) »Nadihati se« skozi raznoliko društveno dejavnost »narodnega duha«, je bil namen mariborske čitalnice, ki je posvečala pozornost zbiranju slovenskega in slovanskega časopisja ter knjig. (*Novice*, 16. oktobra 1861, str. 349) Z ozirom na politični, kulturni in slovstveni razvoj naroda je ljubljanska čitalnica ob ustanovitvi vabila nove člane, »domorodce in domorodkinje«, naj stopijo na kulturno prizorišče in pomagajo združevati narod po poti avstrijske lojalnosti in slovanske sloge (*Novice*, 25. septembra 1861, str. 323). V nagovoru ob ustanovitvi celjske čitalnice je Štefan Kočever poudaril, da bo ob prebiranju slovstva in časopisja njen prvi namen skrb za narodni jezik kot osnovo narodnega razvoja, ter dodal, da »smo pripravljeni, za njega vse, kar imamo, na žrtvenik dati« (*Novice*, 26. februarja 1861, str. 69). »(D)a se svojega domačega jezika vedno bolj izučimo«, to pa iz ljubezni in z namenom ohranitve domovine, je npr. zapisala v svoje načrte tolminska čitalnica. (*Novice*, 26. marca 1862, str. 101)

Vsemu temu je sledila za tiste razmere relativno bogata kulturna dejavnost, kamor spadata ob glasbenem in pevskem poustvarjanju zlasti odrsko uprizarjanje ter (skupno) prebiranje literature. Med čitalniškimi kulturnimi prireditvami daleč izstopajo bésede. Jedro repertoarja so predstavljale recitacije, deklamacije ter dramsko-gledališke točke. Iz poročil lahko razberemo, da so dramatična dela običajno predstavljala vrhunec čitalniških večerov. Izvajala so se na sredini ali na koncu programa. O načinih sprejemanja literature v društvih se lahko najbolj poučimo iz *Novic*. Pri tem je potrebna mera previdnosti. Dopisi in poročila v glavnem ne zavzemajo kritične distance do čitalniških dosežkov, kar je mogoče povezati s tem, da so bile *Novice* vendarle Bleiweisov časopis, ta pa je bil ena od vodilnih čitalniških osebnosti.

Nekritičnost je bila pogojena z razmerami v literarnem življenju; izvirna produkcija je bila razmeroma šibka in pretirana kritika bi bila zanjo lahko zavirajoča. Bleiweis se je do kritike vedel odklonilno. Vendar *Novice* dobro dokumentirajo kulturno-literarno dogajanje v društvih. Vzporedno ga lahko preverimo v časopisu *Triglav*, za leto 1863 v Vilharjevem časopisu *Naprej*.⁸⁶

Časopisna poročila kažejo, kako so čitalnice tudi s pomočjo literature kreirale ideološki horizont publike ter jo priključevale narodnemu gibanju. Odrsko uprizarjanje in sprejemanje slovenskih in največ po slovanskih in nemških virih prirejenih dramskih del ter literarno poustvarjanje nasploh so prvenstveno vodili narodni in ne literarnoestetski koncepti. V prvem letu delovanja so tržaški dopisniki v *Novicah* (1861) poročali o društvenih bésedah, na katerih se je velika pozornost namenjala recitiranju in deklamiranju slovenskih in slovanskih pesmi. Tržaška čitalnica je bila verjetno med narodnostno najbolj pisanimi, saj so bili med člani poleg Slovencev tudi Srbi in Čehi. Narodno zavest in slovanstvo, ki je bilo po zgodovinski, kulturni in jezikovni sorodnosti pomembna zaslomba v procesu narodnega združevanja, se je simbolno dvigalo in spodbujalo z uprizarjanjem izvirnih in prevodnih del iz slovanskih književnosti. Pri več društvih se omenja petje navdušujočih slovanskih budnic. Ob prvi obletnici tržaškega društva je takratni tajnik Levstik spodbudno ugotavljal, da čitalnice dobro povezujejo člane narodne skupnosti. Podatki o avtorjih in uprizorjenih delih za prvo leto delovanja društev niso preveč zgovorni, vendar dopisi za jesen potrjujejo kontinuiteto bésed. Zanimanje za narod in narodnoprerodno misel je skušala z »dokumenti«, kakršni so slovensko, slovansko pesništvo in dramatika, zbudjati mariborska čitalnica: »V čitavnici bomo se združeni vadili slovenske in slovanske časnike in knjige čitaje in pogovarjaje se o narodnih zadevah. Nadihati se hočemo narodnega duha,

⁸⁶ Primerjalno sem preverjala še v *Slovincu*. Sklici v oklepajih so v glavnem vezani na *Novice*, saj bi preveč podatkov oteževalo glavni tekst. So pa drugi viri v seznamu literature na koncu. Ne glede na dosedanje popise literarnih zgodovinarjev (zlasti I. Prijatelja, K. Glaserja) je bilo kulturno-literarno dogajanje v čitalnicah za to obdobje potrebno še enkrat pregledati, saj se je potrdil sum, da kar nekaj gradiva ni bilo upoštevanega in so podatki pomanjkljivi.

kteri živi v slovenskih in slovanskih umotvorih» (16. oktobra 1861, str. 349). Od 1862. leta število časopisnih notic raste in kaže, kako se je dramsko-gledališki repertoar širil. Izvirna dela in največ prevode, iz katerih se je oblikoval železni repertoar kulturno-literarnih programov, so prispevali Fran Celestin in Josip Ogrinec, France Cegnar, Ivan Kalan in Fran Končan, Josip Noll in Ivan Navratil, Sebastijan Boštjan Žepič, Jakob Zabukovec, Bernard Tomšič, Josip Stare, Franjo Marn, Josip Marinko in Valentin Mandelc, Matija Prelog, France Rebec in Mihael Lendovšek (Bogoslav Rogački). Med priljubljenimi avtorji čitalniških repertoarjev sta bila Simon Jenko in Miroslav Vilhar. Med ženskami izstopa Luiza Pesjakova, ki jo moramo v zvezi s čitalnicami omeniti kot prevajalko po nemških predlogah.

Gotovo da so bili načini sprejemanja literature v čitalnicah še drugačni in odvisni od interesov čisto partikularne narave. To bi bilo npr. mogoče ugotavljati z intervjuji, anketami ipd. poizvedovalnimi metodami, kar danes zaradi zgodovinske oddaljenosti seveda ne pride v poštev. Kar imamo, so dostopni dokumentarni viri, iz katerih je na splošno mogoče trditi, da sta tako posredovanje kot sprejemanje literature v čitalnicah rastla na socioloških podlagah in da sta bila prvenstvena naloga in cilj literature narodno emancipiranje in oblikovanje narodne identitete. To vidimo 1. že iz društvenih okvirjev. Čitalnice so najprej narodnokulturne in prebudne ustanove, šele na tem pa je legitimno osnovana vsa druga dejavnost, vključno s kulturno. 2. Funkcionalizacija literature za narodne namene je razvidna iz glavnih pobud za literarno dejavnost v društvih in njenih ciljev. Bésede, na katerih so se čitalničarji (množično) srečevali z literaturo, so bile namreč pogosto organizirane v namene počastitve slavnih oseb slovenske kulturne in politične zgodovine; med njimi izstopajo Vodnikove in Prešernove slavnosti. Redke niso niti slovesnosti ob obisku državnih funkcionarjev; npr. državnih poslancev. Z bésedami so obeleževali ustanovitve društev in praznovali obletnice njihovega delovanja. Prirejali so jih ob priložnostnih srečanjih odbornikov različnih čitalnic. Bésede so spodbudile cerkvene slavnosti, posvečene spominu na pomembne osebe; takšno je 1863. leta Ciril-Methodovo slavlje, ki so se mu pridružile vse večje čitalnice. 3. Podreditev literature narodnoutilitarnih smotrom je vid-

na v sestavi kulturnih programov. Bésede so vpeljevali domoljubni (na)govori, s katerimi se je izražalo in spodbujalo narodna čustva, nato pa je sledilo umetniško poustvarjanje. 4. Literatura je bila sredstvo za narodno omikanje v več smislih. Na eni strani se je slavilo njene ustvarjalce, s čimer se je simbolno potrjevala narodna skupnost. Na drugi strani je literatura služila kot svojevrstna prezentacija narodnih značilnosti, interesov in potreb, saj je bila ali nahajališče narodnopolitičnih izjav ali simbolni prostor za njihovo artikuliranje. Posebej hvaležna so bila dela, ki so tematizirala (slavnejša) obdobja iz slovenske in slovanske zgodovine, posegala po elementih duhovne kulture naroda ali črpala iz sodobnega življenja in publiko senzibilizirala za aktualne probleme. Literatura je bila obenem zamišljena kot vadnica za slovenščino. Poglejmo na primerih. Tržaška čitalnica je eno prvih bésed namenila prav počastitvi svoje ustanovitve in obisku ljubljanskih odbornikov z Bleiweisom in državnim poslancem Tomanom. Poročila navajajo recitiranje in petje »mnogo navdušljivih slovenskih pesem«. Najvišje so stali Vodnik, Koseski, Praprotnik, Virk, Jenko, Lavrič, Levstik, Ravnikar, Drobničev zbir ljudskih pesmi in Valjavčeve domoljubne pesmi. Publika naj bi se navduševala za narod ob Tomanovem 'Mar i boru' in Tomanu, za katerega je sploh veljalo, da pesni iz dolžnosti narodu. Narodno odmevna je bila 1862. leta čitalniška prireditev v počastitev Vodnikovega rojstnega dne, na kateri so brali njegove pesmi. Slavljenje zaslužnega rojaka je imelo kolektivne razsežnosti, saj se je na ta način lahko posredno afirmirala narodna skupnost. Za poučne govore o narodnosti, v katerih so skušali publiko konfrontirati z nacionalno preteklostjo in trenutnim položajem, sta skrbela npr. Bleiweis in Toman. Narodna gorečnost je bila tista sila, ki je v društvih poganjala literaturo med publiko in igrala vlogo pri njenem sprejemanju. O služnostni uporabi literature je na slavnostni prireditvi ob prvi obletnici delovanja mariborske čitalnice govoril njen predsednik Janko Srnc: »Nadalje smo želeli po mogočnosti vse duševno blago uživati, kar so nam slovenski in sploh slovanski pisatelji in pesniki prejšne in zdajšne dobe skupili /.../, kar sta slovenska umetnost pa blago slovansko srce lepega in vrlega storile.« Prireditev ljubljanskih čitalničarjev, ki je bila novembra 1861 pri »Slonu«, je po poročilih privabila kakšnih dve-

sto udeležencev. Na sporedu sta bila Vilhar in Jenko. V Vilharjevi osebi se je politična aktivnost posrečeno združevala z literarno ustvarjalnostjo, medtem ko je iz trenutnih razmer pesnil tudi Jenko; tako v *Vajah* kot v *Slaviji* je tematiziral odnos med slovenstvom in slovansvom. Ko je govor o njegovih pesmih, sta v ospredju ravno njihov slovanski značaj in narodnopolitična misel. V drugo leto delovanja so ljubljanski čitalničarji stopili z besedo, na kateri so se ob rednem muzikaličnem delu izvajale Tomanove ('Na razhodu') in Vilharjeve ('Sercu') pesmi, igrali so »Parlament slovenski« in ga ponovili ob obisku mariborskih odbornikov. Motivacija za kulturne dogodke so bila priložnostna srečanja odbornikov, pri katerih se je poudarjala ideja slovanskega slogaštva in vzajemnosti. Na programu najdemo Vodnika, Jenka ('Naprej') in Vilharja ('Bratam'), Tomana ('Himna na Vodnika', 'Slavjanska mati'), Koseskega z narodnopolitično budnico ter nabožno-domoljubno pesništvo A. Praprotnika in B. Potočnika. Ko je 1862. leta deželni zbor odobril čitalnico v Celju, so v Dereanijevi hiši odprli prostor za prirejanje besed. Po nadrobnejšem opisu otvoritvenega dne so sobo krasile slike cesarja, Vodnika, Bleiweisa, Tomana in še nekaterih predstavnikov slovenstva, brali in peli so iz Jenka; predsednik Š. Kočevar je v govoru med glavnimi nalogami čitalnice naštel: prebiranje slovenskih, slovanskih časopisov in knjig, učenje slovenščine in drugih slovanskih jezikov. Čitalniška strategija narodnega poučevanja je bila zmerna in slogaška, saj se je pot narodni osvoboditvi pripravljalo tako na način iskanja enotnosti z ostalimi Slovani kakor po krščanski poti in ne v škodo skupnega avstrijskega cesarstva, na kar je večkrat opozoril Bleiweis. Čitalnica v Tolminu si je podobno zadala, slovenski narod po zgledu Bleiweisa in Tomana »k narodni omiki poklicati«, izobraziti jezik in poskrbeti za srečo domovine pod varstvom cesarja s petjem in igro. Pri širjenju narodnega občutja, ideje narodnega zedinjenja in slovanske sloge so posegali po Jenkovem domoljubnem, narodnoprebudniškem in bojevitem pesništvu. Ni čudno, da je postal pozneje Jenkov 'Naprej' tudi slovenska narodna himna. V Novem mestu so si želeli sami »domači jezik s pomočjo čitavnice omikovati in nevednim potujčencem njega lepoto z besedo in pesmami svetu kazati« (22. januarja 1862, str. 29). Ob Vilharju so bile priljubljene priredbe Bleiweisa in B. Tomšiča, ki sta prirejala

po nemščini (Holbein, Richter, Kotzebue). Zasledimo izvirno igró A. K. Cestnika iz slovenskega študentskega življenja⁸⁷ z močno narodno poanto, saj nagovarja k »mili« službi za domovino in se zavzema za uveljavljanje slovenščine. Škofjeloški odborniki Oton Detela, Ignacij Eržen, Matija Kalan, Lovro Sadar in Rudolf Naglič so v ustanovno listino zapisali, da bodo na podlagi zakonsko danih pravic, ki so omogočile življenje društev, po isti poti delali za omiko narodnega jezika in narodno zavednost. Na bésedah so slavili Vodnika, Vilharja, Cegnarja, Jenka ... Goriška čitalnica je razglasila, da si bo po postavni poti prizadevala za širjenje slovenske narodne vednosti in zavednosti z lepoto domačih slovenskih pesmi in igró. Iz petdesetih let, ki so za kratek čas oživila diletantsko gledališko dejavnost, sta na sporedu ostali obe priredbi A. T. Linhartarja; Beaumarchaisove satire, ki ji je dal močne narodne poteze, in Richterjeve komedije *Die Feldmühle*. Pozabiti ne smemo na Vilharjeve izvirne šaloigre *Župan*, *Poštena deklica*, *Detelja*, ki vsebujejo narodnoidejne razsežnosti. *Poštena deklica* se dogaja v Vipavi. »Šivarica« Tinica, ki je spretno ukanila dva potujčena in zraven še prešuštniška gospoda, dobi čvrstega, pogumnega in zraven še slovenskega moža Frlugo. Slovenska zaveza je simbolno sklenjena v *Detelji*, saj hišna gospodarja Gaber in Klanec po nepričakovanih ljubezenskih zapletih med seboj uspešno poročita svoje štiri otroke in omogočita preživetje rodu. Slovenskost zmaga tudi v *Županu*. Ponemčenemu županu Dolinarju jo zagodejo sin, hči Ančka in njen zaročenec Janez, saj prvi navidezno zapusti dom, druga dva pa odpovesta poroko. Dolinar se mora za družinsko srečo slednjič odpovedati županovanju, mladi pa se na koncu veselo objamejo. Na repertoarju bomo našli priredbo Mosenthalove narodne igre v štirih dejanjih, ki so jo iz nemščine prevedli Cegnar, Koseski, Kalan in Končan in je kot 52. zv. Slovenske Tali je izšla 1883/84. Če sledimo čitalniškim dogodkom v letu 1863, vidimo, da sta bili med

⁸⁷ V Cestnikovi »Strasti in kreposti« predstavljajo slovenstvo študentje. Njihova gorečnost prihaja do izraza skozi nasprotja med zavednimi študenti, kakršna sta Tonček in Lovro, ter brezbrizneži, kakršen je Černe. Tu je še pisatelj Slavomil, ki piše za *Novice*. Zaljubi se v Tončkovo sestro, saj je krepko kmečko dekle in zraven še slovensko zavedna. Narodno spodbudno je njuno snidenje ter sklepne Tončkove besede, s katerimi nagovori zbrano družbo, da mora ostati zvesta domovini in si prizadevati za napredek slovenskega jezika.

najodmevnejšimi prireditvami Vodnikovo in Prešernovo slavlje in da so veselice v čitalnicah ostajale narodne. Nastajanje vaških čitalnic je bilo zaslužno za povečan obisk kmetstva. Levstik je za *Naprej* v članku Ljubljanska čitalnica poročal, da so priča narodnemu druženju in pravim literarnim dogodkom, ki jih spremljajo izborna petje, govorjenje in igranje. Pisal je o aktivni vlogi ženstva. Med avtorji omenja Cegnarja ter njegovi priredbi Schillerjevega *Wilhelma Tella* in *Marije Stuart*. Gledalci so imeli največ priložnosti za ogled komedij in burk, čeprav se je občasno posegalo po klasičnih delih iz nemške književnosti, kar je bilo simbolnega pomena. S prevajanjem se ni le pilila slovenščina, ampak tudi dokazovala njena izrazna sposobnost in slovenščina se je enakovredno postavljala ob bok nemščini. Med nemškimi igrami je bila priljubljena burka *Domači prepir*, ki jo je prevedel Jakob Zabukovec. Pot na oder je našla Bilčeva igra »Slovenija oživljena« ali »Vodnik, Zois in Linhart«. *Naprejeva* rubrika »Važnejše dogodbe« seznanja z gledališko dejavnostjo celjskih društevnikov januarja in februarja 1863; govor je o bésedah v Kranju in Laškem. Na sporedu goriške čitalnice pa so po pričakovanjih S. Jenko, A. Praprotnik, L. Toman, M. Vilhar in G. Krek, zbiratelj ljudskega gradiva, K. Lavrič, ki je občasno pesnil in energije v glavnem namenjal organizaciji društvenega življenja na Primorskem. S Krekom je zbiral ljudsko gradivo in prevajal slovansko ljudsko pesem tudi Cegnar. Ljudske in po tem vzoru spisane pesmi so bile za čitalnice uporabne, saj naj bi publika skozi spoznavala narodno kulturo. Med elemente (duhovne) kulture naroda spadajo kmečko, ljudsko življenje, ljudski običaji in navade, zdrave ljudske sile, miselnost in verovanja, naravne značilnosti in kulturne posebnosti ('Planinar', 'Vršac', 'Adrijansko morje', 'Kralj Matjaž', 'Samo' itd.). Iz istih razlogov so priljubljenost uživali ljudski pesnik Andrej Kančnik, pesnik in politik Radoslav Razlag in Matija Valjavec, ki je pisal v maniri ljudskih pesmi in bil tudi zbiratelj narodnega gradiva, ter Vojteh Kurnik. V Ilirski Bistrici so igrali Drobničevu igro *Pravi Slovenec* in njegovo priredbo iz nemščine z naslovom *Raztresenca*. Na januarski bésedi v Trstu so brali in gledali igre iz srbske, hrvaške, češke in slovenske književnosti. S tem so se simbolno utrjevale vezi z (južno)slovanskim zaledjem. Ob poslušanju neke Jenkove pesmi (morda 'Naprej', 'Domovini', 'Dan slovanski', 'Adri-

jansko morje', 'Slovenska zgodovina', 'Samo') je anonimni dopisnik avtorju priznal literarnoumetniško vrednost, čeprav je najbolj občudoval Jenkovo sposobnost za spodbujanje narodnega občutja, bojevitost pri izražanju slovenskih in slovanskih teženj ter zmožnost pri odkrivanju izraznosti slovenskega jezika: »Jenko ni skladavec kar si bodi, ampak pravi umetnik. Vse njegove pesmi so jako izvirne /.../, zato pa tudi imajo toliko moč do človeškega srca, iz njih veje čist slovanski značaj«. (*Naprej*, 25. januarja 1863) Dunajsko društvo Slovanska beseda je priredilo Vodnikovo slavnost s slovansko narodno pesmijo in Bilčevo igro »Slovenija oživljena«. Brali so iz Kreka in Koseskega ('Zvezdice', 'Kdo je mar?'). *Slovenec*, *Triglav*, *Naprej* in *Novice* pa poročajo o graških diletantskih gledališčnikih, pri katerih je obstajala za te razmere kar bogata diletantska gledališka dejavnost. Privabiti naj bi jim uspelo ok. šeststo gledalcev »vseh stanov in plemen severo- in jugoslovanskih«. Ob Vodnikovem slavlju se je iz Gradca v *Napreju* oglasil Krek, ki je poročal, da so v slavo moža Vodnika, ki je pripravil temelje za slovensko poezijo, z branjem njegovih in drugih slovanskih pesmi budili narod ter odkrivali kreposti in blagoglasje slovenščine. Na čitalniških odrih najdemo v tem času še Bleiweisovo priredbo Holbeinove veseloigre v enem dejanju »Zvesta do smrti« ali *Vdova in vdovec*, na katero naletimo že v 50. letih, a je izšla šele leta 1870 kot 18. zv. Talijske. V njej poleg služinčadi nastopa tudi nižje plemstvo, podobno kot Vilharjeve igre pa se sklone s poročno zaobljubo med žalostno in ovdovalo graščakinjo Pavlino ter baronom Samom, kar napoveduje srečen razplet. Prisotnost višjih slojev je spodbudna za socialni dvig slovenstva. Tak je konec v *Bobu iz Kranja*, kjer pa se najdeta preprosti kotlarski pomočnik Matiče in hči kotlarskega mojstra Polonica, saj ukaneta oderuha Grabeža, ki hoče imeti Polonico. Zaroka naznanja preživetje in zmago rodu, medtem ko Grabežev poraz ironizira nosilce kapitala. V Ljubljani so igrali Drobničovo priredbo *Starost slabost*, brali so se Potočnikov 'Planinar', Prešernova balada 'Povodni mož'⁸⁸ in Kančnikov 'Godec'. Med čitalniškimi pesniki so še religiozni in priložnostni verzifikator A. U. Okiški ('Dvojna leta', 'Pevce buditelj'), Ko-

⁸⁸ Na čitalniškem sporedu so še 'Strunam', 'Turjaška Rozamunda', 'Soldaška', 'Lenora', 'Nezakonska mati'.

seski ('Legenda'), J. Virk ('Slava Slovencev', 'Vojščakom za slovo'), ki je pesnil v religiozno-domoljubnem slogu. Omenjata se še Ravnikarjev 'Kralj Matjaž' in 'God enakopravnosti'. Brale so se Vilharjeve pesmi 'Ne udajmo se', 'Pesem Vodniku' in 'Po jezeru', Tomanova 'Edinost', Praprotnikova 'Luna', 'Domovina', Vodnikov 'Zadovoljni Kranjec', 'Vršac', 'Mojim rojakom', 'Milica miljena', 'Moj spominek', 'Kdo rojen', Cegnarjeva 'Roža med trnjem'. Brali so se odlomki iz njegovega prevoda *Marije Stuart*. Poslanstvu krepitve narodnega duha se literatura ni odvezala niti v naslednjih letih; skupaj s prebiranjem slovenskega in slovanskega časopisja in raznih del so imeli z igrami še naprej namen buditi in narodno vzgajati ter izobraževati jezik. Rečeno drugače, je bila literatura duhovna podlaga za napredek naroda. Leta 1864 so igrali v Ljubljani Levstikovo igro »Zatoženi samoglasnik«, Benedixovo burko »Pravda«, ki jo je priredil J. Globočnik, Vilharjevo priredbo iz angleščine *Filozof* in Zabukovčevo predelavo *Domačega prepira*, ki je bila v čitalnicah že poznana. Ponovitev je doživela *Županova Micka*. Je pa Richterjevo igro po Linhartu za čitalnice priredil tudi Bleiweis.⁸⁹ Vipavska čitalnica je uprizarjala *Wilhelma Tella*, ki ga je prevedel Cegnar, kranjski gledališki diletanti *Starost slabost*. Leta 1865 so ilirskobistriški diletanti igrali *Strup* in *Raztresenca* ter igro domačega pesnika J. Bilca »Slovenija oživljena«, ki so jo igrali tudi v Trstu. V Celju in Kranju so diletantski gledališčniki ponovili *Županovo Micko*, »Slovenijo oživljeno«, Vilharjevega *Župana* ter *Dvoboj* in *Dobro jutro*. Veseloigro v dveh dejanjih *Dobro jutro* je po češki literarni predlogi z J. N. Kleemanom prevedel Jurij Kosmač za društvene odre v 50. letih, medtem ko se je v prevajanju v drugi polovici šestdesetih poskusil Mandelc in je izšla v 2. zv. Talije. Ob uprizoritvi te češke igre, ki so jo v čitalnicah na različnih koncih uprizorili še večkrat, so npr. konec 1863. leta *Novice* navdušeno pisale, da »je bilo ploska in veselega krika, da se je dvorana zibala« in da je šlo za prizadevanje, ki je zraslo iz domoljubja in mu bilo tudi namenjeno (23. decembra 1863, str. 414). Naštete igre so si čitalničarji lahko ogledali v Planini in Mariboru. Med igrami, s katerimi so v teh letih tudi budili narodna čustva pri publiki in pripravljali podlage za duhovni in materialni dvih naroda,

⁸⁹ 1848. leta izide v *Novicah*, nato 1864.

omenimo igro »Advokata«, ki jo je po opereti F. Schuberta in nemški predlogi prevedel J. Zabukovec, ponovitev njegove priredbe *Domači prepír*, igro *Filozof* in Vilharjevo priredbo francoske šaloigre *Igra Piké*, igri *Strup* in *Svitoslav Zajček*, ki ju je iz nemščine prevedla Pesjakova. Anonimni dopisnik *Triglava* je pisal, da so čitalnice prostor »razvoja in razširjanja našega jezika in literature na narodni podlagi« (3. januarja 1865, str. 2–3). Metaforično je govoril o azilu in središču za gojitev avstrijsko-slovanskih vezi skozi uživanje slovenskih in slovanskih literarno-duhovnih dosežkov. Za središče dogajanja v literarnem življenju je proglasil čitalnice članek Kaj je narodska izreja?, v katerem med drugim beremo: »Ona – ustava – in književnost ostanejo brambe /.../ Zdravniki so za sedaj književnost in narodne družbe.« (*Slovenec*, 15. marca 1865, str. 69). V prispevku Delajmo, pomagajmo si sami! predstavljajo čitalnice s svojo dramsko-gledališko dejavnostjo skupaj z »Mohorjevo« in »Matico« poglobitno narodno-literarno napravo (*Slovenec*, 12. aprila 1865, str. 101).

V drugi polovici šestdesetih let se je v čitalnicah literatura posredovala in sprejemala v znanem slogu. Literarne točke so se deloma ponavljale, deloma pa so sporede osvežili. Ker pa so programe béd sestavljala literarna dela, ki so nam danes malo znana in jih tudi literarna zgodovina ni v celoti dokumentirala, pogledimo, kaj vse so še brali in uprizarjali. Na odru najdemo Zabukovčevo priredbo Goldonijeve »V gostilnici na pošti« ter Kotzebuejevi igri *Tičnik* in »Kljukec je od smrti vstal«. V Mariboru in na Ptujju so uprizorili *Črnega Petra*, ki ga je poslovenil M. Prelog, *Raztresence* in izvirno komedijo M. Lendovška *Kteri bo?*. Na repertoarju šentviškega in celjskega društva je bil *Bob iz Kranja*. Igro je spet po češki predlogi Štěpánka priredil Sebastijan (Boštjan) Žepič, ki je prevedel tudi Klicperov »Čudodelni klobuk«. V *Novicah* beremo, da je bilo zanimanje za igro tako veliko, da ni bilo mogoče dobiti sedeža teden dni prej. Uprizorili so *Domači prepír*, iz nemščine poslovenjeno »Le naravnost« in veselico *Pravi Slovenec*, ki jo je po nemški predlogi priredil Drobnič. V Novem mestu so igrali *Domači prepír*, *Strup*, *Županovo Micko* in *Ta veseli dan / Matiček se ženi*, Vilharjevega *Župana* ter šaloigro *Servus Petelinček*, ki jo je po nemški predlogi poslovenil Vilhar. V njej se po komediji zmešnjav spet srečno najmeta ljubimca; Zaletelova Izabela in sin celjskega

trgovca France Petelinček; ter napovedujeta ugoden razplet (narodne) usode. Med recitacijami in deklamacijami so pesmi Vodnika, Vilharja in Jenka. Kranjčani so imeli na sporedu *Vdovo in vdovca* ter *Kteri bo?*, metliška čitalnica *Županovo Micko*, Janeza Bilca »Slovenijo oživljeno«, *Servusa Petelinčka*, *Strup*, Vilharjevo *Deteljo* in »Tat v mlinu«. Tudi češka burka J. N. Štěpánka »Tat v mlinu« oz. »Slovenec in Nemec«⁹⁰ je bila slovenski publiki v glavnem poznana, saj se z njo srečamo v 50. letih. Igrali so jo npr. idrijski diletanti.⁹¹ Podobno kot *Dobro jutro* jo je skupaj s Kleemanom prevedel Kosmač. Med prireditvami, ki imajo močne narodne pobude, omenimo vsaj še Slomškove proslave in cerkvena slavlja. Za obdobje od 1867. leta, ko začnejo poročila in komentarji o bésedah počasi usihati, omenimo narodne prireditve v mariborski čitalnici, kjer je bil na sporedu *Črni Peter*, goriško prireditev z Vilharjevo veseloigro »Slep ni lep«, ljubljansko s »Slovenijo oživljeno« in šentviško prireditev z igrama *Županova Micka* in *Zakonska sol* v Prelogovi priredbi. V Novem mestu sta bila na sporedu *Strup* in *Bob iz Kranja*, medtem ko so Celovčani postregli z dramatizacijo Prešernovega *Krsta pri Savici*. Pri Prešernu se med drugih poudarja njegov izrazni in oblikovni razpon, ki je segal od mojstrstva sonetov do povesti v verzih. V Prešernu so videli pesnika-narodnega voditelja, v njegovi pesmi pa vez z aktualnim narodnim konceptom, ki je predvideval združitev slovenstva. Bésede z igro in umetniškim branjem so se zvrstile v Celju, v novi čitalnici v Lokavcu pri Ajdovščini in Ilirski Bistrici. Zanimivo pričevanje o neki bésedi na Primorskem (Jelšane) najdemo v Erjavčevi črtici Na kraški zemlji. Z vso natančnostjo opisuje dvorano, v kateri se je béseda odvijala, in vzdušje, ki je spremljalo igranje, od koder se lahko seznanimo z nalogo, ki je bila v čitalnicah naložena dramatiki in pesništvu. »'Dvorani' se je pač videlo, da je stavbenik ni namenil za hram modricam, toda vse, kar bi bilo moglo koga motiti, bilo je umetno prikrito z raznimi preprogami in grbi, zastavami in napismi: a vse to, kakor tudi pročelje gledališkega odra je bleščalo – da ne rečem kričalo – v belo-modro-rdečih barvah. Vse narodno!« (Erjavec

⁹⁰ V originalu seveda *Čeh in Nemec*.

⁹¹ Ta komedija je bila na sporedu slovenskega gledališča dobrega pol stoletja. Igrali so jo še leta 1892, medtem ko naj bi jo v Mariboru igrali do 1909. leta. (Moravec 1963, 152)

2000, 222–223) Med točkami programa sta bila Vilhar in po nemščini prirejena burka »Dva prijatelja«.

Čitalnice, ki so bile osrednje narodnovzgojne ustanove, so v šestdesetih letih zanesle izvirno in prevedeno literaturo med široke plasti naroda; od inteligence, uradništva in redkejšega meščanstva do kmetstva in tržanov. V zgodovinopisju bomo večkrat naleteli na navedke, kako čitalniške prireditve niso dosegle najširše kmečke plasti, vendar po drugi strani vemo, da so čitalnice nastajale tudi v trgih in po vaseh. Verjetno bi se bilo smiselneje rahlo distancirati od masovnosti literarne publike oz. gledalstva v čitalnicah, na katero navajajo poročila, ki govorijo o prenapolnjenih čitalniških dvoranah, če vemo, da je kmetstvo najštevilčnejši sloj naroda. Med glavnimi motivi in cilji razširjanja in sprejemanja literature je bila simbolna ekspanzija narodne ideje, kar maje veljavnost fikcionalnega kriterija. Analiza je pokazala, da je bila glavna naloga literature plemenitenje, vzgajanje in spodbujanje narodnih čustev, s čimer je sodelovala v procesu narodnega osvobajanja in zedinjevanja. Narodna misel se je utrjevala s slavljenjem slovenskih in slovanskih ustvarjalcev. Krepitev slovenske in slovanske ideje je omogočala literatura že po snovnih izhodiščih in vsebinsko-idejni plati. Funkcionalizacija literature je vidna v eksponiranju elementov slovenske, slovanske zgodovine, tradicijske snovi, izpostavljanju domoljubnih in narodnih razsežnosti, ki jih vsebujejo dela. Branje in uprizarjanje izvirnih in prevodnih del je bilo tudi v funkciji povzdigovanja in izobraževanja slovenščine. Na naštete načine je literatura služila kolektivni produkciji smisla in spodbujala pri publiku narodna čustva.

Z namenom večje preglednosti »železnega« repertoarja čitalnic sem v »Prilogi« na koncu knjige in po končani obširnejši analizi literarnega življenja v društvih iz 50. let, ki so v nekoliko drugačnih razmerah tudi skrbela za dramsko-gledališko dejavnost, po abecedi uredila igre ter jih opremila z dostopnimi podatki o avtorjih, prevajalcih in prirejevalcih.

Pričujoči preizkus ne prevprašuje le funkcijskega vidika (Schmidtovega) literarnega sistema, ampak meče luč na še en njegov vidik, in sicer na strukturo. Konkretno prihaja v literarnem sistemu do izraza premajhna diferenciranost ravnine literarnega proizvajanja, na katero zdaj lahko dodamo še vlogo prevajalca oz. prirejevalca. Vlogi zaenkrat postavljam

blizu avtorja-proizvajalca, saj naj bi prevajalec pri prenašanju v ciljni jezik vendarle ostal zvest izvirniku. Dopuščam pa pri razvrščanju literarnih vlog še kakšno drugo možnost. V ospredje namreč sili ugotovitev, da se je ogromno tekstov prirejalo, zaradi česar me je zamikalo, da bi se dalo zlasti literarnega prirejevalca povezati z obdelovalno ravnino sistema. Vendar ne tako, kot jo pojmuje Schmidt, ampak kot jo v nadaljevanju razume Achim Barsch. Nanjo uvršča različne obdelave literature, npr. »prestave« v filmski jezik ali za namene radia. V namene gledališkega uprizarjanja v narodnoobrambni družbi in s posebnim ozirom na slovenske razmere so se tuje književne predloge namreč pogosto vsebinsko in oblikovno predelovale.

SOCIOLOŠKA SISTEMSKA TEORIJA PETRA M. HEJLA

Iz predstavljenih družbenih načinov razširjanja in sprejemanja literature, ki so narodno usmerjeni, smo videli, kako je literatura skupaj s kulturno dejavnostjo tvorno sodelovala v procesu narodnega emancipiranja. Ker obstaja med literaturo, kulturo in narodno politiko mreža povezav, literature v tem primeru ni smiselno v celoti obravnavati kot samoorganizirane socialnega sistema. Če upoštevamo dominantne načine literarnega komuniciranja v družbi, jo je treba modelirati z ozirom na njene komunikacijske odnose s tistimi socialnimi področji, ki predstavljajo orientacijske vzorce za literarne dejavnosti in so zato konstitutivnega pomena za literarni sistem. Se pa ob spoznanju, da igrajo pri literarni komunikaciji vlogo tako različni družbeni dejavniki, obenem sprašujem, kako obširno je še smiselno zastaviti model literature oz. literarnega življenja. Ko se ukvarjamo z različnimi sistemskimi teorijami literature, smo namreč na eni strani priča modelom literarnega življenja, ki so ravno zaradi težnje po tem, da bi integrirali tako različne dejavnike in zajeli vse relevantne stike med literaturo in drugimi funkcijskimi področji, tako obširni in abstraktni, da si z njimi ni mogoče vedno dobro pomagati pri sestopu v empirijo. Na drugi strani pa so modeli, ki se osredotočajo na mikrodelovalniško raven, tj. na konkretne literarne akcije, in so problematični, ko bi bilo treba upoštevati

(naj)širše vidike literarne komunikacije in abstraktnejše sistemski ravni (medije, sporazumevalne kontekste ipd.). Na podobne opazke sem naletela pri literarnem in medijskem teoretiku Gebhardu Ruschu. Sistemski teoriji priznava zelo izdelan teoretski aparat z bogatim naborom deskriptorjev, na podlagi katerih so možne kompleksne razlage literature. Vendar ugotavlja, da je sistemska teorija literature abstraktna teorija komunikacijskih ravnanj in ne teorija aktivnega literarnega sistema. Soočen s poplavo sistemskih pojmov, se sprašuje, kako izoblikovati čim bolj uporaben in dovolj abstrakten sistemski koncept, ki bo povezal dejavnike na različnih ravneh literarnega procesa in omogočil učinkovitejše preučevanje literarne komunikacije. (Rusch 1993, 231–233) Tudi on se spogleduje s sociološko sistemsko teorijo Petra M. Hejla. Hejllova teorija, ki sem jo v opoziciji do Luhmannove označila za odprtejšo in prenese v komunikaciji poudarek na medsystemske relacije, se je izkazala za drugo pomembnejšo podlago sistemskih obravnav literature.

P. M. Hejlu se zdi Luhmannov prenos biološkega koncepta samoorganizacije na družbene fenomene, kakršen je tudi literatura, pretiran. Avtonomizacijo socialnih sistemov zato razlaga v njihovem zadevanju ob druge funkcijske sisteme. Socialni sistemi vzpostavljajo pri njem identiteto izključno v komunikaciji z okoljem, ne da bi bila ogrožena njihova identiteta. Zato Hejllove **komponente socialnega sistema** ne morejo biti luhmannske komunikacije, ampak individuumi. Njegova odločitev temelji na spoznavni teoriji. Upoštevati skuša biološke, kognitivne podlage živih sistemov, ki so gradniki socialnih sistemov, v njih stopajo v interakcije in proizvajajo resničnostne modele. Z vpeljavo individuumu želi poudariti, da ta z udeležbo v socialnih sistemih ne izgubi svojega značaja kot individuum. Hkrati pa je vpet v družbeni prostor, kar pomeni, da so njegova ravnanja, interakcije in predstave sveta tako pod vplivom individualnih kognicij kot družbenih faktorjev. V notranje diferencirani družbi lahko individuumi kot komponente sočasno sodelujejo v različnih socialnih sistemih, kar še pomeni, da so nekakšna »sečišča« različnih družbenih vplivov. (Hejl 1992, 321) S tako pojmovanimi sistemskimi komponentami je po mojem mogoče elegantno modelirati literaturo kot individualni in družbeni pojav, tj. v prerezu individualnih, kognitivnih in socio-kulturnih dejavnikov.

Pri opredeljevanju »socialnega sistema« tudi Hejl polemizira z že znano standardno definicijo sistema, ki sta jo podala Fagen in Hall in v kateri je sistem opredeljen kot nabor elementov skupaj z odnosi med njimi in njihovimi lastnostmi. Hejl ni za razlikovanje med lastnostmi komponent in njihovimi relacijami, saj se lastnosti, ki pogojujejo ravnanja v sistemu, oblikujejo v medsebojni dinamiki komponent (Hejl 1992a, 181–182). Socialni sistem je zanj množica živih sistemov, ki morajo izpolnjevati dva pogoja: 1. Vsak živi sistem mora v svojem kognitivnem subsistemu izoblikovati takšna stanja (resničnostne konstrukte), ki se lahko vzporejajo z najmanj enim stanjem pri drugi (živi) komponenti socialnega sistema (vzporedna stanja).⁹² 2. Z ozirom na ta vzporedna stanja pa komponente socialnega sistema nato delujejo in uravnavajo interakcije z drugimi individuumi. (Hejl 1992, 319 sl.; 1992a, 181 sl.) Z drugimi besedami, udeleženci socialnega sistema morajo razpolagati s skupno predstavo resničnosti, preko katere se oblikuje skupno delovalniško področje smisla, na katerem nato komunicirajo.

V Hejlovi definiciji sistema navdušuje ravnotežje med sorazmerno avtonomnostjo in družbeno odvisnostjo sistema. Izostrijo se (samo)organizacijske sposobnosti sistema, zaradi katerih v družbi obstajajo meje nadzora nad njim,⁹³ pomembne pa so tudi interakcije socialnega sistema z drugimi socialnimi področji, preko katerih se da osvetliti vplive družbenih procesov na njegovo (samo)organizacijo. (Hejl 1992a, 205) Predstavljam si, da je na ta način mogoče priti do tistih funkcijskih področij, ki so konstitutivna za posamezen socialni sistem.

Na teh podlagah so opredeljene tudi systemske meje. Območje socialnega sistema pri Hejlu ni »zagrajeno«, saj se sistemi prepletajo in si konkurirajo. Podobno je prehodni coni z difuznimi mejami. Meje sistema vzpostavljajo odnosi med sistemskimi komponentami, trdnost meja pa je odvisna od moči vzajemnih povezav med komponentami. Hejl govori o »interakcijskih mejah«. (Hejl 1992, 321–327)⁹⁴

⁹² Ta stanja so torej socialno oblikovana.

⁹³ V nasprotnem primeru ne bi bilo razlikovanja med posameznimi področji (entdiferenciacija).

⁹⁴ Na podlagi spoznanja, da delovanja sistemov ni mogoče pojasniti niti če opazujemo samo izolirane individuumne niti samo komunikacije,

Od tod razumem samoorganizacijo socialnega sistema literature kot dosežek vzajemnega učinkovanja funkcionalno povezanih komponent, tako da nastane razmeroma stabilno delovalniško področje literatura.

V primerjavi z Luhmannom in Schmidtovo teorijo literature je Hejlov predlog strukturno gledano skromnejši. Njegova prednost je, da sprosti sistemske meje in izpostavi medsystemske dinamike, ki so zaslužne za tisto kompleksnost, ki smo ji priča na posameznih področjih družbenega delovanja. Literarni sistem še najbolj spominja na vozlišče različnih vplivov. V njem vidim prostor za tekste,⁹⁵ z njimi povezane produkcijske, distribucijske, recepcijsko-obdelovalne vloge, ki so povezane z drugimi komunikacijskimi področji, npr. ekonomskim, političnim, pravnim, vzgojno-izobraževalnim in pod vplivom katerih udeleženci v literarni komunikaciji pravzaprav funkcionalizirajo produkcijo, distribucijo in recepcijo literature.

Siegenska šola

Siegfried J. Schmidt: Mlajši teoretski diskurz

V to smer je zastavil teorijo literature v 90. letih tudi S. J. Schmidt. Za modeliranje literature se mu zdi še vedno najuporabnejša kombinacija sistemske in aktantske teorije. Vendar v nasprotju s svojim zgodnejšim obdobjem sistemski pojem dodatno razpre in literaturo opredeli bolj obširno. V LUMIS-ovi⁹⁶ publikaciji iz leta 1994, kjer skuša spet utemeljiti svoj raziskovalni predmet in intenzivno razmišlja, kako koncipirati literaturo v sodobni literarni znanosti, med drugim preberemo, da je neprimerno in celo neresno

predlaga, da se socialne sisteme opiše z izrazom »synreferentiell«. – To je pravzaprav nadomestek za (biološki) izraz samoprodukcije. Hejl z njim opredeli (samo)organizacijske sposobnosti družbenih pojavov ter zajame vpliv kognitivnih in socialnih dejavnikov na njihovo organizacijo.

⁹⁵ Z ozirom na različne medijske in materialne nosilce literature uvrščam sem različne pojavne oblike literature.

⁹⁶ LUMIS je bila knjižna zbirka pri Inštitutu za empirične literarne in medijske raziskave (ta se je leta 2001 preosnoval v Inštitut za medijske raziskave), v kateri so od leta 1984 izhajale raziskave s področja empirične literarne in medijske znanosti.

raziskovati literarne tekste mimo njihovih kontekstov, tj. akterjev, kulture in družbe. Naloga literarne znanosti je, da poda takšen sistemski model literature, ki bo vključeval mrežo literarnokonstitutivnih elementov. Vendar se mu zdi problematično, katere dele konteksta in relacije med njimi naj model sploh vključuje in kako to dejansko storiti. Avtor se oddalji od Luhmannove »zelo abstraktne in omejene verzije systemske teorije« (Schmidt 1994, 6). Poleg Hejlovega se mu zdijo za modeliranje literature obetavni npr. predlogi J. S. Coleman (1990), U. Schimanka (1985, 1988), J. Weyerja (1993) in H. Esserja (1989, 1994).

V omenjenem LUMIS-ovem zvezku ne razume (več) naslednjih »slavnih« Luhmannovih postavk: a) socialni sistemi nastajajo in se avtopoietično ohranjajo s komunikacijami, b) komunikacija je trojna selekcija informacije, sporočila in razumevanja ter c) individuumi niso niti del komunikacij niti socialnih sistemov, ampak njihovega okolja (brezsubjektnost socialnih komunikacij). Postavko a), po kateri se komunikacije nanašajo izključno na komunikacije, si skuša zdaj razložiti v duhu Husserlove ideje, da komunikacije nikoli ne začnemo iz nič, ampak obstajamo in komuniciramo v kulturno prežeti stvarnosti (v svetu pomenov). Če to drži, potem Luhmann niti ne izključuje akterjev iz komunikacij, ampak so zajeti s kulturnim kolektivnim vedenjem. Dovolj izražena pa se mu zdi v Luhmannovem modelu očitno tudi vloga socio-kulturnih pogojev oz. kulture na naše odločitve in ravnanja. Luhmannova odločitev, da sprejme kot komponente socialnega sistema izključno komunikacije, se zdi Schmidtu poleg vsega sprejemljiva zato, ker opravičuje prizadevanja zoper subjektivizirane hermenevitične razlage tekstov.

Vseeno odbije apodiktčno Luhmannovo zahtevo, da je treba socialne sisteme modelirati kot homogene in brezsubjektne razrede elementov. Ker komunikacija brez individuumov ni mogoča, modelira Schmidt literarno komunikacijo na podlagi individuumov. To so bodisi posamezniki bodisi socialne skupine, ki na skupnem delovalniškem področju stopajo v interakcije in konstruirajo kompleksne literarne resničnosti. Na njihovo delovanje pa vplivajo socialni odnosi, različne družbene usmeritve in omejitve. Obratno so tudi socialne strukture in ravnanja akterjev pod vplivom reflek-

sivnih, kognitivnih struktur akterjev.⁹⁷ (Schmidt 1994, 4–8; 1994a, 48–65) Glavna razlika med Schmidtovo zgodnejšo kombinacijo sistemske in aktantske teorije in pričujočo teorijo je po mojem ta, da zdaj razširi sistemski model literature za nekatere sociološke vidike; literarni akterji so močnejše vpeti v simbolne kulturne rede, zaradi česar skrbijo tudi za uveljavljanje in stabilizacijo družbeno relevantnih idej in orientacij.⁹⁸

I. Struktura socialnega sistema literatura

Socialni sistem literatura je zdaj opisan v prepletu kognitivnih dejavnikov, komunikacijskih procesov, medijskotehnoloških in socio-kulturnih vidikov, ki na različne načine pogojujejo literarna ravnanja. Vanj spadajo:

- I. akterji s svojimi kognitivnimi področji,
- II. komunikacijskimi, sporazumevalnimi procesi,
- III. družbenimi strukturami in institucijami,
- IV. mediji (od glasu preko tiska do sodobnih tehnologij),
- V. simbolnimi redi kulturnega védenja (Schmidt 1994, 8–9).

Schmidtov model literature, v katerem se prepleta pet subsistemov, evocira Hejlov pojem »vozlišča«. Odprtost modela najbolj prihaja do izraza tam, kjer je jasno, da so vsi ti subsistemi medsebojno prepleteni in povezani z drugimi funkcijskimi področji, kar ima vpliv na vsebino njihovih ravnanj na področju literarnega delovanja. Model se mi zdi obetaven za preizkus, saj je sestavljen iz razmeroma stabilnih elementov, ki segajo od individualnih akterjev do institucij in bi jih bilo mogoče konkretno zapolniti ter iz teoretskih modelov napraviti aktivne sisteme. Še najbolj neoprijemljiva izmed vseh je kategorija simbolnih redov kulture. Če priključimo Schmidtovo zgodnejšo teorijo štirih delovalnih vlog, vidimo, da je že tam načel vlogo kulture oz. kulturnega kolektivnega védenja pri literarnih ravnanjih. Govor je bil o vrednostnih sestavih, normah, konceptih literature ipd., ki jih akterji usvojijo v procesu literarne socializacije in imajo

⁹⁷ Ki pa so spet pod vplivom socialnih dejavnikov.

⁹⁸ Več v Schmidt 1994a, 65–82.

potem vpliv na njihove literarne aktivnosti in strategije. S tem se literatura preko uporabnikov in njihovih konceptov literature, ki nastajajo v zapletenih procesih socializacije, že umešča v (naj)širše socio-kulturne okvire. Tudi tu so komponente socialnega sistema literatura individuumi, vendar je krepko podčrtana vloga kolektivnega védenja, ki predstavlja orientacijske vzorce za njihova ravnanja. Zato menim, da pride v mlajšem Schmidtovem diskurzu v 90. letih do (pre) naglasitve socio-kulturnega konteksta literarnega komuniciranja.

II. Kriteriji in funkcije socialnega sistema literatura

Ko je področje literarnega komuniciranja definirano v prerezu petero subsistemov, na vprašanje njegovih meja verjetno res ni mogoče odgovoriti enoumno z razmejitvenim kriterijem, t. i. binarno kodo, ne/lepo (Luhmann) oz. ne/zanimivo (Plumpe). To bi pomenilo izključitev različnih dejavnikov, ki sodelujejo v literarni komunikaciji. Ugotavljanje splošno veljavnih razmejitvenih mehanizmov literarnega sistema se mi zdi nasploh problematično, saj je zapolnitev mest iz teoretskega modela variabilna. Schmidt se strinja, da je systemske meje smiselneje opredeliti na podlagi interakcij med komponentami, ki v nekem trenutku in na podlagi določenih zakonitosti izgrajujejo razmeroma stabilno socialno področje literatura. (Schmidt 1994, 10–11) To so dejansko »interakcijske meje«, ki jih je predlagal Hejl. Od 90. let je pri Schmidtu opazna težnja, da bi redefiniral kriterije in funkcije literarnega sistema, ki ga zaradi raznolikosti ravnanj v njem ni mogoče opredeliti samo skozi makrokonvenciji fikcionalnosti in polivalenčnosti. Seveda sta zanj obe konvenciji, ki sta hkrati del kolektivnega védenja akterjev in podlaga za literarna ravnanja, še vedno centralni. Vendar ne rešujeta v celoti vprašanja systemskih meja. V primerjavi z modelom v *Očrtu in Samoorganizaciji* se mi zdi, da zdaj bolj omeji njune pristojnosti, čeprav je njegovo pojmovanje literarnih kriterijev še vedno precej »romantično«/elitistično. Osveženo stališče bi se glasilo, da so literarna ravnanja v osnovi podprta z makrokonvencijama. Po tem se literarna komunikacija v družbeni mreži loči od ostalih komunikacij, medtem ko drugi sistemi ne morejo izvajati dolgoročnega nadzora

nad njo. (Schmidt 1990, 7; 1994, 11) V teh okvirih zdaj tudi razumem tezo o samouravnavanju literarnega sistema. V njem naj bi bile komponente in njihova ravnanja povezane predvsem na podlagi obeh makrokonvencij, vendar pa to ne velja za čisto vsako literarno ravnanje v vsakem trenutku. Samoorganizacija literarnega sistema je potemtakem »red« v literarnem sistemu, ki je odvisen od zgoraj opisanega delovanja in povezanosti njegovih komponent. V tem smislu literarni sistem izkazuje zaprto organizacijo.

Vendar pa dileme, kateri so potem še mehanizmi, ki pogojujejo literarne dejavnosti in bi lahko pomagali rešiti vprašanje sistemskih meja, različne teorije ne razrešijo. Naš empirični preizkus je npr. pokazal, kako na literarnem področju v nekem momentu obstajajo načini literarnega komuniciranja, ki so v funkciji narodne politike in ne temeljijo na makrokonvencijah. Vendar so kljub temu v družbi še vedno pojmovani kot literarni in jim pritiče status literarnega dogodka (npr. dramsko-gledališke dejavnosti v čitalnicah), s čimer se vzdržuje razlika med literarnim in preostalimi načini komuniciranja v družbi. Zato menim, da je treba pri opisovanju in razlaganju literature oz. literarnega življenja dati pozornost tudi tistim (»zunanjim«) vidikom, ki niso nujno odločilni za avtonomijo literarnega sistema in ne pomenijo vrha avtonomizacije literarnega polja, vendar ga v določenem trenutku nedvomno pomagajo oblikovati ali vsaj vzdrževati.

Literatura v prerezu kognitivne avtonomije in socialne orientacije, medijev in kulturnega kolektivnega vedenja

Predlogi iz razdelkov I. in II. so izhodišča za Schmidtove nadaljnje poskuse modeliranja literature, ki jih razširi v teoretsko in praktično smer. Ker vse naše spoznavanje in ravnanja še zdaleč niso odvisna samo od intelektualno-kognitivnih sposobnosti, ampak so vanje »vtisnjeni« vzorci, s katerimi razpolagamo kot pripadniki skupnosti in kulture, poskuša opredeliti literaturo v (naj)širšem smislu. Tj. z upoštevanjem kognitivnih kapacitet na eni ter kulturnega kolektivnega vedenja na drugi strani, ki pa je proizvedeno in vzdrževano od ljudi ter nato orientira in regulira njihove komunikacije. Poenostavljeno bi lahko rekli, da je literarna komunikacija

vrsta kognitivnega in (predvsem) socio-kulturnega ravnanja, saj je vpeta v simbolne rede kulture.

Obširni koncept literarnega sistema, ki je očrtan v LUMIS-ovem zvezku *System and Observer: Two Key Concepts in (Future) Literary Studies* (1994), Schmidt sintetizirano predstavi v monografiji z zgovornim naslovom *Kognitive Autonomie und soziale Orientierung* (1994a). *Kognitivna avtonomija in socialna orientacija* je zame eno osrednjih del za razumevanje Schmidtovega teoretskega diskurza iz 90. let, saj je rezultate minulih raziskav nadgradil in jim dal novo celoto. Napram kapitalnima teoretskima deloma *Očrt in Samoorganizacija* je monografija v našem literarnem zgodovinoписju poznana slabše. (Dokončen) odmik od Luhmanna se mi tu kaže v distanciranju Schmidta od Luhmannove komunikacijske teorije, ki je zdaj absolutno prešibka, da bi se dalo z njo zajeti vso kompleksnost literarne komunikacije, tj. kognitivne, socialne, sporazumevalne, medijske in kulturne vidike komuniciranja. Ker sta za identiteto in meje socialnega sistema odločilna organizacija komponent in stopnja njihove integriranosti, sistema ni smiselno modelirati z istovrstnimi komponentami (pri Luhmannu so to npr. komunikacije). Schmidt pritrjuje G. Ruschu, ki je opredelil sisteme z »dirty«, »strange« in »fuzzy«; s tem je pokazal na raznolike in celo protislovne procese, do katerih lahko pride v literarnem sistemu, raznovrstne so tudi interakcije med sistemskimi komponentami, kar vse zabrisuje meje med sistemom in okoljem. Dozdevno trdne meje sistema se zmehčajo tudi v Schmidtovem modelu. V njem še naprej igrajo veliko vlogo individualni in kolektivni nosilci, ki tekste proizvajajo ali sprejemajo in brez katerih ti ne bi igrali nobene vloge. Je pa pomembn(ejš)a vloga pripisana širšim družbenim dejavnikom, saj literarna komunikacija poteka v soodvisnosti od socialnih struktur, medijskih sistemov in kolektivnega vedenja. Avtor vztraja na stališču, da lahko literarno komunicirajo edino socializirani individuumi. Udeleženci literarne komunikacije sprejemajo in proizvajajo različne komunikacijske ponudbe, ki jih kognitivno predelajo in pretvorijo v nove komunikacijske ponudbe in ravnanja. To, kaj je v teh komunikacijah družbeno relevantnega, pa je že družbena stvar in je odvisno npr. od družbenega statusa konkretne komunikacije. (Schmidt 1994a, 80–82)

Od tod se oblikuje vodilna teza iz monografije *Kognitivna avtonomija in socialna orientacija*, ki se glasi, da je za (literarne) komunikacijske procese nujna kooperacija zavesti in komunikacije. Čeprav zavest in komunikacija, operativno gledano, delujeta drugače in pripadata različnima področjema – zavest področju individuuma, komunikacija področju družbenega –, si eno brez druge ni mogoče zamisliti⁹⁹ (Schmidt 1994a, 71). Kognitivni sistemi niso pasivni opazovalci stvarnosti, temveč aktivni udeleženci pri socialnih konstruiranjih resničnosti. Njihove kognitivne strukture so empirično pogojene tako z biološkimi in psihološkimi kot s sociokulturnimi in medijskimi dejavniki. To si razlagam tako, da konstruiranje literarnih resničnosti poteka v individualnih kognicijah, vendar glede na sociokulturne orientacije, ki vplivajo na naše interakcije in komunikacije. Rečeno še drugače, produkcija smisla se dogaja v kognitivnih sistemih po družbenokulturnih pravilih v konkretnih socialnih, političnih idr. okoliščinah. Pomen tako ni moj ali tvoj, ampak je dejansko pomen »naše kulture v meni in tebi«. Schmidtov model literature vključuje tako a) socio-kulturne pogoje za delovanje živih, kognitivnih sistemov, ki tvorijo socialni sistem literatura, kakor b) kognitivne podlage za njihove komunikacije. (Schmidt 1994, 13–15; 1994a, 79)

Literatura in kulturno kolektivno védenje: »Common sense«. Ob dosledno in obširno zasnovani teoriji se nemudoma poraja vprašanje, ali je mogoče v raziskovanju res zajeti tako različne dejavnike literarnega komuniciranja, če pa vemo, da sta kognicija in komunikacija drug za drugega operativno zaprta sistema. Schmidt na to vprašanje odgovori zadovoljivo. Pravi, da so živi, kognitivni sistemi kot socializirani člani skupnosti, družbe in kulture izoblikovali konsenzualna področja z drugimi živimi sistemi. Ta področja so vzdrževana z jezikom in kolektivnim védenjem v simbolnih redih kulture. (Schmidt 1994, 13) Če je to védenje eden glavnih instrumentov za po-vezavo kognicije in komunikacije, sklepam, da predstavlja podlago tudi za interakcije partnerjev v literarni komunikaciji in da je torej z njim mogoče do določene mere pojasniti kompleksne literarne resničnosti.

⁹⁹ Kakor zavest operira le na materialni podlagi živčnega sistema, ne da bi z njim razpolagala, tako je komunikacija mogoča le na podlagi komunikatorjev in njihovih zavesti.

Med oblikami kulturnega kolektivnega védenja Schmidt izpostavlja »common sense«. To je kognitivno in socialno oblikovana predstava o svetu, ki jo člani skupnosti vzpostavljajo in vzdržujejo skozi svoje zaznave, kognicijo in v medsebojnih komunikacijah. Zato dobi to védenje individuumov v procesu inkulturacije status kvazi naravnosti.¹⁰⁰ Obrnjeno je »common sense« vsakdanje védenje, socialna posplošitev individualnih zaznav oz. kolektivno védenje, ki se konstituira v naših komunikacijah in zato krmili vse naše komunikacije in ravnanja. Schmidt govori celo o vrsti normativnega védenja. Med njegovimi oblikami navaja npr. 1. jezikovno kompetenco, ki zajema načine, kako uporabljati jezikovna sredstva in kako jih razumeti. Tako ima komunikacijski smisel že sama površina oz. izrazna tipika izjave, medtem ko določene teme v namene komunikabilnosti predpostavljajo čisto določeno jezikovno prakso in uporabo izraznih sredstev, ki nato posredujejo med kognitivno in komunikacijsko ravnino. (Schmidt 1994a, 94–101) 2. Med pogoji za uspešno literarno komunikacijo, ki spadajo k simbolnemu kolektivnemu védenju in predstavljajo orientacijske vzorce za literarne komunikacije, so t. i. tematski prostori. To je prav tako nadindividualno védenje, ki ima veljavo znotraj socialne skupine. Mišljeni so nabori tem; narobe pa morajo prispevki k temam v namene komunikabilnosti izkazovati tako vsebinsko kot izrazno tipiko.¹⁰¹ (prav tam, 104–105) 3. Za produkcijo smisla in vzdrževanje literarne komunikacije ni brez pomena niti védenje o institucionalnih in organizacijskih vidikih udeležencev komunikacije. Tako ni vseeno, v kateri vlogi je akter, kateri instituciji ali organizaciji pripada, pod katerimi socialnimi, političnimi idr. vplivi je, saj to pogojuje konkretno komunikacijsko ponudbo. (111–112)

Preizkus uporabnosti modela: Literatura in »common sense«: Literarne vrste in žanri. Kljub grandiozni deskripciji literature me Schmidt pri dokazovanju družbenih razsežnosti literarne komunikacije ni povsod enako prepričal in sem

¹⁰⁰ Kriterij njegove veljavnosti je izključno njegova učinkovitost v procesih biološke in kulturne samoorganizacije in ne skladnost s stvarnostjo.

¹⁰¹ Sem spadata poznavanje in ustrezna uporaba upodobitvenih načinov, argumentacijskih vzorcev, pripovednih oblik itd.

pogrešala konkretnjših primerov. Najprepričljivejšo potrditev teze, da je literarna komunikacija vrsta socialnega ravnanja, ki poteka na obzorju kulturnega kolektivnega védenja, sem našla v 4. poglavju Schmidtove monografije.¹⁰² Med oblikami simbolnega kolektivnega védenja oz. »common sensa«, ki po-vezujejo kognitivne zavesti individuumov in omogočajo literarne komunikacije, je izpostavljena prav posebna vrsta védenja. Gre za védenje o literarnih vrstah in žanrih, ki da je odločilno za proizvajanje in sprejemanje literarnih ponudb. Literarne vrste dejansko potrjujejo družbenost literarne komunikacije.

Po avtorjevem mnenju je družbeno razsežnost literarne komunikacije mogoče ugotavljati tako, da opazujemo, kako literarne vrste funkcionirajo v komunikaciji (komunikacijska uporaba). Zavzame se za funkcijsko orientirano vrstno analizo literature.¹⁰³ Glavni argument za to je, da pomeni ne ležijo v tekstih, ampak da so jim pripisani od akterjev glede na socialno oblikovane in uveljavljene vrstne koncepte in oznake.¹⁰⁴ Zanimiv je podatek, po katerem naj bi naše vsakodnevno soočanje z različnimi medijskimi ponudbami usmerjalo 1500 vrstnih oznak. (Schmidt 1994a, 165–168) Najbolj neposreden dokaz za to, da je literarna komunikacija posebna oblika družbeno-kulturne prakse, ki temelji na uporabi literarnovrstnih vzorcev, je že socializacija. V procesu literarne socializacije se naučimo, kako literarno komunicirati. Gre za spoznavanje, učenje in ponotranjenje družbeno oblikovanih literarnovrstnih vzorcev, oznak in poimenovanj. Ti nato tvorijo repertoar védenja posameznikov in socialnih skupin ter določajo uporabo literature; narekujejo načine njenega proizvajanja ali sprejemanja. Evidenten

¹⁰² »Symbolische Ordnungen: Das Beispiel Mediengattungen« (str. 164–201).

¹⁰³ Nasproti funkcijskemu pristopu v obravnavanju literarnih vrst postavi tipološki pristop, ki si prizadeva za to, da bi podal čim boljše definicije z opredelitvijo značilnosti posameznih literarnih vrst in žanrov ter jih razvrstil v tipologije. Takšno početje je po Schmidtovem mnenju obsojeno na neuspeh, saj se literarne vrste tu obravnavajo kot nespremenljive statične tvorbe.

¹⁰⁴ Na analitični ravni razlikuje med vrstnimi koncepti, ki se nanašajo na kognitivno ravnino, in vrstnimi oznakami, ki merijo na raven komunikacij. Sami temu terminološkemu razločku ne bomo posvečali posebne pozornosti, saj ni usodno za razumevanje koncepta.

je primer pravljič, s katerimi se seznanimo v otroštvu in ob katerih razvijemo vrstno védenje o njih. Za naša prihodnja soočanja s temi in drugimi literarnimi ponudbami so seveda pomembne tudi izkušnje, emocije, ki so povezane z našimi recepcijami pravljič, odnos, ki smo ga do njih vzpostavili, ipd. Pri oblikovanju vrstnih konceptov in oznak igrajo vlogo kanonizacijski procesi. Literarna zgodovina in šolska praksa oblikujeta nabor kanoniziranih tekstov in predstave o vrstnih prototipih, ki nato vplivajo na nadaljnjo uporabo literature. Na prototipih se namreč učimo, katere značilnosti naj bi izpolnjevala posamezna literarna vrsta, kar vpliva na naše doje-manje medijskih ponudb, njihovo razumevanje, razvrščanje in nenazadnje vrednotenje. (prav tam, 165–194)

Na Univerzi v Siegnu je bila izvedena empirična raziskava (186–188), ki se je sicer nanašala na področje televizije in televizijskega programa, vendar jo je mogoče vzeti za zgled tudi na specialnem področju literarnega komuniciranja, kjer opravljajo literarnovrstna poimenovanja podobno sporazumevalno vlogo. Gledalci, na katerih se je preverjalo vrstno védenje, so med vrstnimi poimenovanji najpogosteje navajali poročila, igrani film, športno oddajo, zabavno in glasbeno oddajo, ki so se praviloma znašle na prvih desetih mestih, sledile pa so npr. serije, kriminalke, kontaktne oddaje, reportaže, dokumentarci ...¹⁰⁵ Iz večine vprašanih, ki je sproducirala omenjeni seznam medijskih ponudb in prišla do podobnih rezultatov, je mogoče sklepati, da imamo opraviti z najrelevantnejšimi vrstnimi poimenovanji. To potrjuje Schmidtovo predpostavko, da so vrstni koncepti del našega kulturnega kolektivnega védenja, iz katerega so izhajali vprašani in ki je vodilo njihovo soočanje s konkretnimi televizijskimi ponudbami. Istočasno je raziskava s pomočjo izprašanih prišla do presegnetljivo velikega števila vrstnih poimenovanj, ki niso v knjigi do potankosti navedena, vendar naj bi bila redka in odvisna od čisto individualnih faktorjev. Ko so gledalci medijske ponudbe razvrščali, so enkrat izhajali iz funkcije (tako se od diskusije, pogovora, poročil pričakuje informativnost), drugič so se oprli na vsebinsko plat (oddaje z zgodovinsko vsebino npr. ločijo od svetovalnih oddaj). Na stran razvedrila so dali

¹⁰⁵ Med poimenovanji, ki so jih še našteali vprašani, so še diskusija, pogovor, oddaje z zgodovinsko vsebino, svetovalne oddaje, animirani filmi, otroške oddaje, satire, komedije, drame, romance itd.

zabavne oddaje, risanke, otroški program, satire, komedije, drame, romance ... Zelo redko so npr. prepoznavali medijske ponudbe po formatu; med primeri je kratki igrani film. Vendar Schmidt temu ne posveča pretirane pozornosti. Izkazalo se je, da so najpogostejša vrstna poimenovanja skupna vsem in so del javne komunikacije, s čimer potrjujejo obstoj socialno oblikovanega in jedrnega nabora vrstno-žanrskih poimenovanj. Svojevrsten dokaz za to je tudi, da so znali vprašani gledalci spontano postreči s približno 50 vrstnimi poimenovanj, ki so se kar dobro prekrivala. (Schmidt 1994a, 189–190) To si razlagam s tem, da so literarni vrstni koncepti nekakšni proceduralni vzorci, ki jih ponotranjimo v procesu socializacije in predstavljajo nato kognitivno-socialne programe za literarno komuniciranje.¹⁰⁶ Gre torej za intersubjektivne orientacijske vzorce, nekakšne kompase pri komuniciranju, ki nam kljub našim individualnim shematizacijam omogočajo, da se v literarni komunikaciji sporazumemo in smo v njej uspešni. V tem smislu me prepričujejo v postavko o vpetosti literarnih ravnanj v družbo in v okvire kolektivnega vedenja.

Kot sistemskega teoretika je Schmidta zanimalo, kako je z vrstnimi koncepti in oznakami v različnih fazah literarnega procesa, saj usmerjajo tako proizvajanje in sprejemanje kot razširjanje in obdelavo komunikacijskih/medijskih ponudb. a) Na ravni literarnega proizvajanja vrstni vzorci npr. vplivajo na izbor tem, stilov, površinsko strukturo izjave (od načina členitve do argumentacije). Tako ni vseeno, ali imamo opraviti s poročilom ali TV-oddajo, ljubezenskim filmom ali romanom. b) Podobno vlogo igrajo vrstna poimenovanja na posredniški ravni, saj so podlaga, na kateri založbe, knjigarne, knjižnice zalagajo, oglašujejo in urejajo svoje ponudbe. Primer: televizijske hiše, ki po vrstnem kriteriju oblikujejo svoje programe, saj se predpostavlja, da publika razpolaga s tem vedenjem. c) Na podlagi vrstnih vzorcev in njihove družbene relevantnosti se sprejemajo tudi odločitve o uporabi literature; npr. odločitev za branje in načini branja. č) Literarni kritiki, znanstveniki, filmski analitiki in drugi obdelovalci se v svojih dejavnostih nanašajo na uveljavljene vrstne oznake, saj se predpostavlja, da so v repertoarju vedenja naslovnikov.

¹⁰⁶ Schmidt npr. dodaja nekoliko zapleteno, da literarnovrstni koncepti služijo kognitivni redukciji kompleksnosti iz okolja ter socializaciji kognitivnih zavesti.

(Schmidt 1994a, 174–175) Na ta način se Schmidt po mojem spet vrača k strukturnemu vidiku literarnega sistema, ki predstavlja temelje za sistemsko raziskovanje literature.

Predstavljeni sistemski model literature odpravlja nekatere šibkosti Schmidtovega zgodnejšega modela, vendar hkrati poraja pomisleke. Avtor se v moderni diferencirani družbi, za katero so značilne različne komunikacije, skoncentrira na simbolne rede kulture, ki krmilijo tudi področje literarnega proizvodnje in sprejemanja. Na primerih različnih oblik kulturnega kolektivnega védenja, ki segajo od jezikovne kompetence do t. i. tematskih prostorov in literarnovrstnih konceptov, pokaže na vlogo socioloških in kulturnih dejavnikov, ki so orientacijskega pomena na področju literarnega komuniciranja. Strinjam se, da literarnega komuniciranja ne moremo izločiti iz okvirov kulturnega kolektivnega védenja, vendar se mi zdi nevarno, da se s poudarjanjem simbolnih redov raznolike socialne komunikacije preveč spelje na skupni imenovalac. Če je šlo prej za vztrajanje na samoorganizacijskih sposobnostih literarnega sistema, pa zdaj ne/hote nastaja vtis, da so za literarna ravnanja najbolj bistveni sociokulturni vidiki, kar zbujajo občutek, da literatura skrbi predvsem za akumulacijo in ohranjanje kulturnega kapitala. Zato menim, da bi bilo ne glede na vlogo, ki jo v literarni komunikaciji igrajo npr. družbeno konvencionalizirani vrstni in žanrski koncepti, smiselno priklicati vlogo individualnih kognicij. Pri individuumih so nenazadnje možna odstopanja v vrstnih konceptih. Pri Schmidtu sem zaznala nekaj sorodnih pomislekov. Vendar omenjena odstopanja povezuje največ z različnimi socializacijskimi zgodovinskimi situacijami uporabnikov. Na splošno meni, da igrajo družbeno oblikovani vrstni programi v literarnem komuniciranju pomembno vlogo. Istočasno se mi vračajo nekatere pripombe nizozemskih teoretikov, ki so pri teoretičnih odprtejšega sistemskega pojmovanja literature kritizirali ravno homogenizacijo družbenih komunikacij z vidika kulture. Nasprotno so sami govorili o razpokanosti komunikacijskega obzorja, na katerem se sočasno odvijajo različne (literarne) komunikacije.

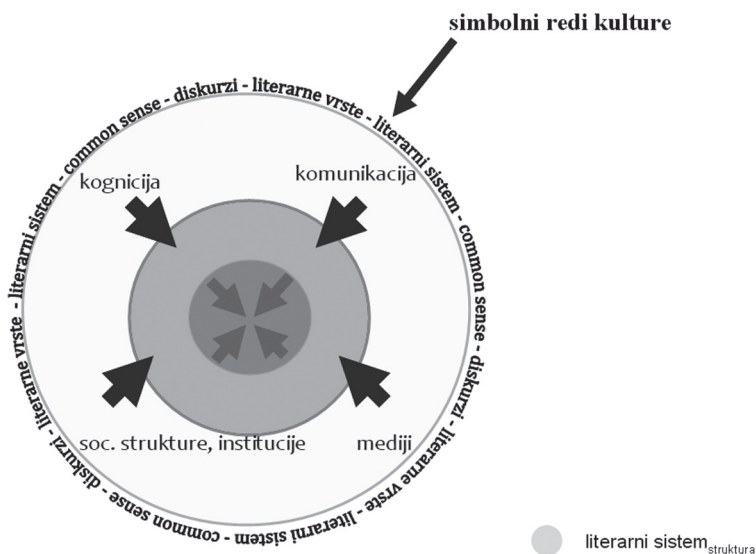
Sicer pa Siegfried J. Schmidt suvereno prehaja od literarnega teksta preko socialnega sistema literatura k medijskemu sistemu ter kolektivnemu kulturnemu védenju. Semantična analiza literature brez ustreznega upoštevanja socio-kulturnih

okoliščin očitno ne more dati relevantnih rezultatov. Avtor naprej zagovarja stališče, da so naše kognitivne konstrukcije empirično pogojene z biološkimi, psihološkimi in socio-kulturnimi dejavniki. Individuumi kot živi in socializirani člani skupnosti in kulture tvorimo konsenzualna področja z drugimi živimi sistemi. Edino tako je možno, da naše operativno zaprte kognicije sploh literarno komunicirajo. Ta konsenzualna področja so vzdrževana s kolektivnim vedenjem. Konstruiranje literarnih resničnosti, ki poteka v individualnih kognicijah z ozirom na kulturno kolektivno vedenje, zanj ni diskutabilno. (Schmidt 1995, 109–110) Da literarno delo konec 20. stoletja – in v začetku 21. stoletja – ne more biti nesporno središče »resnih« literarnih raziskav, ampak mora biti vključeno v kompleksne okvire socialnega sistema literatura in kulture, vztraja tudi pozneje. Zanimajo ga sociološki in psihološki konteksti, v katere so v različnih fazah literarnega procesa vpeti teksti in druge vrste literarnih dosežkov.¹⁰⁷ (Schmidt 1997, 140–141, 146) V pregledno zasnovanem prispevku za zbornik *The Systemic and Empirical Approach to Literature and Culture as Theory and Application*, ki sta ga uredila S. Tötösy de Zepetnek in I. Sywenky, v sklepu oblikuje 15 tez, s katerimi poveže tekst-akterje-kulturo. Spet beremo, da so akterji in njihove komunikacije empirično pogojeni z biološkimi, psihološkimi, socio-kulturnimi in medijskimi dejavniki. Pomen ni ontološka lastnina besedila, ampak nastaja v interakciji med besedilom in recipientom z ozirom na socialno oblikovane in ponotranjene koncepte literature. (143–146)

Če bomo Schmidtu sledili naprej, bomo videli, da ostaja kulturno kolektivno vedenje pri njem eden glavnih programov za proizvajanje, sprejemanje, vrednotenje in produkcijo smisla, kar pomeni, da je iz njega mogoče pojasnjevati kompleksne literarne resničnosti. Glavni argument za to je, da kolektivno vedenje ni nekaj, kar bi obstajalo onkraj aktantov in njihovih kognicij, ampak procesualni rezultat njihovih refleksivnih struktur in komunikacij. Aktanti namreč svoja komunikacijska ravnanja usmerjajo glede na pričakovanja in predpostavke drugih (t. i. »Erwartungs-Erwartungen &

¹⁰⁷ S tem ko tekste vztrajno postavlja ob druge medijske ponudbe, »ruši« na področju raziskovanja literature hierarhijo s tiskom v vrhu.

Unterstellungs-Unterstellungen«), tako da nastajajo »socialno podprte refleksivne mreže«. Naše literarno delovanje se zato ne orientira samo po čutnih zaznavah, ampak tudi po kolektivnem vedenju in mnenjih. Sinonimno je govor o skupnih pripovedih in diskurzih,¹⁰⁸ v katere so vpleteni aktanti in ki pri njih oblikujejo pričakovanja ter predstavljajo podlage za smiselno izvajanje ravnanj. (Schmidt 2009, 48–52) Če so socialno oblikovane refleksivne mreže res podlaga za (literarne) komunikacije, sklepam, da so tudi interpretacijska podlaga za tolmačenje literarnih ravnanj, čeprav bi se mi še vedno zdelo v modelu smiselno malo omejiti vlogo družbenokulturnih dejavnikov. Sicer pa si literarno komunikacijo, ki se obravnava z ozirom na kulturno kolektivno vedenje in literarnovrstne koncepte, ki imajo vpliv na naše proizvajanje in sprejemanje literature, nazorno predstavljam takole:

Slika 2

¹⁰⁸ Diskurzi so tematski okviri za komuniciranje, za katere so značilni posebni komunikacijski standardi in znotraj katerih se vršijo in zato tudi interpretirajo komunikacije. Določene teme predpostavljajo uporabo točno določenih žanrov, jezikovnih registrov, metafor idr. To pomeni, da udeleženec nekega diskurza ne ravna samovoljno. Navadno je seznanjen z obstoječimi prispevki k temi in ve, kakšno ravnanje (prispevek) se od njega pričakuje, da bi se komunikacija nadaljevala.

Glede na recepcijo nemške systemske teorije bi v bližino mlajšega Schmidta oz. Hejla uvrstila raziskave **Dejana Kosa**. Iz leta 1998 je njegova doktorska disertacija *Zasnova empirične literarne znanosti z vidika radikalnega konstruktivizma*. Avtor natančno predstavi teoretične podlage ELZ in pojasni njena razmerja z RK, nato pa prehaja na sistemskoteoretsko področje, razvije svoj sistemski model literature in ga aplicira na literarno življenje v Nemčiji okrog leta 1200. Knjiga je podlaga monografiji *Theoretische Grundlage der empirischen Literaturwissenschaft* (2003), ki je izšla pri mariborski Zori in si je s svojim razpravnim jezikom verjetno zagotovila širši potencialni krog bralcev. Tu nas avtor popelje globoko v systemsko teorijo (literature), ki predstavlja v ELZ ključno strategijo za reševanje problemov in je bila z njegovo monografijo prvič podrobneje predstavljena domači strokovni javnosti. Ko koncipira svoj model literature, pa najbolj izhaja iz teorije Siegfrieda J. Schmidta, Petra M. Hejla in G. Ruscha.

Literarni sistem je opredeljen s pomočjo štirih elementov, in sicer komponent, razmejitvenih kriterijev, struktur in funkcij. Komponente so živi, kognitivni sistemi, ki razpolagajo s skupnimi modeli resničnosti in na njihovi podlagi literarno ravnaajo. Strukture pa nastajajo na podlagi ravnanj teh komponent, ki se usklajujejo na podlagi skupnih literarnih predstav resničnosti. Avtor tu navaja različne vloge, ki so usmerjene na literaturo; od avtorjev do založnikov in znanstvenikov. Glavna razmejitvena kriterija literature sta makrokonvenciji fikcionalnosti in polivalenčnosti, medtem ko je osrednja funkcija literarnega sistema »vzajemno optimiranje (nevronalnih stanj in) stanj zavesti z dekontekstualizacijo resničnostnega modusa in konsenzualnosti« (Kos 2003, 118). Gre za holističen pojem literarnega sistema. Edino, kar se mi ne zdi potrebno niti na ravni teoretskega opisa, je ločevanje med komponentami in strukturami, saj je struktura rezultat delovanja vzajemno povezanih komponent (literarnih vlog in poklicev), ki se v svojih ravnanjih nanašajo na literarna besedila. Pri opisu strukturnega vidika in razmejitvenih mehanizmov literarnega sistema Kos sicer sledi Schmidtovim predlogom, vendar se od njih kritično oddaljuje; v skladu s spoznanji sodobne sociološke znanosti izostri pomen vpliva družbenih procesov na literarna ravnanja in upošteva Hejlovo teorijo socialnih sistemov. Literarni sistem ne vključuje samo besedil, ampak tako kognitivne kot sociološke, kultur-

ne in medijske vidike, ki imajo vpliv na literarne dejavnosti sistemskih komponent.

Model literature je avtor razvijal naprej in ga najbolj pregledno in izčrpno predstavil v razpravi *Literarna zgodovina in koncept literarnega polja* (Kos 2009, zlasti 51–54). Ko konceptualizira literaturo, tudi premišlja o disciplini, v kateri raziskuje, in skuša s svojim modelom opredeliti predmet, namen in cilje literarnega raziskovanja. Namesto pojma literarni sistem uporablja pojem literarno polje, ki asociira na Bourdieujevo teorijo, vendar sta pojma rabljena sopomensko. Da bi integriral kognitivne, komunikacijske, kulturne in medijske dejavnike, ki imajo vpliv na literarne dejavnosti in se nanašajo na literarna besedila, opredeli literarni sistem / literarno polje s pomočjo štirih medsebojno prepletenih ravnin: ravnina individualnih identitet, družbenih struktur, medijskih tehnologij in literarnih konvencij. Dejavniki na prvi ravnini se nanašajo na stopnjo individualizacije posameznikov v družbi, ki je nujen pogoj za avtonomijo literarnega polja in je odvisna od stopnje družbene diferenciacije; z diferenciacijo družbe naj bi rasla tudi potreba posameznika po samorefleksiji in individualizaciji. Kakor beremo, je visoka stopnja samorefleksije značilna prav za področje literarnega komuniciranja. Druga ravnina ima vzporednico v strukturah, s katerimi je avtor opredelil literarni sistem v monografiji iz leta 2003. Družbene strukture pomenijo odnose v literarnem polju. Sem spadajo literarne vloge in institucionalni vidiki literarnega komuniciranja (od založb do univerz), od katerih je prav tako odvisna avtonomija literarnega polja. Medijskotehnološki vidiki (od oralne kulture do pisnih tradicij, avdio-vizualnih medijev in spleta) vplivajo na dejavnike na obeh omenjenih ravneh in posledično na literarna ravnanja ter sooblikujejo literarno polje. Literarne konvencije pa so razumljene kot literarne komunikacijske strategije in se oblikujejo tako v odvisnosti od konceptov na vseh treh predhodnih ravneh kot v odvisnosti od besedilnih značilnosti. Literarno polje oz. literarni sistem je na ta način opredeljen celostno, saj izostri na eni strani družbenokulturne vidike literarnega komuniciranja, na drugi strani pa noče spregledati besedilnih, slogovnih, tematskih idr. značilnosti literarnih besedil, ki so vendarle v središču sistema.

V bližino Schmidta moramo postaviti siegenskega medijskega teoretika **Lutza Kramaschkija**, ki se v 90. letih in v

naslonitvi na sociološko sistemsko teorijo loti utemeljevanja osrednjega raziskovalnega predmeta literarne znanosti. Kvantitativno gledano, njegov prispevek k ELZ ni tako velik kot npr. Schmidtov, Ruschev in Barschev. Mojo pozornost je vzbudil zaradi kritične ostrine do nekaterih sistemskih konceptov in z idejami, kako bi se dalo učinkoviteje opazovati literaturo. Nase je opozoril s polemičnim nastopom v zbornikih, ki so izšli v nizozemskem uredništvu, in pisal je za zbornik *Literaturwissenschaft und Systemtheorie* (1993), ki ga je uredil S. J. Schmidt. Ker verjame v učinkovitost sistemske teorije pri obravnavanju literature, se zavzame za vključevanje sistemskih konceptov v literarno znanost. Literatura je zanj socialni sistem, literarna znanost pa kritična družboslovna znanost. V opoziciji do luhmannske tradicije, v kateri gre sta individuum in komunikacija vsaksebi, ga uvrščam k odprtejšemu sistemskemu konceptu, kjer je literatura pojmovana kot izrazito heterogeni razred elementov.

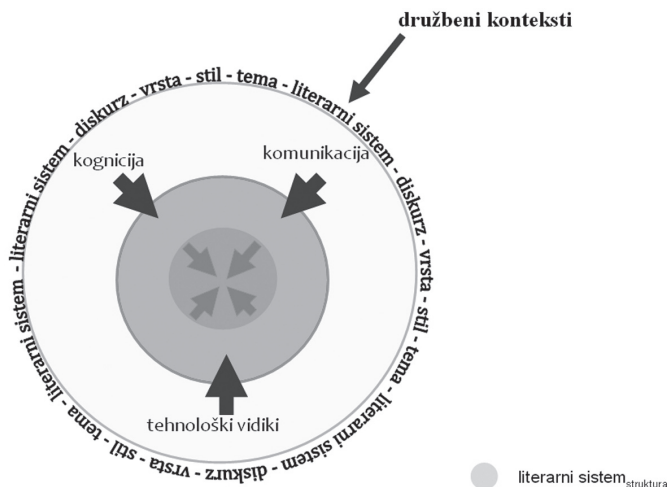
Ko Kramaschki revidira Schmidtovo sistemsko teorijo literature, soglaša z opredelitvijo literarnih ravnanj kot socialnih ravnanj. Vendar meni, da je Schmidt pri literarnih komunikacijah preveč poudaril kognitivne vidike subjektivnih ravnanj. Ne zadovoljijo ga niti njegove opombe, da npr. recepcija ni proces, ki bi bil podvržen subjektovi samovolji. To rahlo čudi, saj je literatura pri Schmidtu v prvi vrsti socialni sistem. Kramaschkijev očitek Schmidtu si razlagam s tem, da je izhajal iz Schmidtovega *Očrta in Samoorganizacije*, ki pri literarnih komunikacijah verjetno res podčrtata vlogo individualnih kognicij. Kramaschki tako meni, da je literarnost oz. procesiranje estetskih potez preveč postavljeno v okvire samoorganizirajočih kognitivnih operacij (refleksivne subjektivizacije), kar literarna estetska ravnanja po svoje depragmatizira. Namesto tega bi bilo treba bolj poudariti vlogo, ki jo v literarnih procesih igrajo komunikacije in socialni dejavniki. Ti namreč krmilijo nestabilne kognicije; med primeri navaja recepcijske procese, ki so družbeno regulirani skozi vrsto »direktiv«, kot so diskurz, vrsta, stil, tema. (Kramaschki 1993, 121–123)

Literaturo opiše kot ravnanja proizvajalcev in sprejemnikov, ki so vedno kolektivna in so zato družbeni dogodki. Ko razmišlja o socialnih sistemih, se strinja, da so interne zakonitosti nedvomno pomembne za njihovo organizacijo. Vendar obenem meni, da jim ni treba posvečati tolikšne po-

zornosti in na ta račun socialnih sistemov »disciplinirati« že na teoretskem nivoju. Za njihovo organizacijo so pomembni tudi t. i. zunanji dejavniki. V povezavi s teorijo moderne družbene diferenciacije, kjer pride do povečane sovisnosti med posameznimi funkcijskimi področji, preusmeri v literarnem sistemu pozornost od sistemske baze, komponent in notranjosti sistema na njegove margine in stike z drugimi deli družbenega konteksta.

Literaturo obravnava s a) funkcionalističnega in b) aktant-skoteoretskega vidika. V modelu nameni pozornost strukturi literarnega sistema z delovalniškimi vlogami, zraven pa ga poveže z elementi družbene strukture, ki je manevrski prostor, v katerem aktanti literarno ravnaajo in v katerem vladaajo specifične socialne, tehnološke, politične idr. okoliščine, ki imajo vpliv na njihova ravnanja. Kramaschki priznava Schmidtu, da družbene vidike literature vključujeta že njegovi konvenciji estetskosti in polivalenčnosti, saj se sploh ne tičeta toliko samega teksta, ampak sta družbeno konvencionalizirana literarnoestetska vidika. Vendar med družbenimi dejavniki literature sam raje načne vprašanje razvoja medijskih tehnologij in njihovega vpliva na načine proizvodjanja, tehnike razširjanja in pa sprejemanja literature. Lahko si predstavljamo, da je proizvodjanje bistveno drugačno v času ustne kulture kakor v dobi tiska ali elektronskih medijev. Na misel mi hodi primer bralnih tehnik, ki z razvojem tehnologij tudi doživljajo spremembe; do sprememb pride pri vseh literarnih vlogah. Med sociološkimi dejavniki literarne komunikacije sam navaja npr. družinsko okolje in komunikacijske stile v širšem okolju, kar vpliva na uporabnike in njihova soočanja z literaturo. (Kramaschki 1993, 101–108; 1991) Model literature, kakor ga predlaga Kramaschki, prenese poudarek na robove sistema in integracijske procese, ki različno vplivajo na konstituiranje literarnega področja. Sistemska meja ni jasno začrtana – avtor jo opiše z izrazom »alopoetičen«, s čimer meri na informacijsko odprtost sistema (Kramaschki 1993, 109–111). To pomeni, da je tudi okolje tisto, ki zagotavlja dosežke za sistem, in da v sistem prenikajo različne informacije, ne da bi imel nad tem popolno kontrolo. Domnevno popolna operativna zaprtost se nadomesti z informacijsko odprtostjo socialnih sistemov. V ospredje stopijo sociološki aspekti, ki sooblikujejo estetsko, literarno komunikacijo: npr.

načini uporabe umetnosti, dostop do medijev, vrste medijev, skupine uporabnikov s svojimi literarnoestetskimi dispozicijami, kompetencami idr. Kramaschki je zelo sugestiv, vendar se vloge omenjenih dejavnikov bolj dotika, medtem ko pogrešamo poglobljene analize in primerov. Njegov model pa si predstavljam takole:

Slika 3

Achim Barsch

V 90. letih je razvijal sistemski model literature Achim Barsch, ki je po po odhodu »učitelja« S. J. Schmidta v Münster zasedel njegovo učiteljsko mesto na Univerzi v Siegnu. Kakor piše Barsch v svojem eseju »Die nicht immer lineare Entwicklung vom Schüler zum Kollegen«, ¹⁰⁹ je nanj vplivala Schmidtova serija predavanj z naslovom »Textanalyse/Textbeschreibung« v sredini 70. let, kjer se je prvič seznanil z neinterpretativnim, analitičnim pristopom k literaturi. Izhajajoč iz tekstne teorije, na katero je sprva opiral raziskave metrike, je Barsch postopoma in vse odločnejše zavračal interpretativni pristop k literaturi. Premik k ELZ vidim v krajšem delu *Trends in Rhythmics – Language, Literature, and Music*, ki je izšlo 1986. leta kot 10. zvezek znanstvene zbirke LUMIS (1984). Pred-

¹⁰⁹ <http://www.sjschmidt.net/begegnetexte/barsch.htm>.

met raziskovanja je nemški verzni sistem. Vendar si Barsch zastavi dve nalogi. Po kratkem pregledu teorij v fonologiji, metriki in muzikologiji skuša namreč problematizirati tista mesta v teorijah, ki zadevajo vidike kognitivne psihologije. V središču je večinska predpostavka o obstoju abstraktne ritmične gramatike, t. i. ritmičnih univerzalij, ne glede na kulturo. Barscha zanima, ali je metrična poezija res podvržena identičnemu nevrofiziološkemu mehanizmu. Njegov pomen za ELZ vidim v tem, da je raziskovanje metričnih struktur v literaturi povezal s kognitivnimi aspekti.

Barschev prihod v Siegen v času, ko je ELZ že načrtovana in je na obzorju njena nadgradnja, se sklada s pojavom 2. generacije literarnih sistemskih teoretikov, v katero uvrščam G. Ruscha, R. Viehoffa, H. Hauptmeierja. To je čas aktivnega sodelovanja literarnih teoretikov z siegenskimi sociologi, kot P. M. Hejlmom in W. K. Köckom. Inštitut LUMIS pospešeno izdaja svojo zbirko, nekakšna krona empiričnih prizadevanj pa je leta 1987 ustanovitev Društva za empirično literarno znanost / »Gesellschaft für Empirische Literaturwissenschaft« (IGEL), ki še danes skrbi za konference. Ravno tega leta je pri LUMIS-u izšel Barschev zvezek *Literatur und Recht aus literaturtheoretischer Sicht*, ki je za nas posebej zanimiv. V središču razpravljanja so pojmi: tekst, pomen, literatura in socialni sistem. Barsch razširi fokus literarnega raziskovanja in se od teksta seli na margine literarnega sistema ter njegove stike z drugimi funkcijskimi področji. Literatura in pravo imata v moderni družbi status razmeroma avtonomnih socialnih sistemov, čeprav se obenem pokaže, da na prehodu med obema socialnima sistemoma obstajajo konfliktne cone. Konkretno Barsch analizira učinke pravnega na literarni sistem in na primerih iz literarnega življenja pokaže, kako si npr. pravni sistem pridržuje takšne pravice, ki vodijo v krnitev pojma literatura in posegajo v umetniško svobodo (ilustrativen je primer pisatelja A. Millerja). Evidenten primer za to je, ko sodnik »prelomi« s konvencijami, ki so veljavne v literarnem sistemu, in sodi o literarnem besedilu s čisto pravnega stališča.¹¹⁰ V eni od poznejših raziskav Barsch npr. analizira

¹¹⁰ V slovenski literaturi sta v širši javnosti gotovo največ prahu dvignila slovenska pisatelja na sodišču M. Pikalo in B. Smolnikar; podobna usoda je skorajda doletela avtorja večkrat nagrajenega romana *Čefurji raus!* G. Vojnovića.

razmerja med zakoni, ki ščitijo otroke in mladostnike pred škodljivimi vplivi medijev, ter literaturo (*Jugendmedienschutz und Literatur*, 1988, LUMIS). Spet se izkaže, da pravna zaščita pred domnevno škodljivimi vplivi in literatura pripadata različnima socialnima sistemoma – pravu na eni in literarnemu diskurzu na drugi strani –, tako da se med njima porajajo konflikti. Naravnost bizarno se mu zdi, ko se skuša s pravnimi ukrepi posegati v literaturo do te mere, da bi pri njej dejansko prišlo do sprememb. Bralec se v njegovi raziskavi natančneje seznani z nemško zakonodajo in zaščito umetniških pravic. Kočljivo je že samo dejstvo, da je zaščita umetnosti položena v roke institucije, ki služi zaščititi mladine pred neprimernimi vplivi medijev, saj literature tako ne more interpretirati z umetniškega stališča. Barsch ugotavlja, da bi prav poseben zakon potrebovali karikatura in satira. Predstavljam si, da zato, ker smešno, ostro in zbadljivo prikazujeta značilnosti oseb, dogodke in življenje, zaradi česar lahko hitro izzoveta odpor in sodbe, ki pritičejo nefikcijskim delom. Čeprav sta pravo in literatura v moderni družbi ločena sistema, imajo pravni ukrepi lahko zelo neposredne učinke na literarno življenje. Primer za to bi bili še indeksi knjig s prepovedjo trženja, ki naj bi bile zato »mrtvo blago«, čeprav menim, da to lahko izzove ravno nasprotno učinke in dvigne zanimanje zanje.

I. Struktura socialnega sistema literatura: Ravnine delovanja

Barsch se ne giba le na relaciji med pravnim in literarnim sistemom. Zanima ga, kaj vse je literatura, kaj je predmet literarne znanosti, kje vse so področja, ki (konfliktno) posegajo v literarni sistem. Med najprodornejše obravnave sem ga uvrstila zato, ker je v 90. letih opazno posegel v literarnoteoretsko razpravo in postregel s svežim sistemskim modelom literature. Poimenoval ga je kar »ravnine delovanja«. Izhodišče zanj je schmidtovski model literature, od katerega se odmika, saj meni, da je bilo v ELZ doslej dovolj pozornosti posvečene strukturnemu vidiku (teorija 4 delovalnih vlog). V schmidtovskem modelu pravzaprav odkrije »napako«, ki jo skuša korigirati z delitvijo literarnega sistema na 2 oziroma 3 delovalniške ravnine.

- I. Prva in glavna delovalniška ravnina je ravnina literarnih ravnanj, ki se nanašajo na komunikatno bazo (največ teksti, knjige, časopisni prispevki). Na njej torej ostanejo štiri delovalne vloge s svojimi akcijami. Pozornost se od tekstualnih vidikov spet preokrene na socialne vidike literature. Avtor ne trdi, da teksti ne izkazujejo specifičnih literarnih značilnosti. So pa šele nosilci literarnih akcij tisti, ki tekste obravnavajo kot literarne. Še širše gledano, pa literarne akcije temeljijo na individualno in socialno oblikovanih konceptih literature, ki predstavljajo orientacijske vzorce na področju literarnega delovanja. Literatura je tudi tu opredeljena holistično, tj. v prepletu kognitivnih (védenje, motivacije, stališča akterjev) in socialnih aspektov, upoštevati pa želi tudi t. i. notranje – materialno-formalne vidike literature (gl. v nadaljevanju razdelek II.I.I).
- II. Na drugi delovalniški ravnini literarnega sistema¹¹¹ se znajdejo metaliterarne akcije. Od akcij na glavni ravnini se ločijo po tem, da niso primarno usmerjene na literarne tekste, ampak da predvsem opazujejo, kaj se v literarnem sistemu dogaja in se posredno ali neposredno nanašajo na njegove akterje in tekste. Sem spada tako opazovanje in preučevanje odnosov med literarnimi akterji (npr. avtorjev in literarnih vplivov), literarnimi akterji in teksti kot samimi teksti (npr. intertekstualnost). Med primeri metaliterarnih ravnanj sta izpostavljeni literarna kritika in interpretacija. Sem spadajo še druge vrste literarnih komunikacij, in sicer izposoja knjig, podarjanje literature, razgovori o literaturi, literarno nagrajevanje, saj s svojim nanašanjem na literaturo prav tako sodelujejo pri stabilizaciji razlike med literaturo in ne-literaturo. (Barsch 1993, 144–145, 151–152; 1995, 139–141) Tretja delovalniška ravnina je ravnina meta-metaliterarnih ravnanj,¹¹² ki ji ne bomo posvečali posebne pozornost. Barsch sam pravi, da je fakultativna.

¹¹¹ Lahko bi jo poimenovali ravnina opazovanja literature.

¹¹² Najbolj jasen Barsch tu ni. Razbrati je mogoče, da se meta-metaliterarna ravnanja nanašajo na elemente, ki spadajo na 1. in 2. ravnino. (Barsch 1993, 154) Predstavljam si, da bi lahko na to ravnino umestili teorijo znanosti oz. literarnega zgodovinopisja, saj so tu predmet premisleka tudi metaliterarne opredelitve (npr. literarnopojmovne vsebine), s čimer se prav tako utrjujejo meje med literarnim in neliterarnimi področji.

Na bistveno razliko med temle in schmidtovskim modelom literature verjetno ni treba posebej opozarjati. Najbolj padejo v oči vloge literarnega obdelovanja. Schmidtova obdelovalna vloga (literarna kritika, literarna zgodovina idr.) ima v Barschevem modelu status metaliterarnega ravnanja in se znajde na drugi delovalniški ravnini. Obdelovalna vloga na prvi, glavni ravnini mora biti zato zapolnjena drugače. Možnost vidim za najrazličnejše obdelave in predelave literature, npr. dramske uprizoritve, njene prenose v akustične medije (radio), ekranizacije – nenazadnje tudi videoigrice.¹¹³ Ne zdi pa se mi smiselno, ko Barsch na II. ravnino umesti npr. izposojanje, podarjanje knjig ipd., saj to v model vnaša veliko zmedo. Omenjena ravnanja so namreč vrste posredovanja, razširjanja literature in bi jih bilo vredno pustiti na I. ravnini, ki jo predlaga Barsch, oz. obravnavati v okviru literarne distribucije.

II. Kriteriji in funkcije socialnega sistema literatura

Literarni sistem je opredeljen še skozi literarne kriterije in funkcije. Barsch meni, da sta estetska in polivalenčna makrokonvencija pomembna dejavnika, ki iz jezikovnega teksta delata literarni tekst. Vendar tudi njega različne empirične raziskave (E. Ibsch, D. H. Schram, R. Viehoff) prepričujejo v smiselnost ponovnega premisleka o teh dveh kategorijah. Schmidtovi makrokonvenciji sta pravzaprav samo dva izmed literarnih mehanizmov, medtem ko pri vzpostavljanju literarnega polja v različnih trenutkih lahko sodelujejo še drugi (estetski) dejavniki. (Barsch 1995, 140) Barsch namreč meni, da je literarnost poteza, ki je pripisana tekstom s strani njihovih nosilcev v vsakokratnih okoliščinah in pogojih (Barsch 2000, 5). Ker se pogoji in okoliščine spreminjajo, lahko sklepamo, da je tudi literarnost zgodovinsko spremenljiva kategorija. Kateri so še mehanizmi in konvencije, ki usmerjajo tvorjenje in našo uporabo literature v vsekakokratni situaciji, je torej res empirično vprašanje. Spomnimo v zvezi s tem spet na slovensko literarno življenje v čitalnicah, kjer smo se na

¹¹³ V tem kontekstu sem se spomnila razmeroma svežega primera iz slovenske literature, in sicer Bartolovega romana *Alamut* (1938), ki je bil npr. eno od vodil pri snovanju igre »Assassin's Creed« (Ubisoft Montreal, 2007).

številnih primerih prepričali, kako literatura služi narodno-kulturnim smotrom.

Drugi argument, da se omili vloga obeh literarnoestetskih konvencij, je njuna nedosledna raba. Barsch ugotavlja, da se kategoriji fikcionalnosti in polivalenčnosti enkrat nanašata na raven individualnih akterjev – npr. na proizvajanje literature ali na sam način branja.¹¹⁴ Po drugi plati pa opaza, kako se makrokonvenciji kdaj uporabljata samo deklarativno za ločevanje referenčnega področja smisla, ki ga poznamo pod pojmom fikcionalnost, od drugih družbenih področij. Zato se podobno kot sama sprašuje, ali gre pri obeh makrokonvencijah za preverljiva literarna mehanizma, ki sta dejansko podlaga za literarne dejavnosti, ali gre zgolj za teoretični kategoriji, ki se uporabljata za razmejevanje literarnega sistema na ravni družbe. (Barsch 1993, 148–150; 2000, 8–9) Kar po mojem moti Barscha, je tudi to, da se makrokonvenciji nanašata na dve povsem različni ravnini; v prvem primeru na glavno delovalniško ravnino ter odnose med teksti in literarnimi delovalniki, v drugem pa na družbeno ravnino in medsebojne odnose med literarnim in drugimi socialnimi sistemi.

Barschev dvoravninski model – če upoštevamo dve osrednji ravnini –, ki področje literarnega komuniciranja razdela kompleksneje kot njegovi sodobniki, stopnjuje težave, ki so povezane z ugotavljanjem razmejitvenih mehanizmov literarnega sistema. Kot smo ugotovili sami, so v literarnem sistemu že na njegovi prvi, glavni delovalniški ravnini in v vseh fazah literarnega procesa nizi literarnih operacij, ki še zdaleč niso v skladu z makrokonvencijama, čeprav naj bi za področje literarnega komuniciranja to praviloma veljalo. Kaj pa druga delovalniška ravnina (po Barschu), na katero spadajo dozdevno avtonomna literarnokritiška, recenzentska in podobne dejavnosti? Te ne opominjajo, da literarni sistem ni sestavljen le iz »primarnih« literarnih ravnanj, ampak potrjujejo, da literarnega področja res ni mogoče opisati le z makrokonvencijama. Estetski kriterij je zanje lahko veljaven, lahko pa je »alibi« in se literatura opazuje in obdeluje

¹¹⁴ Literarni proizvajalci npr. uporabljajo ustrezna jezikovna sredstva in jezikovne signale, ki pri literarnih recipientih spodbudijo literarno uporabo. To pomeni, da obstaja na obeh straneh sporazumni dogovor, da imamo opraviti z literaturo.

na čisto drugih, neliterarnih podlagah. Zato zlasti na ozadju slovenskega literarnega življenja 19. stoletja tako odločno vztrajam, da se na literarnem polju – in ne glede na to, ali gre za prvo ali drugo ravnino (po Barschu) – raje razlikuje različne tipe konvencij, ki so v različnih trenutkih podlaga za literarne dejavnosti.

II.1 Preizkus uporabnosti modela: Raziskava o literarnih konvencijah

Ko sem preverjala, kako se je reševanja te problematike lotil Barsch, sem naletela na pilotno raziskavo iz 1997. leta, kjer je empirično preverjal, če in kako se v literarni komunikaciji uresničujejo obe makrokonvenciji in kateri so mehanizmi, ki igrajo vlogo v literarni komunikaciji – zanimala ga je dejavnost branja. Empirični preizkus se mi je zdel zanimiv, saj pri Barschevih teoretskih sodobnikih nisem naletela na podoben uporabni primer. Raziskovalne rezultate je strnil v prispevku »Young People Reading Popular/Commercial Fiction«¹¹⁵ za zbornik *The Systemic and Empirical Approach to Literature and Culture as Theory and Application* (371–383).

Barscha so zanimali recepcijski procesi oz. načini branja pogrošnih, žepnih romanov (»Heftromane«) največ ljubezenske in pustolovske vsebine. Podatke za mikroanalizo je pridobil s pomočjo ankete in globinskega intervjuja. Empirična raziskava je zajela mlade med 14. in 29. letom starosti. V vprašalniku, ki ga je priložil razpravi in bi bil ob ustreznih dopolnitvah lahko spodbuda za kakšno podobno raziskavo na primeru slovenske žanrske literature, so vprašanja razdeljena v osem sklopov in preverjajo: védenje, nagnjenja in odnos bralcev do žepnih romanov, dostop izprašanih do popularne literature in nasploh do medijev, njihovo literarno socializacijo, vrednostne predpostavke o obravnavani literaturi, kognitivne in emocionalne aspekte branja, razpoložljivost prostega časa ter socialno ozadje bralcev (starost, spol, družinsko stanje, dohodek, pripadnost interesnim skupinam ...).

Rezultati raziskave so v glavnem postavili pod vprašaj veljavnost makrokonvencij. Čeprav je manjša množica vprašanih

¹¹⁵ Med empiričnimi raziskavami, po katerih se je zgledoval, izpostavlja »Reading the Romance« Janice Radway iz leta 1984.

poročala o različnih branjih istega dela (polivalenčnost), je analiza pokazala, da so branja najbolj usmerjali osebni, partikularni interesi in ne literarnoestetski koncepti. Med razlogi za branje nikakor ni bil samo eskapizem (beg v fiktivne svetove), ampak želja po sprostitvi, olajšanju od miselnih naporov, vzbujanju emocij, kar omogoča ta literatura po mnenju bralcev tako zaradi formalnih značilnosti (npr. enostavne narativne strukture) kakor tematskega ustroja (preferiranje ljubezenskih zgodb). Med drugim se je izkazalo, da ne obstaja tipičen bralec popularne literature, ampak da spadajo sem tako literarni entuziasti kot tisti, ki berejo, ko ne znajo drugače zapolniti časa. Popularna literatura ima redne bralce, ki preberejo nekaj zvezkov dnevno, tedensko ali mesečno, ter priložnostne bralce, ki berejo pred spanjem, med boleznijo ali na počitnicah. Večjo skupino predstavljajo bralci na vlaku ali avtobusu. Med njimi imamo bibliomane, ki žepne romane predvsem zbirajo.

V prid osebnim interesom, ki vodijo literarno branje, ne pa literarnima konceptoma estetskosti in polivalenčnosti, govori podatek, da so praktično vsi anketiranci (od literarno izobraženih do priložnostnih bralcev) poznali vsebino makrokonvencij. Razlikovali so med družbenostvarnim in literarnim svetom ter celo govorili o nekaterih estetskih vidikih literature (npr. jezik, stavčne strukture), vendar to ni vodilo branja. Zato Barsch meni, da bi bilo pri branjih mogoče govoriti kvečjemu o t. i. šibki polivalenčnosti po Groebnu. (Barsch 1993, 148–150) – N. Groeben (1983) loči trdo polivalenčnost ali intrapolivalenčnost ter šibko polivalenčnost ali interpolivalenčnost. Kot primer za prvo navaja, ko (verzirani) bralec tekstu istočasno pripiše različne pomeni. Pri interpolivalenčnosti pa gre za to, da različni akterji sočasno ali isti akter v različnih obdobjih istemu tekstu pripiše različne komunikate. Kakor vidimo, je pri trdi verziji polivalenčnosti poudarek na tekstu oz. bogatenju teksta z raznovrstnimi komunikacijskimi pomeni. Šibka polivalenčnost pa po mojem sploh ne zadeva toliko samega teksta, ampak je poudarek na odnosih med različnimi akterji v literarni komunikaciji, tj. bralci, ki tekstom pripisujejo različne pomeni, ter njihovi sprejemljivosti za te druge pomeni, ki niso nujno skladni s tistimi, ki jih tekstom pripisujejo sami. – Barsch še poroča, kako so posamezni anketiranci poročali o lastnih branjih,

ki so se razlikovala od branj drugih anketirancev, kar je bilo pogojeno z razlikami v njihovih horizontih védenja in pričakovanj. Ni pa šlo pri bralcih za bogatenje istega teksta z različnimi smisli; bralci so bili nasprotno osredotočeni na en in zanje najbolj koherenten smisel. Druga in drugačna branja so tolerirali, kar pa je verjetno res bolj stvar sporazumnega dogovora med različnimi bralci kot pa samega teksta. (Barsch 1993, 148–150)

Empirični preizkus mi je na mikroravni pokazal, da sta makrokonvenciji fikcionalnosti in polivalenčnosti v bistvu teoretska zakona, saj nista vodila literarnih akterjev in njihovih akcij; branje žepnih romanov so vodili zlasti interesi osebne narave. To me spominja na Schmidtovo domnevo, da makrokonvenciji ne ustrezata večinskemu recepcijskemu modusu, in napeljuje k sklepu, da sta literarni makrokonvenciji prej makrosociološka mehanizma, ki ju uporabljamo na ravni družbe za ločevanje literarnega napram drugim sistemom.

Po drugi plati se zavedam, da je bilo makrokonvencionalne vidike literarnega komuniciranja zlahka ovreči, saj za pogošne, žepne romane oz. trivialno literaturo nasplošno veljajo drugi estetski koncepti kot za t. i. visoko literaturo. Bralci so sami izpostavili formalne razlike (npr. enostavnejši jezik), trivialna literatura pa velja sicer za vsebinsko manj zahtevno in ambiciozno in po mojem ne daje podlag za vzpostavljanje različnih smislov. Barschu bi lahko očitali, da izbira gradiva za preizkus ni bila posrečena, čeprav se ravno ob istem gradivu potrjuje, da literarnega polja ni smiselno opredeljevati samo z obče veljavnima makrokonvencijama, ampak da je treba biti v različnih momentih pozoren še na druge mehanizme, ki vplivajo na naše literarne komunikacije.

II.1.1 Izpopolnjena teorija sistema: Ravnine delovanja in razmejitveni mehanizmi

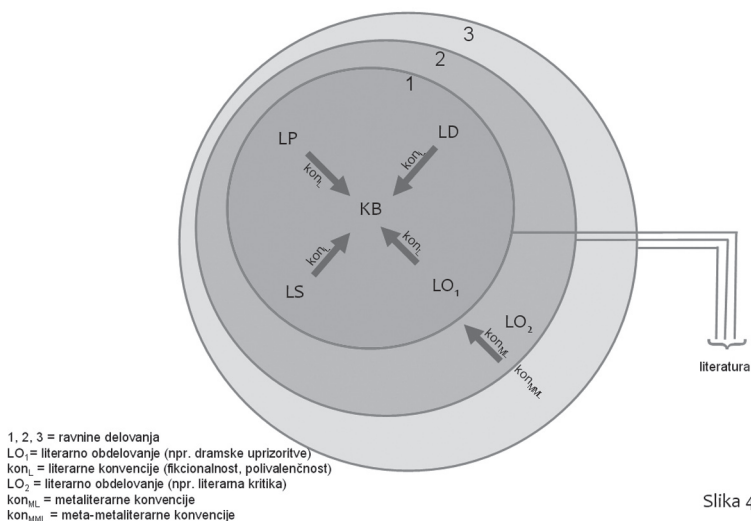
V tej luči razumem nadaljnja Barscheva prizadevanja, da bi literaturo modeliral kompleksneje. Literarni sistem je še naprej sestavljen iz literarnih in metaliterarnih ravnanj, ki se delijo na najrazličnejše vloge (od proizvajalca do recenzenta). Vendar je izrazita težnja, da bi ravnini delovalnih vlog boljše povezal s konvencijami, ki so podlaga za njihova ravnanja.

- I. **Glavno delovalniško ravnino**, na kateri so delovalniki, ki so prvenstveno usmerjeni na tekste, poveže z literarnima konvencijama **fikcionalnosti** in **trde/prave polivalenčnosti**. Fikcionalnost zadeva (pragmatično) uporabo znaka oz. teksta, ki ne funkcioniра enako kot npr. navodila za uporabo. Referencializacija teksta z ozirom na družbeno stvarnost je potisnjena v ozadje. Pri literarnem uporabniku, odvezanem kriterijev, ki veljajo za presojanje dogodkov v družbeni stvarnosti, naj bi se ob tekstu nasprotno spodbujale imaginativne, domišljijske predstave sveta. Barsch ugotavlja, da je fikcionalnost razmeroma stabilna literarna konvencija, ki nas spremlja tja od 18. stoletja. Trda polivalenčnost pa zadeva pomen literarnega komunikata. Isti literarni tekst naj bi bilo mogoče brati na različne načine in mu pripisovati različne koherentne smisle. Poleg uporabe in semantike se Barsch dotakne materialne podobe komunikata. Med formalnimi posebnostmi, ki ločijo literarni tekst od neliterarnega, navaja: verz, stopico, zvrstno-žanrske signale in konvencije, kot npr. žanrska poimenovanja, pravila za posamezne literarne vrste (npr. klasično dramo, sonet) itd. (Barsch 2000, 16–22)
- II. **Drugo ravnino delovanja**, kjer se odvijajo komunikacije o literaturi,¹¹⁶ pa poveže najbolj s **šibko polivalenčnostjo**. Na tej ravnini naj bi si aktanti medsebojno in sporazumno priznavali različna branja oz. tolmačenja literature. Govor je o interpretacijskih konvencijah. To so nabori pravil, ki jim v svoji metaliterarni dejavnosti sledijo literarni kritiki in znanstveniki, ko razlagajo, interpretirajo in vrednotijo literarne tekste. Pravila so odvisna od njihovih interpretacijskih motivacij, metod, postopkov, ciljev in konceptov literature, ki veljajo v posamezni kritiški ali raziskovalni skupini. (Barsch 2000, 23) Pojem interpretacijskih pravil se mi zdi posrečen in sugestiv, saj mi potrjuje smiselnost prizadevanj, da smo na literarnem polju pozorni na različne vrste konvencij, ki vzdržujejo razliko med literarnimi in neliterarnimi načini komuniciranja v družbi.

¹¹⁶ Nanjo torej spadajo delovalniki, za katera predstavljajo literarni teksti izhodišče za ravnanja, njihov rezultat pa so metaliterarni komunikati.

III. S prve in druge ravnine (meta)literarnega delovanja prehaja Barsch na raven družbe, kjer gre pozornost medsystemskim relacijam. Literarni sistem predstavlja v družbi poseben socialni sistem. Njegove komponente tvorijo v socialno diferencirani družbi množstvo interakcij z drugimi socialnimi sistemi. (Barsch 2000, 24) Prepričali smo se, da se je sam največ posvečal analizi razmerja med pravnim sistemom in literaturo.

Teorijo A. Barscha odlikuje sistematičnost v opisovanju literature. Literarni sistem avtor razdela navznoter; z vpeljavo različnih ravnin ločeno obravnava literarne procese, ravnanja in interakcije med akterji v literarnem sistemu; zraven pa upošteva njegove odnose z drugimi komunikacijskimi področji v družbi. Ker poznamo njegove dvome okrog literarnih makrokonvencij, čudi, da se ju na glavni ravnini še naprej tako oklepa in se ne posveti odkrivanju in sistematiziranju drugih literarnih mehanizmov, o katerih toliko govori. V LUMIS-ovem zvezku z naslovom *Ein integrativer Blick auf literarische Konventionen* (2000, 21) Barsch potrdi, da je fikcionalnost stabilna estetska konvencija, ki si jo od konca 18. stoletja delijo vsi literarni koncepti. Sama obeh ravnin, ki jih predlaga Barsch, raje ne bi tako trdno povezovala z makrokonvencionalnima vidikoma na eni in interpretacijskimi konvencijami na drugi strani, saj se je izkazalo, da sta obe vrsti konvencij v različnih trenutkih lahko podlaga za različne vrste ravnanj in operacij na literarnem polju. Raje bi več pozornosti namenila raziskovanju mehanizmov na obeh sistemskih ravninah (po Barschu), saj v različnih momentih določajo načine literarnega komuniciranja in imajo zato moč pri oblikovanju literarnega polja. V to smer gre Barscheva ideja interpretacijskih konvencij, čeprav jih on poveže skoraj izključno z metaliterarno ravnino. Konceptcija literarnega sistema tako ne temelji več strogo na ideji dveh razmejitvenih kriterijev. Razumem ga kot skupino individuumov, ki v nekem trenutku tvorijo mrežo interakcij. Kar pogojuje njihova ravnanja in interakcije ter vzpostavlja meje sistema, so njihove skupne predstave o literaturi. Ker pa te predstave in koncepti variirajo, pomeni, da obstajajo na literarnem polju v različnih momentih tudi različne vrste literarnoestetskih konvencij in njegovih mej ni mogoče enoumno načrtati. Model A. Barscha bi ponazorila takole:

Slika 4

Gebhard Rusch

V naslonitvi na Hejlovo sociološko teorijo sistema koncipira literarni sistem siegenski teoretik Gebhard Rusch. Literatura tvori množica tekstov in z njimi povezanih dejavnosti proizvodnje, sprejemanja, razširjanja in obdelovanja. Jedro modela predstavljajo (hejlovski) individuumi, ki so komponente socialnega sistema literatura in v njem tudi pod vplivom svojih udeležb v drugih socialnih sistemih tvorijo mrežo interakcij. V primerjavi z mlajšo Schmidtovo teorijo, v kateri pri opazovanju nadvladajo najširši sociokulturni vidiki literature, se pri Ruschu spet izčisti notranjestrukturni vidik literarnega sistema. Poleg tega se Rusch ob vsem upoštevanju družbenih dejavnikov literarnega komuniciranja pomakne proti jedru sistema (komunikatni bazi) in namenijo posebno pozornost materialnim vidikom, ki se jih je pri opredeljevanju strukture literarnega sistema ob individualnih in družbenih dejavnikih dotaknil A. Barsch.

V skladu s spoznavno teorijo so nosilci literarnih ravnanj – sistemske komponente – opredeljeni po kognitivni in socialni plati. Literarna ravnanja individuumov so pod vplivom psihičnih in kognitivnih značilnosti, in sicer v vsakokratnih okoliščinah. V njihovem delovanju pa se odražajo principi fiziološke, psihične in družbene narave. Zato se Rusch odloči, da bo literaturo opredelil na široko, vendar

dovolj trdno. Kakor vsi teoretiki, si tudi sam želi takšnega modela, ki bi zajel vse entitete, ki so relevantne za literaturo, zraven pa jo razmejil od drugih funkcijskih področij. (Rusch 1993, 235–236) Takšen model se mi zdi koristen zato, ker nas z integracijo raznovrstnih elementov, ki so konstitutivni za literaturo, opozarja, na kaj vse je vredno biti pozoren pri njenem raziskovanju. Drugo vprašanje je seveda, do kakšne mere ga je mogoče aktivirati v praksi. V posameznih obravnavah se lahko osredotočimo na delne vidike in relacije v sistemu; kaj več verjetno presega sposobnosti posameznih raziskovalcev in celo skupin.

Kako pa je s sistemskimi mejami? Ko delovanje sistema ni odvisno od homogenosti sistemskih komponent, temveč izključno od stopnje njihove integriranosti na skupnem področju delovanja, mej med literarnim območjem in okoljem ni mogoče ostro začrtati. Glavni kriterij, po katerem neka komponenta spada v literarni sistem ali je iz njega izločena, je potemtakem funkcionalnost in operativnost v njem. Na tem ozadju je samoorganizacijo socialnega sistema literatura spet mogoče razumeti mehkeje, tj. kot trdnost povezav med njegovimi komponentami. Prehodnost literarnega z drugimi socialnimi sistemi je ilustrirana z vrsto primerov. Avtor navaja učinke pravnih določil, ki se tičejo umetnosti in kažejo, da se umetnost ne regulira sama. Da je umetnost integralni del družbe, dokazujejo literarne konvencije, ki so dejansko družbene konvencije. Za ponazoritev vzajemnih učinkov med umetnostjo in družbo se mi zdi prepričljiva njegova opomba, kako pride pod vplivom »zunanjih« impulzov iz čisto neumetniških kontekstov do sprememb literarnih motivov, tem ipd. (Rusch 1993, 237–240) V nasprotju z Luhmannom in podobno kot pri Hejlu je literarni sistem modeliran kot široko prehodno območje, ki mu meje zagotavljajo njegove komponente, vendar je v neizbežni interakciji z drugimi funkcijskimi področji. Vrača se predstava sistema kot enega izmed »vozlišč« v družbeni mreži.

I. Struktura socialnega sistema literatura

Rusch je naprej prepričan, da literarne komunikacije ni mogoče opisati kot zaprtega sistema. Nenazadnje so literarnokonstitutivni dejavniki na področjih, ki so na prvi pogled

zelo oddaljena; takšno je npr. tehnološko področje. Ne more pristati niti na stališče o avtoreferencialnosti literature, saj je ta v stalnem stiku z drugimi področji, na katera se nanaša, kar jo vzdržuje, pa so socializirani individuumi. Kakorkoli razmišlja o prednostih in slabostih trde in mehkejša definicije sistema, se mu zdi za opis literature oz. literarnega življenja primernejša druga. Literaturo opisuje na ravni družbene skupnosti njenih uporabnikov z upoštevanjem individualnih potreb ter družbenih (političnih, pravnih, ekonomskih ipd.) aspektov, ki pogojujejo razvoj in uporabo medijev ter imajo po tej poti vpliv na literarna ravnanja in literaturo. (Rusch 1997, 93–96) Sprašujem se, ali ne bi bilo namesto sistema nemara primernejše govoriti o dinamični mreži, v kateri so z ozirom na komunikatno bazo (literarni teksti)¹¹⁷ interaktivno povezani njeni uporabniki, ki so vpeti v zapletena znotraj- in medsystemska razmerja. Pri Ruschu jo sestavljajo:

- I. literarni proizvajalci (npr. avtor),
- II. ravnina distribucije (uredniki, založniki, knjigarnarji idr.)
ter
- III. vidika publike/recepcije in
- IV. obdelave. (Rusch 1997, 101)

Pozorni bralec bo opazil, da je vloge, s katerimi Rusch opredeljuje štiri faze literarnega procesa, mogoče v grobem razdeliti na dva pola. Sam v več razpravah opozarja, kako so nekatere izmed literarnih vlog v zelo neposredni zvezi s komunikatno bazo (npr. avtor), nekatere vloge pa v literarnem procesu zagotavljajo predvsem tehnično podporo in so od literature precej odmaknjene (npr. tiskar). S tako širokim razponom vlog, ki so morda zato v modelu tako nagrmadene, je skušal po mojem podčrtati razmerja med literaturo in neumetniškimi konteksti, ki jih utegnemo spregledati, čeprav niso brez pomena za uspešnost literarne komunikacije. Iz primerov zelo različnih vlog, ki pa se ne obravnavajo podrobneje, je mogoče tudi predpostavljati, da je skušal upoštevati spremembe v literarnem življenju ter razvoj in profesionali-

¹¹⁷ Tisk ostaja prominenten materialni nosilec literature, čeprav ne moremo mimo naprednih tehnologij (akustični, avdio-vizualni mediji, internet). Dobivajo pa tehnološki dejavniki literarne komunikacije na pomenu zlasti z Ruschem in Barschem.

zacija vlog; logično je, da se npr. tiskarska vloga pojavi šele v dobi tiskarstva. Vendar uporaba njegovega modela vseeno zahteva mero previdnosti, saj ni izčrščeno, kako so posamezna obdobja literarnega življenja povezana z literarnimi vlogami in njihovo delitvijo. Ostanimo še malo pri vlogi tiskarja, ki je lahko v različnih obdobjih zapolnjena nekoliko drugače. V začetnih fazah literarne avtonomizacije bo tiskar npr. pogosto združen z založnikom in celo s kolporterjem, medtem ko je to danes razmeroma samostojna vloga, ki skrbi za prenos besedila na papir. Podobno velja za druge vloge v sistemu. Zato menim, da teoretskih predlogov iz modela ni mogoče preprosto prenašati na literarnozgodovinsko gradivo, ampak jih je treba glede na vsakokratne okoliščine, v katerih se odvija literarni proces, dodatno razdelati. Morda pa je vloga tiskarja s še nekaterimi drugimi vlogami v modelu bolj ilustrativna in je želel avtor na nevsiljiv način pokazati na raznovrstnost vlog, ki običajno niso v središču našega zanimanja, ko se ukvarjamo z literaturo.

Ob upoštevanju komunikatne baze sistema, ki je največ tekst, in skupnosti uporabnikov, brez katerih so teksti brezpredmetni, je literatura pri Ruschu nazadnje opredeljena skozi tekstualne značilnosti ter skozi t. i. netekstualne značilnosti oz. zunanje (pred)pogoje in faktorje literarne komunikacije. V tem je *obširnost in odprtost* njegovega opisa, ki vključuje materialne in družbene dejavnike; predstavljeni bodo pod razdelkoma 1. in 2.

1. *Literarno specifični formalni, tekstualni parametri so:*

- skladenjske značilnosti (sem spadajo npr. verzne posebnosti, (verzni) ritem in metrum)
- leksikalne značilnosti (npr. neobičajna raba besed idr. posebnosti)
- tematske značilnosti (literatura kot privilegirani prostor za določene teme, npr. ljubezensko, kriminalno)
- semantične značilnosti (fiktionalnost; literatura kot fikcijski univerzum)
- kontekstualne značilnosti (npr. vloga avtorjevega imidža)
- pragmatične značilnosti (sem spadajo nameni, ki jim teksti služijo in ki segajo od intelektualnih potreb do razvedrila)

- stilistične značilnosti (npr. prepoznavne avtorske poetike) (Rusch 1997, 104; 1993a, 171–173)

Vendar se nam zatakne že v skupini, ki se nanaša na t. i. površinsko plat literature, saj ob ožjih formalnih in tekstualnih atributih (skladenjski, leksikalni, stilistični, žanrski) najdemo takšne, ki segajo čez tekst. Omenimo samo kategorijo fikcionalnosti, o kateri smo se večkrat prepričali, da je bolj kot značilnost samega teksta stvar družbenega dogovora. V oči bodejo kontekstualne značilnosti. Pristojnosti teksta praktično povsem presega primer avtorjevega imidža, saj so lahko v takšnih primerih formalni, oblikovni signali teksta čisto irelevantni in je literarnost teksta odvisna od imena njegovega ustvarjalca. Da literarnost ne zadeva samo teksta, ampak je stvar fikcijskega pakta, potrjuje primer, ko je literarno branje odvisno npr. od bralčeve pripravljenosti, da sprejme tekst kot literarni.

Rusch si je na jasnem, da dela niso sama po sebi literarna, ampak da jih takšna dela uporaba, tj. smotri in načini razširjanja, sprejemanja in obdelave. Zato pritegne še kognitivno-socialne dejavnike, ki pogojujejo literarne akcije.

2. Številne primere *družbenih dejavnikov*, ki vplivajo na literarne aktivnosti in so nekakšen »katalizator« za literaturo, je podal v razpravi z zgovornim naslovom »Literatur in der Gesellschaft« (1993a)¹¹⁸ in jih pozneje nadgrajeval (zlasti 1995, 1997). Ko sem jih primerjala, so kristalizirali v naslednje skupine:

a) ekološki dejavniki:

- na literarne aktivnosti in literaturo imata vpliv rast populacije in kritična masa ljudi, saj šele omogoči interakcije posameznikov, ki jih družijo skupni interesi,
- na literarno proizvajanje in sprejemanje, intenzivnost uporabe literature, komunikacijske interese in potrebe imata vpliv izobrazbena raven in stopnja pismenosti v populaciji

¹¹⁸ Naslov kaže na vpetost literature v sociokulturna okolja.

- b) ekonomski dejavniki:
- obstoječi gospodarski sistem in stanje gospodarstva
 - distribucija dohodka v populaciji, finančni položaj¹¹⁹ posameznikov in skupin
 - sredstva, namenjena literaturi, stroški uporabe medijev
 - ekonomski pogoji tiskanja, publiciranja¹²⁰
- c) tehnološki dejavniki:
- razvitost infrastrukture, ki v razmerah povečanih razdalj med komunikacijskimi partnerji omogoča literarno komunikacijo in dostop do literature
 - razvitost tehnologij (od tiska do akustičnih medijev, filma/videa in računalnikov), kar ima vpliv na obseg, obliko, hitrost posredovanja, način sprejemanja, tudi žanrsko raznolikost literarnih dosežkov (npr. pojav nastajanja novih žanrov)
- č) politični dejavniki:
- vrsta politične ureditve
 - distribucija politične moči v populaciji, soudeležba populacije pri odločanju
 - stanje človekovih, državljanskih pravic, od tod avtorskih, založniških pravic itd.
- d) splošni socialni dejavniki:
- obstoječa področja komuniciranja v družbeni skupnosti,
 - stopnja profesionalizacije na posameznih družbenih področjih (tu se obravnava npr. razvitost knjižnega trga, njegova diferenciranost pa razvitost literarnih vlog; od ustvarjalca do založnika),
 - prosti čas, namenjen literaturi oz. uporabi različnih medijev,
 - družbeni status, ki ga uživajo literatura in drugi mediji,
- e) medijski dejavniki:
- razvitost, razpoložljivost literature in drugih medijev v populaciji oz. na posameznih področjih

¹¹⁹ Še globoko v 18. stoletje zaradi visokih cen relativna nedostopnost knjig in časopisja široki populaciji.

¹²⁰ Ilustrativen je primer »bestsellerjev«, saj naj bi zadostili povpraševanju publike in pokrili stroške tiskanja, kar povratno vpliva na kvaliteto in način pisanja.

- vrste in količina medijskih ponudb, modusi njihove distribucije, načini uporabe in potrošnje
- učinki pri publiki
- razvitost in dostopnost medijskih tehnologij (dostopnost »novih« medijskih tehnologij in stopnja pismenosti, potrebna za njihovo uporabo)

Ravnina medijskih dejavnikov zahteva opombo. Mediji ne pri Ruschu ne pri drugih medijskih teoretikih¹²¹ niso pojmovani kot preprosta komunikacijska sredstva za prenos informacij, ampak so vedno v zvezi z individuumi, ki medije ustvarjajo in jih nato uporabljajo ter z njimi zadovoljujejo komunikacijske potrebe. Mediji so določeni s performativno, receptivno in intelektualno kapaciteto njihovih uporabnikov. Preko njih pa so povezani s kulturnimi in socialnimi načini življenja. (Rusch 2002, 69–82)

Tako pojmovan medij, ki vključuje semiotične vidike proizvodnje tekstov, slik, filmov itd., kognitivne, tehnološke, socialne in simbolne kulturne vidike komuniciranja, se mi zdi za *holistično* obravnavanje literature zelo posrečen, saj jo pomaga organizirati na več ravneh: kot jezikovno-izrazno prakso, estetski, socialni in kulturni pojav. Literaturo na ta način razumemo bolj kompleksno in postanemo dojemljivi za različne dejavnike, ki igrajo vlogo v literarnem procesu. Tako lahko npr. že po medijskotehnoloških sredstvih (najsi bo to tisk ali računalniška tehnologija) sklepamo, kakšne so v določenem trenutku tehnične možnosti za proizvodnjo, razširjanje, hranjenje ali sprejemanje literature; dalje, kakšni so socialni in ekonomski standardi družbe, v kateri se mediji uporabljajo, itd. Vloga materialno-označevalnih, estetskih vidikov literature ni čisto odrinjena, vendar se estetsko vprašanje razširi na komunikacijske, ideološke, kulturne sfere literarnega komuniciranja.

Med literarnokonstitutivnimi dejavniki bomo zaznali največjo mero previdnosti, ko gre za kognitivne dejavnike, ki se obravnavajo skupaj z družbenimi. To ne čudi, če vemo, da so praktično vse naše zaznave, spoznave in potrebe kulturno pogojene (Margreiter 2009, 17). Na osnovi raziskav

¹²¹ Največji vtis so name napravili H. Schanze, R. Viehoff, M. Meckel, A. Scholl, P. Spangenberg, R. Margreiter. Na enem mestu jih bomo našli v zborniku *Einführung in die Medienwissenschaft, Konzeptionen, Theorien, Methoden, Anwendungen* v uredništvu G. Ruscha (2002).

z Livingstonom in Hejlmom (1995a) Rusch večkrat poudari, da je literarnost stvar naših kognicij, bio-psihičnih struktur, normativnih in vrednostnih sestavov ter sporazumevalnih kontekstov, tako da stopi v ospredje prepletenost kognitivnih in socialnih vidikov literarnega komuniciranja. Zgoraj omenjeno previdnost povezujem tudi s tem, da je kognitivne vidike težko preučevati oz. presegajo pristojnosti medijskega teoretika; kar ta lahko opazuje pri individuumih, je njihovo družbeno delovanje. Rusch tako deloma pritrjuje Schmidtovim kritikom, da je dal Schmidt pri modeliranju literature prevelik poudarek individualnim kognicijam. Razpravljanje o afektivnih in čustvenih reakcijah posameznikov, npr. v procesu branja, se mu zdi namreč precej riskantno. (podobno tudi Rusch 1993a) Dejavniki, ki jih našteva Rusch, se nazadnje skoncentrirajo v tri večje skupine:¹²²

- a) kognitivni dejavniki
 - zaznave, spoznave, miselne strukture
 - bio-psihične potrebe individuumov
 - njihove individualne sposobnosti, motivacije, predstave
 - kognitivno-socialno oblikovani normativni in vrednostni sestavi, načini vedenja
- b) socialni dejavniki
 - obče veljavni model resničnosti
 - organiziranost družbe (stopnja funkcionalne diferenciacije, profesionalizacije delovalniških področij)
 - družbeno veljavne norme in vrednote
 - politični, pravni, gospodarski redi
- c) ekološki dejavniki
 - razvitost družbene infrastrukture (od transportnih do poštnih povezav)
 - stopnja tehnološkega razvoja (tiskarske idr. distribucijske tehnike)
 - struktura populacije
 - stopnja urbanizacije
 - stopnja pismenosti
 - izobrazbena raven

¹²² Ko se Rusch ponavlja in npr. znotraj različnih skupin navede isti dejavnik, sem tega omenila samo enkrat. Upoštevala pa nisem tistih navedenih dejavnikov, kjer ni bilo povsem jasno, kaj želi z njimi zajeti.

- prosti čas
- materialni položaj delov populacije
- ter celo geografske in podnebne specifike (prav tam, 174–175)

Glede na vse navedeno si naštete faktorje seveda predstavljam prepleteno. Kognitivni aspekti (individualne kognicije) so povezani s socialnimi in ekološkimi faktorji.¹²³ Obratno so socialni faktorji v soodvisnosti od kognitivnih struktur. Enako velja za zadnjo skupino dejavnikov, ki posegajo v literarni proces.

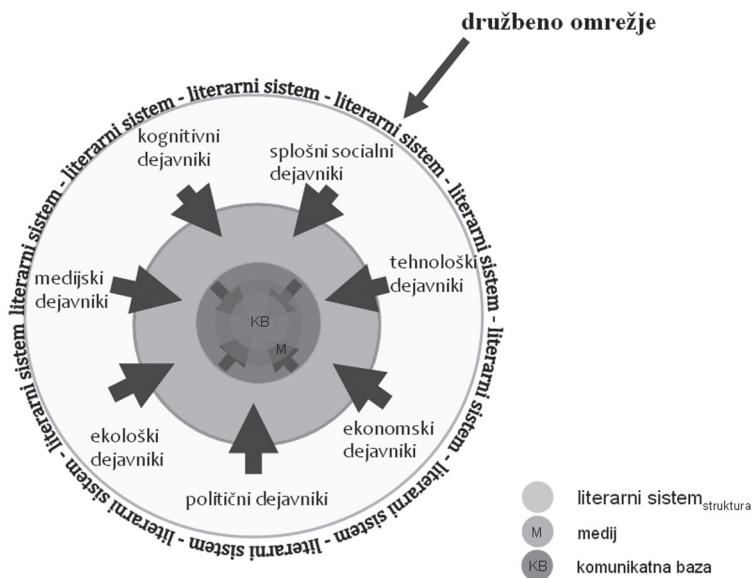
Teoretiki odprtejšega systemskega modela literature so me napeljevali k temu, da bi se odpovedala rabi pojma sistem, saj je literatura tako kompleksen pojav, da ga res ni mogoče opisati kot samozadostne in avtopoietično organizirane enote. Takšne zadržke sem mestoma opažala pri njih. Zato je včasih nastal vtis, da je raba pojma povezana z izražanjem pripadnosti systemskoteoretskemu diskurzu. Vendar se pojmu – včasih ga nadomestim z Bourdieuevim »poljem«, saj morda celo boljše zajame prehodnost med posameznimi področji komuniciranja – ne bi odpovedala, saj je še vedno najboljša strategija za opis literarne komunikacije; na eni strani drži pred očmi samoorganizacijske sposobnosti posameznih področij delovanja, zaradi česar v moderni družbi obstajajo meje vplivov nad njimi, na drugi pa opozarja na medsystemske povezave.

II. Kriteriji in funkcije socialnega sistema literatura

Zaman bomo iskali pri Ruschu razlago k razmejitvenim kriterijem literarnega sistema ali ta vsaj ne bo eksplicirana. To ni potrebno, saj že prikaz strukture socialnega sistema, ki je v jedru teorije in preobrača pozornost na vlogo širših družbenih dejavnikov na literaturo, priča, da makrokonvenciji fikcionalnosti in polivalenčnosti ne moreta biti edino veljavna mehanizma na področju literarnega komuniciranja. Zato si ne znam pojasniti avtorjeve odločitve, da se kategorija fikcionalnosti obravnava med tekstualnimi potezami

¹²³ Bio-psihične potrebe so akulturirane.

literature, saj to ni samo kvaliteta teksta, ampak tudi stvar »pakta« med uporabniki literature. Kakor Barschu mu je blizu Groebnovno razlikovanje šibke in trde polivalenčnosti (Rusch 1997, 101–103). G. Rushev sistemski model literature si zamišljam takole:

Slika 5

K IZVIRNEMU SISTEMSKEMU MODELU LITERATURE

Deli izvirnega modela literatura oz. literarnega življenja so bili v precejšnji meri vstavljeni v zgornja poglavja, saj sem skušala izbrane systemske teorije literature ves čas kritično pretresati in modificirati v skladu z lastnimi predlogi. Vsega tu ne morem in ne želim ponavljati, bom pa skušala glavne ugotovitve strniti, logično povezati s še nekaterimi svojimi predlogi ter na enem mestu postreči s teorijo literarnega življenja, kakor jo razvijam sama.

Iz historiata moje polemike z različnimi teorijami bi najprej spomnila na predlog, ki sem ga podala ob zgodnjem teoretskem diskurzu S. J. Schmidta in se tiče tako strukturnega kot funkcijskega vidika literature. Opozorila sem na morebitne modifikacije ali še večjo diferenciranost strukture literarnega sistema na vseh njegovih ravninah, če bi se v raziskovanju pokazala potreba po tem. Konkretno sem fazo literarnega proizvodnje dopolnila z vlogo prevajalca-prirejevalca, čeprav sem pri razvrščanju te literarne vloge kolebala še med nekaterimi drugimi možnostmi, ki jih ne gre čisto zavreči. Ko je bil govor o razmejitvenih mehanizmi literature, pa sem se zlasti na ozadju raziskav slovenskega literarnega življenja nagibala k temu, da se v preučevanju literarne komunikacije omeji vloga po mojem preveč »elitnih« literarnoestetskih konvencij fikcionalnosti in polivalenčnosti ter nameni večja pozornost različnim konvencijam, ki v nekem momentu še določajo načine literarnega komuniciranja.

Ob Barschu je bilo še jasneje, da proizvodnje in uporabo literature v različnih situacijah določajo različne konvencije in mehanizmi, ki vzpostavljajo razliko med literarnim področjem in neumetniškimi konteksti, kar je potrdilo mojo domnevo, da je vprašanje razmejitvenih kriterijev literarnega sistema predvsem empirično vprašanje. Zato si nisem znala docela pojasniti Barschevega sklepa, da po vseh dilemah za domi-

nantni konvenciji razglasi fikcionalnost in polivalenčnost. Sama sem za to, da se na literarnem polju raje razlikuje različne tipe konvencij, ki ga sooblikujejo v nekem momentu. Zelo me je zaposlovala Barscheva opredelitev strukture literarnega sistema. Delitev literarne komunikacije na dve osrednji ravnini delovanja je bila sprva zanimiva. Pozneje pa se mi je zdelo ločevanje med dejavnostjo literarne obdelave na glavni in na metaliterarni ravnini, na kateri so zdaj ločene dejavnosti opazovanja literature s poudarkom na literarnokritičski in -znanstveni dejavnosti, nepotrebno. Eden od razlogov za to je bil tudi, da sta se mi začela literarno sprejemanje na glavni ravnini in literarno obdelovanje na metaliterarni ravnini naenkrat močno prepletati. Dejavnosti literarnega sprejemanja na glavni ravnini so posebna vrsta opazovanja literature, čeprav naj ne bi dale metaliterarnih tekstov. Obrnjeno pa je vsako obdelovanje hkrati in najprej sprejemanje. Nasploh sem mnenja, da teh dejavnosti ni smiselno ločevati niti tako ostro, kot to predlagajo Schmidt pa Rusch idr., ampak da se jih obravnava še bolj povezano. Kako, bo razvidno iz nadaljevanja; podobno sem predlagala pred časom (npr. Perenič 2008a). Drugi pomembnejši razlog, ki me je odvrnil od Barschevega predloga, je, da se s takšno delitvijo metaliterarna ravnanja preveč oddvojijo od preostalih faz literarnega procesa, ko pa vemo, da so tudi literarni kritiki, znanstveniki tisti, ki predstavljajo »celoto literarnega sistema v socio-kulturnem kontekstu« in »ki preučujejo razvoj književnosti, odločajo o položaju posameznega literarnega pojava ter sooblikujejo kriterije literarnosti« (Perenič 2008a, 125–127). Ločevanju med dvema vrstama obdelovanja, zaradi česar se obdelava na prvi ravnini zapolni z obdelavami oz. predelavami literature (npr. gledališko uprizoritvijo), nasprotujem tudi zato, ker menim, da so omenjene vrste obdelav najtesneje povezane s proizvajanjem besedila in ne kličejo po uvajanju nove delovalniške vloge. Ta »problem« se da rešiti elegantneje. Merim na kategorijo »medija«, kakor ga razume sodobna medijska teorija in ki vključuje različne pojavne oblike literature oz. njene prenose med različnimi mediji. Medij je na podoben način vključen v model pri Ruschu, čeprav je pri njem bolj v funkciji integriranja različnih vidikov literarnega komuniciranja.

Med teoretiki me je sploh od začetka Rusch navduševal najbolj, kar gre pripisati tudi temu, da sem nekatere teoretike odkrila šele pozneje. Pritegnil me je s holističnim pristopom k literaturi in izpiljenim teoretskim aparatom za njeno raziskovanje. Najbolj je dodelal strukturni vidik literarnega sistema, ki izstopa po diferenciranosti; nanizal je celo vrsto poklicev, ki so ožje ali širše povezani z literaturo. Moj glavni očitek je bil, da bi bilo treba vloge v sistemu vseeno premisliti oz. povezati s posameznimi obdobji v zgodovini literature. Nekaj posegov sem si pri Ruschu dovolila tam, kjer je podal mnogoštevilne dejavnike literarne komunikacije (materialni, kognitivni, tehnološki ...), in sicer ko se mi je zdelo, da je pri razvrščanju sistematika umanjkala ali so se začeli isti dejavniki ponavljati na različnih ravneh, kar bi samo oteževalo razumevanje modela. Ključno spoznanje je bilo, da imamo pri literaturi opraviti tako z estetskim kot socialnim in kulturnim fenomenom in ga je kot takega tudi smiselno modelirati.

Na podlagi Schmidtove in Ruscheve teorije, kjer je literatura opredeljena v prerezu kognicije, komunikacije, medijskotehnoloških in simbolnih kulturnih vidikov, razumem literaturo takole:

Literatura je socialni sistem. Sestavljajo ga komunikatna baza in *multiple* komponente, ki so v nekem momentu interaktivno usmerjene na bazo. **Komunikatna baza** zajema največ tekste; zaradi razvoja medijskih tehnologij pa ponovno ni mogoče spregledati niti drugih materialnih nosilcev, prenosov in pojavnih oblik literature, ki segajo od oralne kulture preko tiska in akustičnih do avdio-vizualnih medijev in medmrežja. **Komponente literarnega sistema** so nosilci literarnih dejavnosti proizvodnje, razširjanja ter sprejemanja z obdelavo in se obravnavajo na ravni družbene skupnosti. Poudariti je treba, da je literarna sistemska komponenta zasnovana na radikalnokonstruktivističnem pojmu individuuma, ki svojo literarno resničnost konstruira v kognitivnih področjih, vendar pod vplivom družbenih faktorjev. Individuumi so poleg tega vpeti v mrežo socialnih odnosov in so morali v namene uspešnosti komuniciranja z drugimi individuumi socialno razviti vzporedna stanja. Multiplost tako združuje dvoje: kognitivne in (širše) socialne aspekte komponent, ki imajo vpliv na njihova literarna ravnanja; v notranje diferencirani družbi pa še polisistemska participacijsko sposobnost komponent. Ista komponenta namreč lahko hkrati sodeluje na več

delovalniških področjih, kar vpliva na vsebine njenih motivacij in stališč in posledično na oblikovanje literarnega polja. To nas usmerja tudi na robove sistema in odnose literarnega sistema z njegovim soseditvom/okoljem, kjer je »obsojen« na komuniciranje z drugimi področji. S tem se preizkušajo in vzpostavljajo njegove meje, ki so zato odvisne od trdnosti povezav med njegovimi komponentami v vsakokratnih okoliščinah. Literatura je na eni strani notranje organizirano in razmeroma samostojno področje komuniciranja, na drugi strani pa je neizbežno vpeta v družbeno mrežo, v kateri vladajo konkretne socialne, politične, ekonomske, pravne ipd. situacije. Zato jo že na teoretskem nivoju »discipliniram« (npr. v strukturnem smislu skozi tri oz. štiri delovalnike, ki se nato cepijo na specialne vloge) in zraven razpiram; to storim z uvedbo multiplih komponent ter z mehčanjem sistemskih robov, kjer pripisujem pomen procesom, ki zagotavljajo dosežke za literaturo, izvajajo nad njo kontrolo ali kako drugače vplivajo na stališča njenih uporabnikov ter na ta način sooblikujejo področje literarnega komuniciranja. Literatura oz. literarno življenje je na ta način pojmovano široko, in sicer na stičišču kognicije, (širših) socialnih dejavnikov in medsystemske povezave literature z drugimi funkcijskimi področji. Dinamični in odprti systemski model literature se mi zdi učinkovit, saj skuša opisati literaturo na mikro- in makroravni; do izraza prihaja njena samoorganizacijska sposobnost v moderni družbi, zraven pa je literatura s svojimi uporabniki vpeta v družbeno omrežje, kjer tvori mrežo odnosov z drugimi sistemi.

KOMPONENTE SOCIALNEGA SISTEMA LITERATURA

V kombinaciji s teorijo aktantov se mi literarni sistem na analitični ravni kaže kot razred dveh vrst komponent: eno je baza sistema, kamor spada korpus literarnih del (največ teksti), drugo so literarni delovalniki, ki so v sistemu ponazorjeni s komponentami. Sem uvrščam proizvajalca, posrednika (pošiljanje tekstov na trg / knjigotrški vidik) ter sprejemnika-obdelovalca. Sprejemnika in obdelovalca združujem, saj je podlaga za literarno obdelavo sprejemanje, le da naj bi bili njen plod obdelovalni/metaliterarni teksti. Delovalne vlo-

ge so bodisi posamezniki bodisi družbene skupine ali celo institucije, ki so udeležene na različnih stopnjah literarnega procesa. Njihove dejavnosti predstavljajo celoto literarnega sistema v neki dobi. V moderni in funkcionalno diferencirani družbi se delijo na vrsto specializiranih vlog, med katerimi bodo nekatere v nadaljevanju posebej podčrtane.

Bipolarni prikaz literarnega sistema, ki se cepi na bazo in multiple komponente, sovпада s pojavom naraščajoče kompleksnosti in procesualnosti družbe. S svojo notranjo razvejanostjo pa želi narediti literarno komunikacijo obvladljivo za raziskovanje, tako da se glede na potrebe in zanimanja lahko osredotočimo samo na posamezne elemente strukture. Literarni sistem delim na tri med seboj povezane ravnine literarnega procesa:¹²⁴

I. Proizvajalna ravnina

- I. Literarni proizvajalec: avtor
- II. PREVAJALEC-PRIREJEVALEC – Uvedbo vloge so spodbudile raziskave literarnega življenja v slovenskih društvih in ostaja zaenkrat na proizvodni ravnini ter v bližini avtorja. V bližini avtorja je še prostora za morebitne druge vloge, če bi to pokazalo konkretno gradivo.

Med dozdevno ločenima ravninama proizvodnje in distribucije se nahajajo:

- III. Lektor, ki ga lahko najame bodisi proizvajalec bodisi distributer. Kot sodelavec založbe ima npr. pred objavo možnost, da jezikovno posega v tekste in jih obdeluje.
- IV. Urednik je odgovoren, da so objavljena dela oblikovno in pomensko ustrezna in prevzema odgovornost za vsebine, ki dosežejo širšo javnost (uredniki pri periodiki, uredniki knjižnih izdaj, zbirk itd.).
- V. Sem bi dala zaposlene pri založbah, organizacijah, društvih (npr. pogodbeni zastopniki), saj so nekakšen vezni člen med proizvodnjem ter distribucijo; včasih so lahko bolj povezani s proizvodnjem besedila in avtorjem, včasih bolj s knjigotrškim vidikom.

¹²⁴ Ločevanje po ravlinah služi namenu znanstvene sistematizacije, saj se zavedam, da v literarnem procesu ni mogoče začrtati ostrih ločnic med posameznimi fazami.

Čeprav menim, da sem z umestitvijo teh vlog med proizvajalno in distribucijsko ravnino dovolj jasno implicirala, da so posamezne vloge za različne dobe lahko povezane z različnimi fazami v literarnem procesu, se mi je zdela dragocena opomba I. Krambergerja (2010, 201), ki je na primeru odlomka iz Cankarjevega Epiloga k *Vinjetam* med drugim preizkušal moj model literarnega sistema (Perenič 2008a). Dodal je, da sta lektor in urednik v dobi tiskarstva povezana s produkcijo besedila, medtem ko so stavec, korektor in knjigovez povezani s produkcijo knjige. Zadnji predlog, ki se tiče stavskega in korektorskega dela, je smiseln, vendar se mi zdi bolje, da bi te vloge, ki so vendar bolj povezane z oblikovanjem in zalaganjem knjig in potemtakem bližje distribuciji kot proizvajalcu, raje pustili na ravnini distribucije in jih v modelu ne bi mešali z dejavnostjo proizvodnje. Če prav razumem Krambergerjevo pripombo, je skušal z ločevanjem med produkcijo besedila in produkcijo knjige opozoriti, da literatura ni samo korpus besedil, ampak da so tu še njihovi prenosi iz enega v drug medij; konkretno iz rokopisa v knjigo. Toda ko sem opredeljevala komunikatno bazo, sem že sama opozorila, da ne gre pri njej samo, ampak največ za tekste. Izhajala sem namreč iz sodobnega stanja in dejstva, da je kljub rastoči digitalizaciji to tista oblika literature, s katero se še vedno najpogostje srečujemo. Zlasti ob spodbudah sodobne medijske teorije in modernega pojmovanja medija pa nisem nikoli izključila drugih pojavnih oblik literature ter opozorila na medijskotehnološki razvojni lok, ki sega od oralne do e-kulture in vključuje različne medijske prenose in materialne nosilce literature.

II. Distribucijska ravnina (vidik knjižnega trga)

Organizirano oblikovanje, zalaganje, posredovanje literature na kapitalskem knjižnem trgu ter organizirano zbiranje in hranjenje.

- I. Založniška dejavnost, ki sledi posebni založniški politiki, zalaga knjižni trg in s svojo ponudbo prispeva k podobi, statusu avtorja v družbi, oblikuje pričakovanja publike itd. Pod samostojno točko
- II. uvrščam stavca, tiskarja, knjigoveza, saj so to samostojne poklicne dejavnosti. Pogojno bi se jih dalo razvrstiti pod

zgornjo točko, saj prevzemajo ponudbo od založnika. Po drugi plati pa jih je spet smiselno obravnavati posebej, saj se zasedenost vlog skozi zgodovino spreminja. Tiskar je lahko hkrati založnik, ki občasno prevzema skrb za oglaševanje in prodajo knjižne ponudbe. Za obravnavano obdobje 19. st. sta bila npr. založnika in tiskarja Jožef Blasnik in Ignac Kleinmayr iz znamenite rodbine Kleinmayr, F. Bamberg je bil tiskar in knjigarnar, Eduard Hohn je bil založnik, knjigarniško in založniško funkcijo je opravljal Janez Giontini; Jurij Lercher pa je bil npr. bukar in kavarnar. Lahko pa sta vlogi ločeni in prevzema tiskar samo skrb za tehnično plat literarnega procesa. V tem smislu je ta vloga še najbolj oddaljena od literature, saj sta tiskarsko in stavsko delo vir preživetja, medtem ko ne gre za prebiranje literature.

- III. Drugi zaposleni pri založbah, organizacijah, društvih (npr. trgovinski zastopniki, ponudniki, kolporterji), ki jih prav tako ni mogoče enoumno uvrstiti na posamezno ravnino, saj so lahko zdaj v službi producenta zdaj založnika ali povpraševalca.
- IV. Knjigarnarji, ki se ukvarjajo z organizirano prodajo knjig, čeprav smo pokazali, da je knjigotržec lahko obenem založnik ali pa je z njim zelo povezan,¹²⁵ lahko pa je knjigarnar blizu bralcu, in sicer ko se ravna zlasti po povpraševanju in okusu publike.
- V. Knjižničarji zbirajo, hranijo knjige ter skrbijo za njihovo izposojlo in dostopnost. Knjižničarska obdelava, urejanje in razvrščanje ponudbe lahko močno vplivajo na pričakovanja, bralne interese sposojevalcev, po tej poti na oblikovanje njihovih literarnih vrednostnih lestvic.¹²⁶ Lahko igrajo vlogo pri oblikovanju imidža in ranga avtorjev, vplivajo lahko na povpraševanje in potrošnjo na knjižnem trgu itd.

Za narodnoobrambna društva in čitalnice v 50. in 60. letih 19. st., ki so posvečala skrb kulturni in literarni dejavnosti, izpo-

¹²⁵ Ni treba segati daleč po primeru, ko založba prevzame del knjigarniške dejavnosti; npr. Mladinska knjiga.

¹²⁶ Nedavna izkušnja, ki je povezana z razvrščanjem literature v splošni knjižnici in slučajno z že omenjenim Bartolovim romanom *Alamut*, je, da je bila knjiga razvrščena pod fantastiko. O podobni izkušnji so mi poročali nekateri študenti, ki so si roman izposojali za študij. Takšno razvrščanje lahko pomembno določi našo recepcijo.

stavimo knjigotrško vlogo, zametke narodnega knjigarništva, knjižničarsko vlogo, saj so bila društva podlaga za poznejše javne knjižnice; založniški dejavnosti so se posvečala v manjši meri oz. manj uspešno.

Med distribucijo in recepcijo krmarijo

VI. publicisti, novinarji, ki v časopisju, danes na radiu, televiziji in preko spleta seznanjajo širšo javnost o objavah literature. Pri tem so lahko odločilne njihove čisto osebne preference, lahko zastopajo interese založb. Mesto med distribucijsko in recepcijsko ravnino sem jim odmerila zato, ker vidim njihovo vlogo predvsem v obveščanju publike, čeprav se zavedam, da so lahko tudi v službi ustvarjalca (najemanje kritikov). Zraven sem jih želela ločiti od profesionalnih obdelav, in sicer literarne kritike in literarne znanosti.

III. Ravnina recepcije in obdelave

je tretja, pri čemer je zdaj jasno, da je obdelava oz. procesiranje pojmovano kot profesionalna recepcija tekstov, ki navadno postreže z metaliterarnimi teksti. Na njej se znajdejo:

I. Bralci

II. Poslušalci

III. GLEDALCI¹²⁷ – Podobno kakor vloga prevajalca-prirejevalca na prvi ravnini je bila v literarnem društvnem življenju s stališča recepcije ob bralcu še najbolj evidentna vloga gledalca.

IV. Recenzenti, literarni kritiki, ki lahko z izrekanjem sodb o literaturi plivajo na različne faze literarnega procesa:

¹²⁷ Primer računalniške videoigrice »Assassin's Creed«, ki jo je spodbudil Bartolov *Alamut*, me navaja k sistemizaciji mesta za igralca literarne videoigrice, vendar se mi zdi to zaenkrat predrzno, saj je to vsaj pri slovenski literaturi velika redkost. Vseeno bi bilo o tem vredno razmisliti. Ohtaki (1995) za japonski knjižni trg navaja primer, ko se skorajda sočasno pojavijo literarna knjiga ali strip in računalniška igrica. Ko sem dvopredmetnim študentom prvega letnika slovenistike na ljubljanski FF (2009/2010) predavala poglavja iz sistemske teorije in razlagala ravnini recepcije in literarnega obdelovanja, so eno izmed praznih črt, ki so bile predvidene za različne vloge in poklice, nekateri začuda zapolnili prav s to vlogo.

od podobe avtorja in celo odločitve za pisanje do oblikovanja ponudbe na knjižnem trgu, množičnosti potrošnje in okusa pri publiki. Njihovo mesto je kot pri publicistih na različnih koncih literarne verige, saj lahko zastopajo bodisi interese avtorjev (npr. prijateljski krogi, literarne skupine in društva) bodisi založnikov ali stopajo na stran večinskega bralca.

- V. Literarni znanstveniki: literarni zgodovinarji, literarni teoretiki, ki preučujejo razvoj književnosti, odločajo o položaju posameznega literarnega pojava, so vključeni v procese literarne kanonizacije, s čimer sooblikujejo kriterije literarnosti, uredniki kritičnih izdaj.
- VI. Posebno obravnavo bi zaslužili člani vzgojno-izobraževalnega procesa (učitelji in učeči se), kjer gre v glavnem za recepcijo skrbno izbranih kanonskih besedil slovenske literature, kar je v pristojnosti literarne zgodovine, ki poda tudi okvire za njihovo interpretacijo. S tem smo že na področju šolskih učnih načrtov in šolske politike na nacionalni ravni. Ker je bil ves čas poudarek na prepletenosti treh ravnin literature, ki so izraziteje ločene samo v teoretskem modelu, omenimo vsaj še en izrazit primer prepletenosti recepcijskega in knjigotrškega vidika – predstavljam si situacijo, ko kurikularni nabori tem in vsebin vplivajo na trženje in potrošnjo literature (npr. maturitetno čtivo).

V strukturi literarnega sistema je še prostih mest za morebitne druge delovalnike, če bi se pokazala potreba po tem. Komponente literarnega sistema, ki so se razvejale v vrsto vlog in poklicev, so pokazale na robove sistema, njegove stike z drugimi socialnimi sistemi in neumetniškimi konteksti, ki so orientacijskega in konstruktivnega pomena za literaturo. Izpostavimo samo nekaj njenih razmerij z drugimi socialnimi področji. Že če pogledamo verjetno najtesnejše razmerje med komunikatno bazo, besedilom, in njegovim proizvajalcem, težko izključimo neliterarne domete. Omenimo avtorjev poskus objave (v časopisju), ki se s tem lahko podvrže pritisku, stališčem, idejam in interesom lastnikov, urednikov, založnikov ... Vpliv obstoječih gospodarskih redov na literaturo in vloga kapitalске ekonomike se odražata na kapitalistično organiziranem knjižnem trgu in v knjigotrškem poslovan-

ju, saj se vrednost literature določa tudi po povpraševanju. V kapitalske mehanizme sta lahko (posredno) vključeni publicistična in literarnokritiška dejavnost, ko založbe v imenu svojih interesov najemajo kritike. Stavsko-tiskarske prakse so v pristojnosti tistih, ki literarnih tekstov navadno ne berejo ali proizvajajo in so navidezno zunaj literarnega procesa. Vendar so lahko spet ožje povezane s tistimi, ki jih najemajo, npr. založbami, in preko teh z ekonomskimi idr. interesi. Na recepcijsko-obdelovalni ravni se izrisujejo nekatere povezave med literaturo ter znanstvenim sistemom in vzgojno-izobraževalnim aparatom, ki spet ni daleč od politično-pravnih regulativov. Spomnimo na šolsko politiko in njene pristojnosti v izobraževalni sferi, kjer predstavlja literatura pomemben del vsebin. Vloga pravnosistemskega vidika ne čudi, če vemo, da politika in pravo urejata vsa področja in razmerja v družbi. Politika lahko vrši pritiske neposredno na posamezne literarne dejavnosti, lahko pa se za to poslužuje drugih mehanizmov; npr. preko založbe vpliva na avtorja. Pravni zakonski predpisi se sicer redko nanašajo na samo literaturo/tekste (razen ko gre npr. za cenzuro), medtem ko so pravna določila, ki urejajo razmerja med nosilci literature, nekaj običajnega. Odnose med proizvajalcem in distributerjem določajo avtorske, pogodbene, delovne idr. pravice, ki urejajo tudi razmerja med udeleženci v distribucijski mreži (npr. tiskarji in založniki). Pravni predpisi regulirajo področje knjigotrškega poslovanja. Ker ima literatura različne učinke, posegajo zakoni na področje recepcije z jamčenjem pravic potrošnikov, zagotavljanjem pravne zaščite pred škodljivimi vplivi medijev itd.

RAZMEJITVENI KRITERIJI IN FUNKCIJE SOCIALNEGA SISTEMA LITERATURA

(*Multiple*) komponente, ki posegajo na različna področja, kažejo, kako je literarni sistem vpet v zapletene socialne, pravne, politične, kulturne, ekonomske, znanstvene, izobraževalne idr. kontekste. Njegovih mej ni mogoče opredeliti z enournimi kriteriji in preprostimi binarnimi opozicijami, kakor lepo-nelepo, zanimivo-nezanimivo itd., saj bi ovrgli stališče o raznovrstnosti dejavnikov na področju literarnega komuni-

ciranja. Zato se mi zdi smiselno dvojje: 1) da se namesto tega sprejme Hejlov predlog o »interakcijskih mejah«. Meje so opredeljene izključno na podlagi interakcij med literarnimi komponentami, ki s svojimi dejavnostmi v določenem momentu skrbijo za literarno komunikacijo. 2) Da se makrokonvenciji fikcionalnosti in polivalenčnosti ne obravnavata kot edina prava mehanizma v literarni komunikaciji. Verjamem, da je Schmidtova (»romantična«) teza, ki pravi, da sta tadv mehanizma za literarno komunikacijo glavna in ji dajeta literarno dostojanstvo, v posameznih momentih literarnega življenja še mogoča. Vendar je dokončno jasno, da to ni veljavno niti za vse literarne akcije v istem momentu niti za iste akcije v različnih momentih literarnega komuniciranja. Makrokonvenciji sta samo dva možna estetska mehanizma. Prištevam pa sem še vse serije operacij, ki imajo v nekem trenutku vpliv na dejavnosti literarnega proizvodjanja, razširjanja, sprejemanja ali obdelovanja in na ta način vzpostavljajo razliko med literarno in neliterarno komunikacijo.

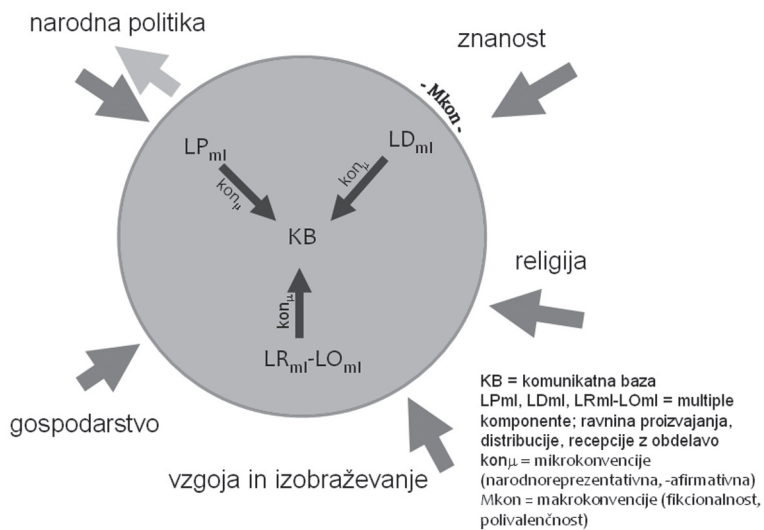
Pri sledečem opredeljevanju literarnih mehanizmov pa vidim rešitev v treh smereh. 2.1) Makrokonvenciji fikcionalnosti in polivalenčnosti se sprejmeta kot dominantna razmejitvena kriterija literarnega komuniciranja v primeru, ko gre v literarni komunikaciji – npr. pri odločitvi za branje in načinu branja – predvsem za pripravljenost preseganja in de pragmatizacije dogodkov, informacij, modelov vedenj, ki jih vsebuje literatura. S tem se vzpostavlja razlika med estetsko/fikcionalno in družbenostvarno ravnino in literatura se tako šele lahko uresniči kot estetski in večpomenski predmet.

2.2) Makrokonvenciji se za različne etape v zgodovini literature dopolnita s tistimi mehanizmi, na katerih temeljijo dejavnosti, ki predstavljajo celoto literarnega procesa v neki dobi in v družbi veljajo za literarne. Kakor smo videli na segmentu dramsko-gledališke dejavnosti v čitalnicah in si bomo še natančneje pogledali na primeru društev na prelomu 19. st., sta sprejemanje in uprizarjanje literature rastla na narodnopolitičnih tleh. Pri omenjenih dejavnostih na splošno ni mogoče govoriti o dekontekstualizaciji spoznavnih, moralnih idr. elementov, ki so vsebovani v literaturi, saj literatura fungira kot element narodnokulturne komunikacije. V literarni komunikaciji sta stopali v ospredje narodno-predstavna in -potrjevalna razsežnost besedil, kar pomeni,

da se je domnevno polivalentni potencial literature zožil na narodno razsežnost. Pod vplivom nacionalne ideje so bili načini razširjanja in sprejemanja literature tvorno vpeti v funkcijo narodnega spoznavanja.¹²⁸ Društva so na ta način sodelovala v procesu narodnega emancipiranja in skrbela za simbolno razširjanje nacionalnih ideologemov. Toda čeprav literarne dejavnosti niso slonele na makrokonvencijah, je za njihovo literarno identiteto pomembno, da so bile v družbeni skupnosti uporabnikov (literature) pojmovane kot literarne. S tem so vzdrževale razliko med literarnimi in neliterarnimi vrstami komunikacij v društvih in širše. – Če so meje in identiteta literarnega polja odvisne od skupka primerljivih ravnanj njegovih komponent, moramo ob narodnokulturnih podlagah za razširjanje in sprejemanje literature pustiti prostor tudi za druge koncepte in mehanizme, ki lahko predstavljajo v določenih okoliščinah podlage za dejavnosti literarnega proizvodnje, razširjanja, sprejemanja ali obdelovanja in na ta način razmejujejo literarno od drugih funkcijskih področij v družbi. Gradiva je še veliko in prepričana sem, da bo ob njem mogoče notranjost literarnega polja za različna obdobja v literarni zgodovini zapolniti s še drugimi (socialno oblikovanimi) koncepti literature, ki predstavljajo podlage za literarno komuniciranje.

2.3) Pri določanju razmejitvenih kriterijev literature kot tretje predlagam, da obdržimo makrokonvenciji kot obča kriterija za ločevanje literarnega od drugih referenčnih področij smisla. K temu me spodbujajo empirične raziskave, kakršna je bila npr. Barscheva, ki je pokazala, kako sta obe konvenciji v repertoarju védenja literarnih akterjev, čeprav njihovo uporabo literature dejansko usmerjajo drugi mehanizmi. Zato se mi zdi sprejemljivo, da pri predhodni točki 2.2 govorimo o mikrokonvencijah, v tem primeru pa obdržimo pojem makrokonvencij. Model literarnega sistema, ki ga predlagam, izgleda takole:

¹²⁸ ELZ pravi, da literatura napram drugim področjem, kjer sledeči aspekti nastopajo v osamosvojeni obliki, v družbi izpolnjuje spoznavno (preigravanje in prepričevanje različnih predstav o svetu, uveljavljanje alternativnih modelov resničnosti), hedonistično-emocionalno (raznovrstnost čustvenih doživetij) in etično-normativno (oblikovanje in prepričevanje vrednostnih sestavov) funkcijo.

Slika 6

PREIZKUS UPORABNOSTI MODELA: KULTURNO ŽIVLJENJE V DRUŠTVIH SREDI 19. STOLETJA IN NJIHOVA VLOGA PRI OBLIKOVANJU LITERARNEGA POLJA¹²⁹

Svoj sistemski model literature bom uporabila na še enem segmentu slovenskega literarnega življenja, in sicer na politično-kulturnih društvih v sredini 19. stoletja. Pogledali si jih bomo z vidika strukture socialnega sistema literatura. Opazovali bomo, katere vse so bile literarne vloge in poklici v društvih, ki so ključni za diferenciacijo in avtonomizacijo literarnega sistema, ter analizirali njihove dejavnosti in podlage zanje, ki so v takratnih okoliščinah vzdrževale mejo med literarnim in neliterarnim področjem in so tudi pomembne za avtonomijo sistema. Teoretska platforma za opazovanje strukturnega in funkcijskega vidika literarnega komuniciranja v društvih bosta podpoglavji z naslovoma »Komponente socialnega sistema literatura« in »Razmejitveni kriteriji in funkcije socialnega sistema literatura«. Na primeru različnih literarnih komponent oz. literarnih vlog in dejavnosti v društvih bomo zlasti skušali obširneje argumentirati predlog, da se ob makrokonvencionalnih vidikih področje literarnega komuniciranja za to obdobje obogati z narodnopolitičnimi mehanizmi, saj predstavljajo v okviru društev podlage za literarne dejavnosti in v družbeni skupnosti uporabnikov literature vzdržujejo razliko med literarno in neliterarno komunikacijo.

Med glavnimi politično-kulturnimi društvi, ki so pomagala v sredini 19. stoletja reorganizirati narodno življenje¹³⁰

¹²⁹ Skrajšani prikaz slovenskega literarnega življenja v društvih sem pripravila za zbornik slavističnega kongresa v Ljubljani 2010.

¹³⁰ Veliko narodnopolitičnih prizadevanj (težnje po uveljavljanju slovenščine in narodnosti na raznih področjih javnega življenja) zaradi odprave ustave (1851) in uvedbe absolutizma ni bilo uresničenih in so lahko naletela na plodnejša tla šele v poabsolutistični dobi. Spodkopan položaj narodnega jezika, pomanjkanje narodnoorganizacijskega duha in nekonstruktivno reševanje narodnega vprašanja so slabili narodni organizem. Svoje sta prispevala ukinitvev oktroirane ustave

in so bila konstruktivnega pomena za kulturno-literarno življenje, so dunajska in graška Slovenija, Slavjanski zbor v Trstu,¹³¹ Slavjansko bralno društvo v Gorici ter Slovenski društvi v Celovcu in Ljubljani. Društva so se koncentrirala na emancipacijo slovenskega jezika, utrjevanje kolektivne zavesti in širjenje nacionalne ideologije, čemur je služila literatura in kar se je najbolj odražalo v načinu literarnega razširjanja in sprejemanja, redkeje proizvajanja, medtem ko je bilo literarno obdelovanje v društvih marginalno. V društvih je praktično prvič po Linhartu oživelu dramsko-gledališko (po)ustvarjanje. Med priljubljenimi odrskimi deli so bile npr. priredbe Klicperovih, Štěpánkovih in Kotzebuejevih iger. Za oblikovanje množičnejše publike je bila pomembna prejkone spregledana bralna dejavnost društev. Slabo poznane so ideje društev za organiziranje biblioteke in zametki knjigarništv. Naštete kulturne dejavnosti so bile narodno orientirane, vendar so prispevale k diferenciranju literarnega polja zlasti v distribucijskem in recepcijskem delu.

Da bi bolje razumeli kulturno dogajanje v društvih, si je smiselno pogledati, kje so ključni vzvodi, ki so omogočili

in Bachov absolutizem, znan po močnem germanizatoričnem pritisku. V slovenskem narodnem življenju je prišlo do stanja, ki je bilo za proces narodne emancipacije skrajno zavirajoče in je v slovenski družbi zahtevalo povečan interes za narodno vprašanje. Med odkloni v procesu narodne emancipacije so izgube v vrstah glavnih nosilcev naroda, za kar je bila kriva narodna neosveščenost kmeta in tudi porajajočega se delavskega razreda. Kmetje so se npr. upirali uvedbi slovenskih podeželskih osnovnih šol in s tem krčili možnosti za pridobitev slovenske izobrazbe, ki bi pomagala pri širjenju narodne kulture (t. i. duha naroda). Narodnega organizacijskega duha je manjkalo v vrstah delavstva, ki je živelo še v docela patriarhalnih razmerjih in kjer se še ni prebudil narodni duh. Podobno stanje je bilo pri obrtniško-industrijskem sloju, kjer je bila asimilacija močna tako zaradi odvisnosti od vladne podpore kot konstitutivnega jedra tega sloja, ki so ga predstavljali tujci. Narodna indiferentnost porajajoče se plasti slovenskega meščanstva je izhajala iz njegove eksistenčne odvisnosti od tujega kapitala in vladne politike. Za narodno gibanje je bilo neobetavno ponemčeno uradništvo, ki je bilo pod vplivom germanizatorične centralistične politike. (Priatelj 1955, 76–126; Melik 1991, 37–43).

¹³¹ Dunajsko politično društvo je obelodanilo slovenski politični program, ki je nastal v sodelovanju z drugimi političnimi in kulturnimi društvi. Med štajerskimi Slovenci so bili vidni člani Jožef Muršec, Štefan Kočevar in Davorin Trstenjak. Tržaškemu društvu je v začetku predsedoval Koseski. (Vodopivec 2004, 33–34)

in zato usmerjali njihove dejavnosti. Ugodnejše razmere za osnovanje in delovanje društev, ki so prej nastajala tudi mimo vladarjevega dovoljenja, je prineslo revolucijsko leto 1848. Pravico do svobodnega narodnega združevanja, zborovanja in organiziranja je urejal cesarski patent (17. marca 1849). V tem obdobju in po uvedbi absolutizma 1851 so bila še vedno pod drobnogledom politična društva, sta pa razmere sprostila februarški patent 1861, ki je dovoljeval ustanavljanje nepolitičnih društev, in zakon leta 1867. Od tod je preko društev in z njimi povezanih literarnih vlog viden tudi stik in prehodnost literarnega z drugimi socialnimi področji in čisto neumetniškimi konteksti, kakršna sta v konkretnem primeru sistem narodne politike in pravni sistem. Tudi ob prizadevanjih narodne politike pride torej do sprejetja in določitve zakonskih podlag, ki vplivajo na osnovanje narodnih društev. S tem se razširijo možnosti za kulturne dejavnosti, ki so konstruktivne za literarno področje.

KULTURNA DEJAVNOST V DRUŠTVIH

Literarna recepcija

Bralske dejavnosti

Med narodno orientiranimi literarnimi dejavnostmi društev ne moremo mimo bralske dejavnosti, ki je bila v literarni zgodovini prezrta, saj se obravnava predvsem v zvezi s čitalnicami. Člani in somišljeniki društev so se zbirali v skupnih bralnih prostorih. Med časopisjem so imele pomembno mesto *Novice*, ki niso zanemarljive niti v literarnem smislu. Tu so objavljali Jurčič, Levstik, Trdina, Jenko, z domoljubnimi verzi so nastopali Vilhar, Bilc, Toman, Pesjakova, najvidnejši pesnik pa je bil Koseski. Sploh je zavzemala najvišje mesto literatura, ki je bila »narodna« in je lahko krepila narodno držo. »(P)olitičnim ciljem narodne osamosvojitve in uveljavitve« je sledila kulturna dejavnost goriškega bralnega društva, ki v programu poudarja branje »vsiga tega, kar v prid slavjanstva v vsaji dobi seže«. »Namen tega društva je: se po branju slavjanskih časopisov in razpošiljanih listov v vedni znanosti vsiga tega, kar v prid slavjanstva v vsaji dobi seže, obderžati

[...], po ti poti k organiški razsnovi in povzdigi slavjanske narodnosti pripomagati [...], k zavezi pripomoči, koja mora pred ali potlej vse avstrijansko-slavjanske rodove objeti [...], z eno besedo – namen društva je – slavjanski živelj povzdigniti po organiški poti samoizobraževanja in podučjenja s slavjanskim jezikom in slovstvom«. (Pahor 1998, 147–148)

Pomena branja se je zavedalo tudi tržaško društvo, ki si je v prvi vrsti prizadevalo za politično organiziranje ter uvažanje slovenščine po »kanclijah« in »narodnih učilnicah«. Iz dopisa Novice in časopisi, katere društvo v svojim stanišu derži, objavljenega v prvi številki mesečnika *Slavjanski rodoljub* (27. marca 1849), vidimo, da je društvo nabavljalo, zbiralo in izposojalo vrsto slovenskih,¹³² slovanskih,¹³³ nemških,¹³⁴ italijanskih¹³⁵ in francoskih časopisov. Prevladujejo neliterarna in politična glasila, ki so objavljala tudi literarne prispevke. Literarno glasilo je bil *Vedež*; tudi *Illyrisches Blatt* in *Karinthia*, *Danica Horvatska*, *Slavonska i Dalmatinska* / *Danica Ilirska* (Zagreb, 1835–37), ki jo je izdajal Ljudevit Gaj kot literarno prilogo k *Novinam Horvatskim* / *Ilirske narodne novine*. Z Zoro je najverjetneje mišljena *Zora Dalmatinska* (1844), prerodno glasilo, ki je izhajalo v Zadru in je na naslovnici prve številke prineslo pesem Petra Preradovića 'Zora puca, bit će dana'; v njej so bili objavljeni prevodi Homerja, Katula, Danteja. *Luna* je bila priloga *Agramer Zeitung*.

V petdesetih letih je med društvi igralo osrednjo vlogo ljubljansko. Predgovor *Letopisa slovenskega društva na Krajskim* (1849) se zavzema za izobraževanje zatrte slovenščine, za kar ne zadostujejo le slovнице, pisanje in natiskovanje, ampak da se knjige »po nar nižji ceni ljudstvu v roke podajo.« (3) O teh »nar imenitniših pomočkih v dosego visociga namena«

¹³² Npr. *Novice*, *Vedež*, časopis za mladost.

¹³³ *Novine hervaške, slavonske i dalmatinske z Danico*, *Zora dalmatinska*, *Slavenski jug* (Zagreb), *Noviny Lipy Slovanské*, *Narodni Noviny* (Praga), *Moravske Noviny* (Brno), *Napredak* (Karlovac), *Srbske Novine* (Beograd), *Zora galička* (Lvov).

¹³⁴ *Allgemeine Zeitung*, *Wiener Zeitung* z *Abendblattem*, *Der Lloyd*, *Wiener Kirchenzeitung*, *Österreichischer Soldatenfreund*, *Grazer Zeitung* s *Volksfreundem*, *Laibacher Zeitung* z *Illyrisches Blattem*, *Klagenfurter Zeitung*, *Karinthia*, *Agramer Zeitung* z *Luno*, *Südslavische Zeitung*, *Slavische Centralblätter*, *Freihofen von Triest*, *Der Serbe*, *Österreichischer Correspondent*, *Historisch politische Blätter von Görres*.

¹³⁵ *Osservatore Triestino*, *Il Diavoleto*, *Gazetta di Milano*, *Gazetta di Zara*, *L'Avvenire*.

je pisal predsednik društva Bleiweis: »Ljudstvo pa nej pridno bere časopise mnogiga zapopadka« (7). Postave Slovenskega društva v Ljubljani so v prvi razdelek ob omikanje slovenskega jezika in domovinsko slovstvo postavile »bravnice« (10). V časopisu *Slovenija* so izhajala vabila¹³⁶ za »bravno izbo« v Virantovi hiši.

V vsestransko kulturno, politično in gospodarsko napredovanje slovenskega naroda je bil v Celovcu pod vodstvom tajnika Andreja Einspielerja osnovan bralni krožek. Na etničnih robovih sta bila literatura in društvo med poglavitnimi pripomočki pri uveljavljanju narodne kulture in povezovanju njenih pripadnikov. V podobne okvire je bila vpeta bralska dejavnost v graški Sloveniji, ki se je organizirala po vzoru dijaških in študentskih literarnih družb. Za stopnjevanje kulture branja, ki naj poveže zavedne Slovence in pomaga literaturi k napredku, je nosil znatne zasluge tajnik Muršec. Zlasti s pomočjo zvez na Kranjskem je širil knjige in med člani društva spodbujal dvigovanje bralne kulture. Poročilo v *Sloveniji* govori o gorenjskem društvu v Radovljici, ki je imelo v kavarni Prešeren sobo za svoje bralno društvo: »V bravnico pride Radolčan in bere nemške, še več pa slovenske in slavjanske časopise. Tam se tudi zberejo trikrat v teden vsi uradniki kantonske komisije in drugi za naš materni jezik vneti domorodci, gospod Lovre Pintar (Slava mu) uči mili glas slovenskega jezika. In tako dan ne zgine nobeden, kjer bi ne prepevali 'Živi, živi, duh slavjanski' in urno pobegne nemškutar, ker taciga slišati ne more.« (Sinobad 2000, 235; Mal 1993, 670). Bralna društva so bila v Kropi na Gorenjskem, v Postojni in Cerknici; I. Prijatelj beleži bralna društva v Železnikih, Borovljah in Št. Jakobu, čeprav naj bi bilo stanje kar mlačno (1955, 132).

O prebiranju z namenom zbujanja narodnosti pišejo tuji raziskovalci (Dann, Stipčević, Dobrić) kulturno-političnih, bralnih društev in čitalnic od sredine 19. stoletja, ki menijo, da gre za evropski fenomen. Zaradi sorodnosti zgodovinskih okoliščin, v katerih so osvetljeni obstoj, pomen in vloga kulture branja, se da njihove ugotovitve do določene mere prenesti na slovenske razmere. Društva tipologizirajo različno, vendar se strinjajo, da je bilo razvijanje bralne kulture eno izmed težišč

¹³⁶ *Slovenija*, 1848–49.

društvenega življenja. Enkrat je poudarek na organiziranem zbiranju posameznikov, ki jih vežejo skupne ideje, interesi in cilji ne glede na socialni izvor. Drugič je poudarek na organiziranju z namenom skupnega nabavljanja in prebiranja, kjer ločimo manjše bralske skupine, bralna društva in knjižnična društva, ki že ustvarjajo knjižnične fonde – sem bi lahko uvrstili slovenska društva. Nekatera društva pa imajo skoraj samo politične karakteristike. (Dobrić 2003, 10–13)

V navezavi na nemškega zgodovinarja Engelsinga Dobrić med ključnimi razlogi za »revolucijo v kulturi branja« naveda okoliščine tiskarskega kapitalizma in razmah tiskanih medijev. Pri tem pride do prehoda od intenzivnega k vse ekstenzivnejšemu branju. »Revolucija« naj bi se zgodila že na prelomu 18. stoletja in pomeni prehod od skoraj edinega berila, Biblije oz. nabožne literature, k masovnemu konzumiranju, branju ter kupovanju knjig in periodike. Dobrić pripisuje društveno širjenje bralske kulture v 19. stoletju socialno-političnemu dvigu in izobraževanju proletariata; branje ni bilo več privilegij intelektualnih elit, ampak je postalo del splošne narodne kulture. Sicer pa soglaša z Dannovim argumentom, ki društva in oblikovanje množičnega bralstva v 19. stoletju razlaga v vzročno-kavzalni zvezi z narodnim gibanjem. (Dobrić 2003, 20–22) To je bilo gonilna sila za nastajanje društev, ki so postala prostor narodnega organiziranja in artikulacije narodnopolitičnih interesov skupnosti. Prebiranje je bilo v momentih narodne akcije sredstvo pridobivanja informacij; pripomoglo je k izmenjavi mnenj in oblikovanju narodnopolitične ideologije.

Dramsko-gledališke dejavnosti

Pri množičnejšem posredovanju in sprejemanju so igrale pomembno vlogo bésede. Na teh društvenih prireditvah s poučnim in zabavnim programom se je pod zastavo slovenske kulturne in narodne zavesti težilo k uprizarjanju izvirnih del, dejansko pa največ posegalo po nemških predlogah in dosežkih iz bližnjih, zgodovinsko in kulturno sorodnih slovanskih književnosti, kar je na simbolni ravni povezovalo slovanstvo. Spodbudna za razvoj dramsko-gledališke dejavnosti, ki ji je po zatonu absolutizma mogoče slediti v čitalnicah, so bila prizadevanja nemškega publicista in gledališkega or-

ganizatorja Leopolda Kordescha. V *Ilirskem listu* je leta 1848 objavil več feljtonov, kjer je predstavil zamisel o profesionalnem slovenskem gledališču ter pisal o pomenu dramske ustvarjalnosti in uprizarjanja za narodno vzgojo.¹³⁷

Precej podatkov o predstavah bomo tudi tu našli pri Glaserju in Prijatelju, vendar je treba poudariti, da se njune navedbe vselej ne skladajo in da je marsikaj izpuščenega odkril vnovičen in temeljit pregled najrelevantnejših virov za to obdobje. Rešiti je bilo treba nejasnosti glede izvirnikov del. Slovenske priredbe so včasih slonele na drugih priredbah; npr. na francoski po nemškem, češki po francoskem, tako da se je njihova vez z izvirnikom pretrgala. Površnosti so pri navajanju prevajalcev-prirediteljev iger. Poleg obeh Linhartovih priredb, ki sta ostali na repertoarju v čitalniški dobi,¹³⁸ je bila za slovenske razmere prirejena igra »Goljufani starec«, ¹³⁹ ki jo je prevedel J. A. Babnik. Po poročilih sodeč, je bila prirejena po francoski predlogi, medtem ko Moravec piše (1963, 148), da je izvirnik Kotzebuejeva veseloigra. Novembra 1848 so v Ljubljani uprizorili igro »Tat v mlinu ali Slovenec in Nemec«¹⁴⁰ J. N. Štěpánka, ki jo je iz češčine prevedel Jurij Kosmač. *Ilirski list* je poročal: »Die Darstellung fand die lebhafteste Acclamation von allen Seiten und schwerlich werden die Räume unsers Theaters sobald wieder in

¹³⁷ 11. julija 1848 je v prispevku »Slavisches Theater in Laibach« razočarano ugotavljal, kako se v Pragi in Zagrebu že igra v narodnem jeziku, medtem ko v Ljubljani ni ne duha ne sluha o narodnem odru. »(N)ur in Krain, das sich bei allen Gährungen ringsumher vielleicht am rümlichsten bis nun gehalten, wollten gewisse hochgetragene Spürnasen den Herrn des Schreckphantoms Panslavismus um jeden Preis herauswittern.« (*Illyrisches Blatt*, 11. 7. 1848, 224) Vseeno je bil vznesen, ko je poročal o prvi slovenski gledališki predstavi, ki je bila osmega julija, in sicer *Županovi Micki*. 28. novembra 1848 je v članku »Slovenisches Nationaltheater« (*Illyrisches Blatt*, 384) ista stališča ponovil. Obžaloval je, da se v ljubljanskem Stanovskem gledališču komajda sliši slovensko in se zavzel za ustanovitev slovenskega gledališča, v katerem se bosta z uprizarjanjem in sprejemanjem izvirne in prevedene dramske ustvarjalnosti plemenitila jezik in kultura. »Die dramatische Kunst nicht zurückbleiben kann, ja nicht zurückbleiben darf, indem nicht zu läugnen ist, daß die edle Schauspielkunst mehr zu wahren Lebensanschauung, Bildung, ja Veredlung des Herzens beiträgt /.../, so ist uns eine Nationalbühne ein Bedürfnis geworden.«

¹³⁸ Iz leta 1864 je namreč Bleiweisova priredba *Županove Micke*.

¹³⁹ Po dopisih v *Ilirskem listu* in *Sloveniji* od julija do septembra 1848.

¹⁴⁰ *Čech a Němec* (1816).

allen Theilen so vom Beifall wiederhallen, als es an diesem Abend der Fall war; ein Beweis, dass Laibach wirklich eine slavische Stadt sey.« (25. 11. 1848, 380) V svojem časopisu je Bleiweis poročal, da se je »vse gnetlo, tako da pol ure pred začetkom predstave ni bilo več moč v gledišče priti in si je več gospa v silnim drenji obleko stergalo in zlatnino s sebe zgubilo, predin so mogle na svoj sedež priti« (29. 11. 1848, 202). Navdušenje ob predstavi je bilo v Idriji in Trstu (*Novice*, 2. 10. 1850, 170; *Jadranski Slavjan* 1850, 174).

Za ta čas je dokumentirana »izvirna« Babnikova komedija *Zmešnjava na zmešnjavo* (*Novice*, 6. 12. 1848, 208; *Illyrisches Blatt*, 12. 12. 1848, 400), čeprav gre dejansko za priredbo burke po nemškem komediografu Kotzebueju *Wirrwarr* (1803).¹⁴¹ Kosmač je po češki literarni predlogi V. K. Klicpere priredil veseloigro *Dobro jutro*.¹⁴² V Celju so jo uprizorili gimnazijci, ki so nastopili še z »Goljufanim starcem«, *Županovo Micko* in Drobničevo priredbo *Raztresencev*, ki se naslanja na Kotzebuejevo farso *Die Zerstreuten* (1810) in je bila pozneje znana pod naslovom *Starost slabost* (1859). Skupaj z veseloigro *Dvoboj* je izšla pri Jeretinu v Celju.¹⁴³ Ugotoviti je mogoče, da so se prevedla nekatera dela, ki se niso nujno tiskala in uprizarjala. Tako domnevam, da sta že v tem času obstajali priredbi dela *Berounské koláče* (1818), ki ga je Štěpánek napisal po nemški burki J. A. Gleicha *Das Kolatschenfest in Kumrowitz* (1817) in ga je kot *Bob iz Kranja* najverjetneje poslovenil Bleiweis, ter Kotzebuejeve veseloigre *Der gerade Weg der beste* (1817) v prevodu Bernarda Tomšiča (*Ravni pot najboljši pot*, 1852).¹⁴⁴ V dopisih naletimo na njegovo veseloigro *Lahkoverni*, ki pa je izšla 1864. Podobno predvideva Moravec za Klicperovi igri »Čudodelni klobuk« in »Na mostu« (1963, 153), ki sta ju prevedla S. B. Žepič in F. Rebec ter sta se pojavili na čitalniških odrih.

¹⁴¹ V 49. zv. zbirke dramatičnih del in iger Slovenska Talija 1880 sta kot prevajalca podpisana Josip Cimperman in Viktor Eržen.

¹⁴² Uprizorjena septembra 1849 z *Matičkom*, 1851. v Celju z »Goljufanim starcem« (Glaser 1896, 28, 32). Pri Taliji je *Dobro jutro* izšlo 1867–68 v prevodu Valentina Mandelca.

¹⁴³ Po dopisih iz *Novic* in *Slovenije* ter Glaserju (1896, 30–32). Igre so uprizarjali večkrat, npr. v Idriji »Tatu v mlinu« (dvakrat 1850, 1855), *Matička* 1853, *Županovo Micko* 1856, 1857. V Celju 1852 »Tat v mlinu« in *Županova Micka*.

¹⁴⁴ Pri Taliji šele 1868.

Poročila so najizčrpnjša o dosežkih ljubljanskega Slovenskega društva, ki je prirejalo predstave največ v Stanovskem gledališču, čeprav je bilo živahno tudi drugod: v Idriji, Mariboru, Ljutomeru, Kamniku, Novem mestu, Celju. V podrobnosti se ne spuščajo, vendar je vidna narodnovzgojna vloga dramsko-gledališke dejavnosti, ki je v revolucijskem obdobju fungirala kot nekakšna narodna učilnica. V zvezi z *Županovo Micko* beremo, kako je »tolikanj za izobraženje in povzdigo slovenskiga jezika« storila in Slovenca v prsi ganila, saj je »slovenskim(u) življenju primerjen(a)« (*Slovenija*, 12. 9. 1848, 84). Slovenskim razmeram so bila »primerjena« tudi druga dela. Slovensko razsežnost prepoznavamo v dogajališču, tj. slovensko podeželje ali trg, včasih grajsko okolje, v katerem srečen konec slavijo »mali« ljudje, ki so nosilci pozitivnih kvalit, ter živahni, narodnosposobni atmosferi. Ta izhaja bodisi iz porok med slojsko (ne)enakovrednimi predstavniki bodisi iz »zmag« bistrournih, sposobnih in poštenih, kar pomirja nasprotja v drami in simbolizira ugoden razplet individualne in kolektivne (narodne) usode.

Poglejmo na nekaj primerih. Dogajališče vesele igre s petjem v dveh dejanjih *Dobro jutro* je velika vas z gostilnico, ki ji vrednost daje tudi košata lipa, simbol slovenstva. Osrednje osebe so pripadniki kmečkega sloja, kar za ta čas ustreza večinski slojski pripadnosti slovenstva. V središču sta kmečka domova. Reprezentirajo ju kmetovalec Grega, nečak Primož in mati Marjana na eni ter kmet Martan s hčerama Ciljko in Barbko. Osrednji konflikt se odvija med vdovcem Gregom in mladim, bistrournim Primožem za roko Martanove Ciljke. Stari Martan, ki je že dalj časa razmišljal o združitvi obeh gospodarstev z ženitvijo, se ne more odločiti, komu naj da hčer, zato snubca postavi na preizkušnjo. Nazadnje se morata pomeriti s pozdravom »dobro jutro«. Po številnih šaljivih zapletih ob pomoči neveste končno zmaga Primož. Vendar se nasprotja med njim in Grego vseeno pomirijo, saj slednji dobi starejšo Martanovo hčer. Prihodnost je položena v roke mladih, dvojna poroka pa utrdi moč obeh kmečkih domov in simbolizira ugoden razplet narodne usode. Tako Grega kot Primož in Martan so v igri postavljeni za zgled pridnosti in delavnosti. Grega pravi o sebi, da pridno skrbi za svojo kmetijo ter da je miren, tih, pobožen, usmiljen, prijeten, dobrotljiv in ljubezniv. Ciljka pa je pridna in dobra gospodinja.

Podobno je zasnovan razplet pri Drobničevih *Raztresenih*, saj raztresena in pozabljiva očeta (major in stotnik) po komediji zmešnjav privolita v ženitev svojih otrok Jelice in Dragotina. To pomeni uspešno izravnavo socialnih neenakosti med majorjevo premožno in stotnikovo revno družino ter napoveduje uspešnost zveze. Stotnik mlada dva na koncu še poduči: »In jes vas opominam, varjita se u zakonu vsake raztrešenosti in pomote. Mož ino žena v gosti pomoti, svoji nesreči gresta naproti.« (Drobnič 1850, 78)

Burka v petih dejanjih *Zmešnjava na zmešnjavo* se godi v graščini; osrednje osebe so graščak in graščakinja Borovski, hči Dragana ter graščakova varovanca Gvozdenka in Šalko Dobrič, ki ju veže ljubezen. Izmed vseh uživata najnižji položaj, vendar se po brezštevilnih zmešnjavah dvigneta prav onadva. Šalko Dobrič – šaljivec in dobrotnik – se uspešno upre poskusom graščakinje, da bi ga poročila s hčerko Dragano in pridobila njegovo polmilijonsko dediščino, ter dobi Gvozdenko, ki med drugim bere Prešerna. Vajeti spet držijo bistrourni, spletkarska graščakinja pa uvidi, da je bila njiohva »zmaga« zaslužena.¹⁴⁵

Tomšičevi *Lahkoverni* se godijo v neimenovanem trgu v Iliriji. Gledalec spoznava neumne tržane z zgovornimi imeni – sodnik Tomaž Bedastoča, pisar Delnik, organist Cepec, dacar Potrošnik, postopač Potepuhovec, ključavničar, čevljar, tkalec in strugar, krojač itd. –, saj nasedejo zvijači Rodogoljufa, ki se izdaja za čudodelnika in jih prepriča v svojo sposobnost za obujanje mrtvih. Vendar je konec optimističen. Na pravo pot jih spravi stotnik s prav tako zgovornim imenom Modrijanski; odvrne jih od vraž in prepriča, da je edina prava pot vera v Boga ter zaupanje v lastne sposobnosti.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Iger »Goljufani starec« ter »Slovenec in Nemec« ni bilo mogoče dobiti.

¹⁴⁶ Pravična in bistrournna pot je recept za srečo v Tomšičevem *Ravnem potu*. Osebe se podobno gibajo v grajskem okolju (graščak in baron Murten, njegov sluga Jakob, kuharica Marjeta), čeprav so v ospredju pripadniki (pol)intelektualnega sloja, kot učiteljska vdova Tona, učitelja z zgovornima imenoma Raven in Krivec ter cerkovnik. Poštenost tokrat utelešata vdova Tona in učitelj Raven, ki je poleg tega še pogumen in iskren. Za razliko od tekmece Krivca, ki je hotel do učiteljske službe po krivi, lažni poti in je za učiteljsko službo pri baronu pripravljen storiti vse, delo dobi po ravni, pošteni poti. V objem pa mu pade tudi mladostna ljubezen Tona, s katero verjetno napovedujeta srečen konec.

Literarna distribucija

Zbiranje in hranjenje

Bralska dejavnost je zahtevala zbiranje in hranjenje literature, čemur literarna zgodovina tudi ne posveča prevelike pozornosti. Načrte za biblioteko, ki naj da literaturi še trdnejšo oporo, se da razbrati iz programskih smernic društev, čeprav zaradi pomanjkljivih podatkov verjetno nikoli ne bo mogoče dognati, s kakšnimi fondi so posamezna društva dejansko razpolagala. Dela so se morala hraniti že zaradi namenov odrskega uprizarjanja, iz zgoraj navedenega pa lahko razberemo, katero časopisje so društva nabavljala. Skupno zbiranje je bilo toliko pomembnejše zaradi finančne nezmožnosti članov in podpornikov društev. V prvem razdelku *Letopisa Slovenskega društva v Ljubljani* je ob branju za drugi cilj postavljeno osnivanje knjižnice. Zadali so si, da bodo s pomočjo društvenega premoženja priskrbeli periodiko in (strokovno) literaturo (npr. jezikoslovje, zgodovinopisje, geografija; slovarji). Poudarek je bil na gradivu »narodskega obsežka«. (*Letopis slovenskega društva na Krajskim* 1849, 10) Bleiweis je pozival k zbiranju gradiva »za znanosti in za potrebe vsakdanjega dne«. Prijatelj predvideva, da naj bi imelo ljubljansko društvo v petdesetih letih »lepo biblioteko« (1955, 128). Težko si predstavljamo, kaj bi to pomenilo, naj bi pa imelo društvo ob ustanovitvi več kot štiristo slovenskih in slovanskih knjig. Verjetno tudi na račun tega, ker se je društvo zaradi skupnih ciljev na pobudo Lovra Tomana združilo s semeniškim bralnim društvom (*Slovenija*, 13. 10. 1848, 120; *Novice*, 11. 10. 1848, 174). Knjižnica ljubljanskega društva je hranila in izposojala knjige ter slovenske, slovanske in nemške časopise splošne, politične in leposlovne vsebine: *Slovenijo* (1848–1850), *Novice* (1843–1902), *Vedež: časopis za šolsko mladost* (1848–1850), *Pra-vega Slovenca: liste za podučenje naroda* (1849), *Zgodnjo Danico* (1849–1902), *Celjske slovenske novine* (1848–49), ki so objavljali literarne, narodno utilitarne prispevke.¹⁴⁷

Domače in tuje časopise (italijanske, nemške, francoske) sta zbirali še goriško in celovško društvo. O obstoju društvenih čitalnic in knjižnic se je v članku Slovenske knjižnice navduševal Andrej Einspieler, kjer omenja mrežo zasebnih, društvenih

¹⁴⁷ Za tržaško društvo gl. opombe 132–135.

in župnijskih knjižnic in spodbuja k ustanavljanju ljudskih knjižnic (*Slovenija*, 1. 6. 1849, 173), ki bi skrbele za živahnost literarnega življenja in pretok literature narodnega obsega. Rodoljube je javno pozval, naj za to prispevajo moči. »Gospodi rodoljubi! /.../ Le poprimite se tega ljudomilega dela /.../ Napravite po mogočnosti slovenske knjižnice«. Sicer pa so bile knjižnice odgovorne društvom kot ustanoviteljem in lastnikom, kar vidimo npr. iz letopisov ljubljanskega in tržaškega društva. Prvo poudarja skrb za razširjanje tiste literature, ki ni veličanstvu »protivna«, drugo pa oznanja, da si bo tudi po tej poti prizadevalo za dviganje slovenskega narodnega občutja: »Pred vsim bo društvo v izbah svojiga staniša novice in dnevniške, knjige in zemljopise k občni vsakdanji rabi in k podučavanju svojih udov o časnih okolnostih in o djanju znanih narodov pripravne imelo.« Da so društva delovala tudi kot knjižnice, implicitno sklepamo iz sicer nekoliko poznejših naročniških seznamov čitalnic, ki so nadaljevale delo društev. Sinobad (2000) navaja, da jih najdemo med naročniki Mohorjevih knjig; med obveznimi izvodi so Koledar in Slovenske večernice.

Zametki narodnega knjigarništva

Poglejmo si zametke knjigarništva. V drugi (aprila 1849) in četrti številki (junija 1849) tržaškega društvenega glasila sta bila objavljena članka Oznanilo zastran prodaje slavjanskih knjig in Oglas o knjigoprodaji, iz katerih izvemo, da se je podpornik društva Anton Živic, slovenski knjigovez v Trstu, delujoč na ulici S. Sebastian v Cankovi hiši 507, odločil ustanoviti knjigarno. V njej se bo prodajalo slovensko in slovansko leposlovje. Na seznamu njegove knjigarne najdemo: *Glasove domorodne* Lovra Tomana, Prešernove *Poezije*, Vodnikove pesmi, Malavašičevega *Erazma iz jame*, prvo slovensko dogodivno pripoved, Preradovičeve pesmi, 5. knjigo »Čbelice«, Slomškove *Drobtinice*, ki so jih po vsej verjetnosti hranila tudi društva.¹⁴⁸ Ivan Macun Živičev podvig označi za »rodoljubno založništvo in knjigoprodajo«. Pozneje je knjigarnar ponudbo obogatil

¹⁴⁸ Med strokovnimi in poljudnimi knjigami najdemo *Kemijo kmetijsko, Zdravo telo naj boljši blago*, Malavašičevo in Potočnikovo slovensko slovnico, Janežičevo slovnico »Sprachlehre« in Slomškov učbenik za nedeljske šole *Blaže in Nežica v nedeljski šoli*.

s šolskimi knjigami. V Macunovem Oglasu zavoljo šolskih knjig gre največ za berila in abecednike: *Vodnikova Pismenost, Povestice za prvo začetno šolo, Abecednik za šole po mestih, Nemška pismenost za male šole, Keršanski katolski nauk za drugo pervinskih šol, Mali katekizem v prašanjih in odgovorih, Abecednik za šole na kmetih, Berilo za drugi klas malih šol na kmetih, Berilo ali listi in evangeliji v nedelje in praznike celiga leta, Abecedna tabla in Poštevanka (Slovenija, 21. 11. 1848, 164)*. V oglasih iz *Novic, Slovenca, Slovenije, Slavjanskega rodoljuba*, ki so bila dejansko društvena glasila in so z oglaševanjem pomagala pri trženju knjig, se v knjigarniški vlogi navajajo: A. Ferlinc v Mariboru, Sigmund v Celovcu, bukvar Jurij Lercher, založniki Hohn in Blasnik v Ljubljani ter Jeretin v Celju. Pri njih se je dobila tudi večina časopisja.

Količina prodanih knjig je bila velikokrat v finančno breme lastnikom knjigarn, svoje so prispevala neurejena razmerja z založniki. V prispevku *Nekaj zastran kupčije s slovenskimi knjigami* anonimni knjigarnar toži nad tem, da ne more živeti od svojega dela, saj veliko plačuje za najem knjigarne in za oglase v časopisih, medtem ko je odstotek od prodanega, ki ga dobi od založnika, tako nizek, da mu komaj kaj ostane (*Slovenija* 5. 6. 1849, 177). Tiskarska, založniška in knjigotrška vloga so bile velikokrat združene v eni osebi (npr. Blasnik, Giontini). Po oglasih za knjige, objavljenih v *Sloveniji* in *Slavjanskem rodoljubu*, so se s knjigarniško panogo ukvarjali še dr. Bučar v Ljubljani, sodniški uradnik Anton Globočnik v Kranju in odvetnik Rozinat v Novem mestu. Knjigarništvo je bil zanje dodatni vir zaslužka, v oglaševanju in prodaji pa so se opirali tudi na društva.

Sicer pa so knjigarniško poslovanje kot vir dodatnega zaslužka prevzemali največ cerkveni uslužbenci in učitelji, razpršeni na različnih koncih etničnega ozemlja: v Brežicah (kaplan Drobnič), Šmarjah (dekan Fajhtinger), Celju (opat Vodušek), Gornjem Gradu (dekan Bruner), Šentmartinu pri Slovenj Gradcu (dekan Novak), Slovenski Bistrici (dekan Stepinšek), Mariboru (profesor Matjažič), na Ptuj (kaplan Trstenjak), v Ormožu (duhovnik Vovk), Radgoni (kaplan Kreft), Veliki Nedelji (dekan Vogrin) in Gradcu (bogoslovec Razlag), dekan Dagarin v Kranju, dekan Kramer v Škofji Loki, dekan Krivic v Zgornjih Gorjah, dekan Kos v Idriji, dekan Grabrijan v Vipavi, duhovnih Marinket v Logatcu, duhovnik

Janež v Ložu, duhovnik Cigler v Višnji Gori, duhovnik Okotn v Žužemberku, profesor Terlep v Novem mestu. V Krškem in Metliki sta bila za to zadolžena namestnik dekana in dekan Vovk, medtem ko je v Kamniku to vlogo prevzel dekan Vojskat. V Celovcu se omenja knjigotržec Javornik, v Velikovcu katehet Puher, kaplan Čarman v Dravogradu, učitelj Zomer v Borovljah, dekan Pečnik v Rožeku in kaplan Majer v Žabnici. V Trstu je vlogo rodoljubne »knjigoprodaje« prevzel kar profesor Macun, ki je tam opravljal profesorsko službo; v Gorici bogoslovec Pelhan. (*Slovenija* 8. 12. 1848) Včasih je bil knjigotrško vlogo primoran prevzeti avtor. Župnik Placid Javornik, ki je prevedel *Sveto pismo stariga zakona* (1848), je pod zastavo ljubezni do naroda vabil k nakupu prevoda ter se zahvaljeval rodoljubom za nakup (*Slovenija* 8. 12. 1848, 46). Ivan Macun je oglaševal antologijo *Cvetje slovenskega pesništva* (1850) in *Cvetje, jugoslavjansko s dodanimi cveti drugih slavjanskih vertov I. cvetje slovenskega pesništva* (1850), v katerem sta bila Prešeren in Vodnik.

Na knjigotrškem področju bi lahko pogojno govorili še o založniški dejavnosti, kar pa je bila bolj pobožna želja kot dejansko izdajanje in zalaganje. Po razgibanosti svoje dejavnosti osrednje izmed društev, tj. ljubljansko, zamisli, da bi izdajalo »tudi druge občnokoristne in ljudskemu podučanju v mnogih vednostih pripomogljive knjige« (*Letopis slovenskega društva na Krajskim* 1849, 10), ni uresničilo. Izjemi sta zbirki *Slovenska gerlica* in *Cerkveni nagovori*. Prvi zvezek *Gerlice* (1848)¹⁴⁹ je npr. prinesel 11 slovenskih pesmi, ki jih poznamo bodisi kot pevske in glasbene bodisi kot recitacijske in deklamacijske točke na društvenih odrih. Npr. Prešernova pesem 'Pod oknam', Vodnikov 'Zadovoljni Kranjec', Slomškov 'Vesolja dom', B. Potočnika 'Zvonikarjeva', 'Sloencov narodna pesem' in 'Dolenska'. Napoved izdaje Tomanovih pesmi je ostala neizpolnjena; *Glase domorodne* (1849) je založil Eduard Hohn. 1848 je začel pod uredništvom Mateja Cigleta izhajati

¹⁴⁹ Zvrstilo se je 7 zvezkov (drugi tudi 1848, nato 1850, 1852, peti in šesti 1859, 1862). V drugem najdemo še Prešernovega 'Mornarja', Vodnikovo pesem 'Moj spominik', Potočnikovega 'Planinarja', Malavašičevo 'Pesem slovenskih ...' Tretji zvezek je prinesel Prešernovo pesem 'Strunam' in 'Spomin' V. Vodnika. M. Ravnikarja 'Stari Krajnc' in ponatis 'Potočnika'. V četrtem sta nova F. Cegnar in J. Žemlja. Peti in šesti zvezek sta Prešernova. V *Gerlici* 1862 sta še L. Toman in A. Praprotnik.

politični list *Slovenija*, ki je propagiral idejo združitve kranjskih, koroških, štajerskih in primorskih Slovencev v skupno deželo Slovenijo in enakopravnost slovenščine v javnih zadevah. *Slovenija* je imela rubriko »Nepolitiški del«. V njej so izhajali izvirni in prevedeni prispevki Levstika, Valjavca, Cegnarja, Tomana v vezani in nevezani besedi. Metaforično so pisanje imenovali »polaganje dušnega kamna k veliki veži Slave v svoji prirojeni podobi na svoj narodni način (vižo)«. ¹⁵⁰ Urednik je v prvi številki izrecno pozval pisatelje s temi besedami: »Končajte svoj ponižni govor prosim vse rodoljube pisatelje v celi dragi Slovenii za podporo, ktere to započetje toliko toliko potrebuje« (*Slovenija*, 4. julija 1848, 1). Tržaško Slavjansko društvo je pod uredništvom Ivana Cererja, ki je bil duša društva, izdalo šest številk dvojezičnega, slovensko-hrvaškega mesečnika *Slavjanski rodoljub* (1849), ki je z namenom poučevanja, zbujanja narodne zavesti pri tržaških Slovanih in uvajanja slovenščine v urade in šole prinesel le nekaj agitacijskih, poljudno-strokovnih, kmetijsko-obrtniških in naravoslovnih člankov. Leta 1850 se je časopis preimenoval v *Jadranskega Slavjana*, ki je spet dal vsega 6 števil in je na zadnji strani sprejemal in objavljaj domoljubne in pedagoške sestavke npr. Rudmaša in Macuna, tako da za literaturo ni večjega pomena.

Literarno proizvajanje

Prevajanje in prirejanje

Ravnino literarnega proizvajanja, ki je v modelu literarnega sistema označena kot prva izmed treh medsebojno povezanih ravnin, postavljamo na konec aplikacije, saj so društva za literaturo gotovo največ storila v distribucijskem in recepcijskem smislu. Res je, da se je v namene društvenega uprizarjanja spodbujalo k pisanju čim več izvirnih del, vendar je znano, da so jedro dramsko-gledališkega repertoarja predstavljali prevodi in priredbe po tujih literarnih predlogah. Zato je med vlogami in poklici izstopila vloga **prevajalca-prirejevalca**, ki sem jo po tehtnejšem premisleku umestila na proizvajalno ravnino in blizu avtorja, če verjamemo, da je vsaj prevod

¹⁵⁰ O tem beremo v uvodnem delu, ki prinaša program glasila (*Slovenija*, 4. julija 1849).

zvest izvirniku. Bolj zapletena je situacija s priredbo, čeprav tu vlada zmeda, ker je celo ob istih delih enkrat govor o prevodu, drugič o priredbi. Razlike med izvirniki, prevodi in posebej priredbami, ki nastajajo v drugačnih kontekstih kot predloge, lepo opozarjajo, da je dela še nekaj in da bi bilo te različne izdaje in besedila smiselno primerjati. Vendar je to stvar še ene samostojne raziskave. Med prevajalci-prirejevalci iger, ki so se uprizarjale v 50. letih, ob Linhartu izstopajo Janez Bleiweis, Bernard Tomšič, Sebastijan (Boštjan) Žepič, France Rebec, Jurij Kosmač, Jožef A. Babnik in Josip Drobnič. Z nekaterimi imeni smo se srečali, ko je bil govor o domoljubnem razširjanju in sprejemanju literature v čitalnicah. Omenimo tudi Franceta Cegnarja, Janeza Globočnika, Ivana Kalana, Frana Končana, Koseskega, Valentina Mandelca, Ivana Navratila, Matijo Preloga, Mihaela Lendovška / Bogoslava Rogačkega, Miroslava Vilharja, Jakoba Zabukovca in med ženskami Luizo Pesjakovo.

Analiza domoljubnih načinov razširjanja in sprejemanja literature v čitalnicah in društvih je pokazala, da sta bila v društvih pomembna načina branja in umetniškega podajanja tekstov recitiranje in deklamiranje. Za to so služile slovenske ljudske, narodne (med zbiratelji in priložnostnimi pesniki sta npr. K. Lavrič, G. Krek) in umetne pesmi; skozi pesem so slavili Vodnika, priljubljena je bila narodnopolitična budnica Koseskega in tudi pesmi nabožno-domoljubnih pesnikov A. Praprotnika, B. Potočnika, A. U. Okiškega, J. Virka, v vrhu je bilo narodnoprebudno in bojevito pesništvo S. Jenka, priljubljenost so uživali L. Toman, F. Cegnar, F. Levstik, M. Valjavec in nenazadnje F. Prešeren. Vse to me opozarja, da je treba strukturo socialnega sistema literatura zapolniti še z dvema literarnima vlogama, in sicer z vlogama **recitatorja in deklamatorja** – glavna razlika med njima naj bi bila, da gre pri deklamiranju za podajanje teksta na pamet. Vlogi recitatorja in deklamatorja namenoma postavljam na to mesto. Pri recitaciji in deklamaciji smo ponovno pri besedilu in na proizvodni ravni. Ker pa sta recitiranje in deklamiranje vrsti umetniškega branja, je treba vlogi istočasno povezati s III. ravnilo v literarnem sistemu, tj. z ravnilo recepcije in obdelave. Če si poglavja naše aplikacije, v katerih smo kulturnim dejavnostim v društvih sledili z ozirom na posamezne ravnine literarnega procesa in med katerimi je bilo prvo

poglavje namenjeno literarnemu sprejemanju, zamislimo krožno, se z recitatorjem-deklamatorjem in njunim podajanjem besedila od proizvajalne ravnine v tem poglavju spet vračamo k recepciji iz uvodnega poglavja.

Iz obljubljenе »Priloge«, ki sledi in strnjeno po abecednem redu združuje dramsko-gledališki repertoar društev in čitalnic, bo pozorni bralec morda izluščil še eno vlogo v literarnem življenju. Gre za vlogo, v kateri sta združeni prevajalsko-prirejevalska in samozaložniška dejavnost (takšen primer je npr. Matija Prelog).

Sicer pa so na ravnini distribucije med poklici oz. literarnimi vlogami izstopile zbirateljska, knjižničarska in (pol) profesionalna knjigarniška vloga. S funkcijskega vidika literarnega komuniciranja so vsi predstavljeni načini razširjanja in sprejemanja literature v društvih na svojevrsten način soustvarjali podlage, s katerih bi se narodna skupnost lažje vključila v narodno akcijo. Danes učinkujejo predvsem kot narodnopolitične akcije. Vendar so društva pred pojavom čitalnic in javnih knjižnic ter večjih založniških projektov,¹⁵¹ s svojimi načini razširjanja literature in knjigotrškimi podvigi pomagala vzpostavljati distribucijski aparat. Društvene knjižnice so bile tudi podlaga za poznejše javne knjižnice. Družabne prireditve, ki so z gledališko dejavnostjo ter recitacijami in deklamacijami spravile v obtok literaturo »narodnega obsega«, pa so prispevale k oblikovanju množičnejšega bralskega in gledalskega kroga. Tudi od tod se je lahko v naslednjih fazah avtonomiziralo literarno polje.

¹⁵¹ Zlasti Mohorjeva družba, Slovenska matica, Dramatično društvo, ki jih je na področju dramske umetnosti daleč preseglo.

PRILOGA

Dramsko-gledališki repertoar društev in čitalnic v 50. in 60. letih 19. stoletja.¹⁵²

- »Advokata«, domnevni prev. Schubertove operete je Jakob Zabukovec.
- *Bob iz Kranja: Vesela igra s petjem v enem djanji*, po J. N. Štěpánkovi priredbi J. A. Gleicha *Das Kolatschenfest in Kumrowitz* najverjetneje poslov. Janez Bleiweis (*Slovenske glediščine igre*, 5, 1865).
- *Črni Peter: Kratkočasna igra v enem djanju*, po nemškem prev. in založil Matija Prelog (1866).
- »Čudodelni klobuk«, po V. K. Klicperi Sebastijan B. Žepič in France Rebec.
- *Detelja: Izvirna šaloigra v enem djanji*, Miroslav Vilhar (1865, samozaloženo v *Vilharjevih igrah*, 1).
- *Dobro jutro: Vesela igra s petjem v dveh dejanjih*, po V. K. Klicperi za slovenščino Jurij Kosmač (domnevno s Kleemanom; pri *Slovenski Taliji*, 2, 1867–68, v prevodu Valentina Mandelca); češko igro *Dobro jutro* naj bi prevajal tudi Jakob Zabukovec.
- *Domači prepir: Kratkočasna igra v enem aktu*, po A. Kotzebueju Jakob Zabukovec (*Slovenske glediščine igre*, 2, 1864).
- »Dva prijatelja«, po nemškem.
- *Dvoboj*, prev. Josip Drobnič (1850 pri Jeretinu v Celju skupaj z *Raztresenci*).
- *Filozof: Šaloigra po angleškej*, prev. Miroslav Vilhar (1865, samozaloženo v *Vilharjevih igrah*, 3).
- »Goljufani starec«, po francoski ali nemški predlogi A. Kotzebuejeve veseloigre poslov. Jožef A. Babnik.

¹⁵² V kurzivi so dela, ki so izšla in jih je bilo mogoče dobiti, v narekovajih pa tista, ki se še niso našla.

- *Igra Piké: Šaloigra v enem delu, svobodno po francozkej*, prev. Miroslav Vilhar (1865, samozaloženo v *Vilharjevih igrah*, 4).
- »Ključek je od smrti vstal«, po A. Kotzebueju Ivan Navratil.
- *Krst pri Savici*, dramatizacija.
- *Kteri bo?: Izvirna veselica v dveh činih* (1866), prev. Mihael Lendovšek / Bogoslav Rogački (pri Jeretinu v Celju 1866).
- *Lahkoverni: Vesela igra v III dejanjih*, domnevno izvirna igra Bernarda Tomšiča (1864 v Zagrebu).
- »Le naravnost«, po nemškem.
- *Marija Stuart: Tragedija v 5 djanjih*, po F. Schillerju France Cegnar (1861 v *Cvetju iz domačih in tujih logov*, 1).
- *Na mostu: Gluma v enem djanji*, po V. K. Klicperi France Rebec (domnevno skupaj s Sebastijanom B. Žepičem, *Slovenska Talija*, 2, 1867).
- *Poštena deklica: Šaloigra v enem delu*, Miroslav Vilhar (1866, samozaloženo v *Vilharjevih igrah*, 6).
- »Pravda«, po J. H. Benedixu Janez Globočnik.
- *Pravi Slovenec: Veselica v enem dejanju*, po delu J. Franul-Weisenthurnove *Die Schweizerhütte* priredil Josip Drobnič (izšlo skupaj z igro *Starost slabost v Vencu gledišnih iger*, 2).
- *Ravni pot najboljši pot: Vesela igra v enem dejanji*, po Kotzebuejevi veseloigri svobodno poslov. Bernard Tomšič (*Slovenska Talija*, 5, 1868).
- *Raztresenci*, po Kotzebuejevi farsii *Die Zerstreuten* prev. Josip Drobnič (1850 skupaj z *Dvobojem* pri Jeretinu v Celju, 1859 kot *Starost slabost: Vesela igra v enem dejanju v Vencu gledišnih iger*, 2, v Gradcu).
- *Servus Petelinček: Šaloigra v enem delu, svobodno po nemškej*, Miroslav Vilhar (1865, samozaloženo v *Vilharjevih igrah*, 5).
- »Slep ni lep«, Miroslav Vilhar.
- »Slovenski parlament«, domnevno izvirna igra.
- »Starost in krepost«, Anton Kos Cestnikov.
- *Strup: Vesela igra v enem djanji*, po nemškem prev. Luiza Pesjak (*Slovenske glediščine igre*, 3, 1865).
- *Svitoslav Zajček: Vesela igra v enem djanji*, po nemškem prev. Luiza Pesjak (*Slovenske glediščine igre*, 4, 1865).
- »Tat v mlinu ali Slovenec in Nemec«, po J. N. Štěpánku v slovenščino Jurij Kosmač (domnevno s Kleemanom).
- *Ta veseli dan ali Matiček se ženi*, Linhartova priredba.
- *Tičnik: Kratkočasna spevoigra v enem dejanji*, po A. Kotzebueju prev. in pripr. Mihael Lendovšek / Bogoslav Rogački (*Slovenska Talija*, 12 b, 1869).

- *Vdova in vdovec: Vesela igra v enem dejanji*, po F. Holbeinu Janez Bleiweis (pri *Slovenski Taliji* 1870, 18).
- »V gostilnici na pošti / Na pošti«, po C. Goldoniju Jakob Zabukovec.
- *Viljem Tell*, po F. Schillerju France Cegnar (1862 v *Cvetju iz domačih in tujih logov*, 2).
- »Vodnik, Zois in Linhart ali Slovenija oživljena«, dramatični prizor Janeza Bilca.
- *Zakonska sol: Kratkočasna igra v enem djanju*, po nemškem prev. in založil Matija Prelog (1867).
- »Zatoženi samoglasnik«, Fran Levstik.
- *Zmešnjava na zmešnjavo: Burka v petih dejanjih*, domnevno izvirna igra Jožefa A. Babnika, dejansko pa prevod Kotzebuejeve nemške burke *Wirrwarr* (1803); izide šele 1880 kot 49. zv. *Slovenske Talije*, vendar v prevodu Josipa Cimpermana in Viktorja Eržena.
- *Župan: Izvirna šaloigra v 2 delih*, Miroslav Vilhar (1865, samozaloženo v *Vilharjevih igrah*, 2).
- *Županova Micka*, po Linhartovi priredbi J. Richterja priredil tudi J. Bleiweis (1848; 1864 v *Slovenskih gledališčinih igrah*, 1).

LITERATURA IN VIRI

I LITERATURA

- Mihail M. BAHTIN, 1999: K metodologiji humanističnih ved. *Estetika in humanistične vede*. Ur. A. Skaza. Ljubljana: ISH. 333–353.
- , 1999a: Problem govornih žanrov. *Estetika in humanistične vede*. Ur. A. Skaza. Ljubljana: ISH. 229–282.
- , 1999b: Problem teksta v jezikoslovju, filologiji in drugih humanističnih vedah. *Estetika in humanistične vede*. Ur. A. Skaza. Ljubljana: ISH. 283–320.
- Achim BARSCH, 1986: *Trends in Rhythmics – Language, Literature, and Music*. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Schriften, 10).
- , 1987: *Literatur und Recht aus literaturtheoretischer Sicht*. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Schriften, 13).
- , 1988: *Jugendmedienschutz und Literatur*. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Schriften, 17).
- , 1991: The Empirical Theory of Literature and Systems Theory. *Empirical Studies of Literature*. Ur. E. Ibsch, D. Schram, G. Steen. Amsterdam, Atlanta: GA. 355–362.
- , 1992: Handlungsebenen des Literatursystems. *SPIEL* 11/1. 1–23.
- , 1993: Handlungsebenen, Differenzierung und Einheit des Literatursystems. *Literaturwissenschaft und Systemtheorie, Positionen, Kontroversen, Perspektiven*. Ur. S. J. Schmidt. Opladen: Westdeutscher Verlag. 144–169.
- , 1993a: Kommunikation mit und über Literatur. Zu Strukturierungsfragen des Literatursystems. *SPIEL* 12/1. 34–61.
- , 1995: The Literary System and its System Theoretical Construction – The Case of Levels of Action. *Empirical Approaches to Literature*. Ur. G. Rusch. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Publications, Special Issue). 138–141.

- , 1996: Komponenten des Literatursystems: Zur Frage des Gegenstandsbereichs der Literaturwissenschaft. *Systemtheorie der Literatur*. Ur. J. Fohrmann, H. Müller. München: Fink. 134–158.
- , 1997: Young People Reading Popular/Commercial Fiction. *The Systemic and Empirical Approach to Literature and Culture as Theory and Application*. Ur. S. T. Zepetnek, I. Sywenky. Alberta, Siegen: Research Institute for Comparative Literature and Cross-Cultural Studies, Institut für Empirische Literatur- und Medienforschung. 317–383.
- , 1997a: Fiktionalität in der Sicht von Rezipienten. *Studia Poetica* 10. 93–109.
- , 2000: *Ein integrativer Blick auf literarische Konventionen*. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Schriften, 59).
- : Die nicht immer lineare Entwicklung vom Schüler zum Kollegen. [Http://www.sjschmidt.net/begegnu/texte/barsch.htm](http://www.sjschmidt.net/begegnu/texte/barsch.htm) (15. 9. 2010).
- Roland BARTHES, 1971: *Književnost, mitologija, semiologija*. Ur. M. Stambolić. Beograd: Nolit.
- , 1990: *Retorika starih, Elementi semiologije*. Prev. R. Močnik, Z. Skušek. Ljubljana: ISH.
- , 1995: Smrt avtorja. *Sodobna literarna teorija*. Ur. A. Pogačnik. Ljubljana: Krtina. 19–24.
- Henk de BERG, 1993: Die Ereignishaftigkeit des Textes. *Kommunikation und Differenz: Systemtheoretische Ansätze in der Literatur- und Kunstwissenschaft*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Opladen: Westdeutscher Verlag. 32–52.
- Henk de BERG, Jos HOOGEVEEN, 1995: Die Andersartigkeit der Vergangenheit. Eine kritische Auseinandersetzung mit der radikal-konstruktivistischen Literaturhistoriographie. *Differenzen: Systemtheorie zwischen Dekonstruktion und Konstruktivismus*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Tübingen, Basel: A. Francke. 187–212.
- Henk de BERG, 1995a: Empirical Science of Literature, Literary Historiography, and the Problem of Textual Analysis. *Empirical Approaches to Literature*. Ur. G. Rusch. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Publications, Special Issue). 142–148.
- , 1997: Communication as Challenge to Systems Theory. *Canadian Review of Comparative Literature / Revue canadienne de littérature comparée*. Ur. H. van GORP. Toronto: Univerza Toronto. 141–151.

- Henk de BERG, Matthias PRANGEL, 1997a: Noch einmal: Systemtheoretisches Textverstehen. Eine Antwort auf Lutz Kramaschkis Kritik am 'Leidener Modell'. *Systemtheorie und Hermeneutik*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Tübingen, Basel: A. Francke. 117–142.
- Jonathan CULLER, 2008: *Literarna teorija, zelo kratek uvod*. Prev. M. Cerkenik. Ljubljana: Krtina. 69–97.
- Gilles DELEUZE, 1995: Po čem spoznamo strukturalizem. *Sodobna literarna teorija*. Ur. A. Pogačnik. Ljubljana: Krtina. 41–64.
- Differenzen: Systemtheorie zwischen Dekonstruktion und Konstruktivismus*, 1995. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Tübingen, Basel: A. Francke.
- Darko DOLINAR, 2007: *Med književnostjo, narodom in zgodovino: Razgledi po starejši slovenski literarni vedi*. Celje: Mohorjeva družba in Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Marijan DOVIČ, 2004: *Sistemske in empirične obravnave literature*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- , 2007: *Slovenski pisatelj: Razvoj vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Empirical Approaches to Literature*, 1995. Ur. G. Rusch. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Publications, Special Issue).
- Empirische Literaturwissenschaft in der Diskussion*, 1994. Ur. A. Barsch, G. Rusch, R. Viehoff. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.
- Robert E. FAGEN, Arthur D. HALL, 1969: Definition of System. *Modern Systems Research for the Behavioral Scientists. A Sourcebook*. Ur. W. Buckley. Chichago: Aldine. 81–92.
- Norbert GROEBEN, 1983: The Function of Interpretation in an Empirical Science of Literature. *Poetics* 12. 219–238.
- Peter M. HEJL, 1987: Zum Begriff des Individuums. Bemerkungen zum ungeklärten Verhältnis von Psychologie und Soziologie. *Systeme erkennen Systeme*. Ur. G. Schiepek. München: Psychologie-Verlags-Union. 115–154.
- , 1990: Self-regulation in social systems. *Selforganization-Portrait of a Scientific Revolution (Sociology of Sciences. A Yearbook*, 14). Ur. W. Krohn, G. Küppers, H. Nowotny. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publications. 114–127.

- , 1992: Konstruktion der sozialen Konstruktion: Grundlinien einer konstruktivistischen Sozialtheorie. *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. Ur. S. J. Schmidt. Frankfurt na Majni: Suhrkamp. 303–339.
- , 1992a: Die zwei Seiten der Eigengesetzlichkeit. Zur Konstruktion natürlicher Sozialsysteme und zur Problem ihrer Regelung. *Kognition und Gesellschaft. Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus* 2. Ur. S. J. Schmidt. Frankfurt na Majni: Suhrkamp. 167–213.
- , 1992b: Culture as a Network of Socially Constructed Realities. *Trends in Cultural Participation in Europe since the Middle Ages*. Ur. D. Fokkema, A. Rigney. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. 227–250.
- , 1992c: Selbstorganisation und Emergenz in sozialen Systemen. *Emergenz. Die Entstehung von Ordnung, Organisation und Bedeutung*. Ur. W. Krohn, G. Küppers. Frankfurt na Majni: Suhrkamp. 269–292.
- , 1994: Die Entwicklung der Organisation von Sozialsystemen und ihr Beitrag zum Systemverhalten. *Konstruktivismus und Sozialtheorie*. Frankfurt na Majni: Suhrkamp. 109–132.
- Peter M. HEJL, Paisley LIVINGSTON, Gebhard RUSCH, 1995: Introduction: Systems-Theories in the Humanities. *Empirical Approaches to Literature*. Ur. G. Rusch. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Publications, Special Issue). 113–119.
- Miran HLADNIK, 1982: Mohorjanska pripovedna proza. *Slavistična revija* 30/4. 389–414.
- , 1988: Prežihov Boj na požiralniku in metodološka vprašanja analize pripovedne proze. *Slavistična revija* 36/4. 339–348.
- , 1990: *Slovenska kmečka povest*. Ljubljana: Prešernova družba.
- , 1993: Preštevna določila slovenske povesti. *Slavistična revija* 41/1. 65–75.
- , 1995: Evropa in Amerika pa slovenska literarna veda. *Zbornik predavanj* 31. SSJLK, 26. 6.–15. 7. 1995. Ur. M. Orožen. Ljubljana: Oddelek za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete v Ljubljani. 111–121.
- , 1995a: Količinske in empirične raziskave literature. *Slavistična revija* 43/3. 319–340.

- , 2001: Kako je ime metodi? *Slavistična revija* 49/1–2. 1–16.
- Jos HOOGEVEEN, 1993: Jenseits von Empirie und Hermeneutik. Systemtheorie, (Literatur-)Geschichtsschreibung und die Konvergenz von Geistes- und Naturwissenschaften. *Kommunikation und Differenz: Systemtheoretische Ansätze in der Literatur- und Kunstwissenschaft*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Opladen: Westdeutscher Verlag. 69–81.
- Roman INGARDEN, 1990: *Literarna umetnina*. Ljubljana: ISH.
- Roman JAKOBSON, 1957: Lingvistika in poetika. *Lingvistični in drugi spisi*. Prev. D. Bajt idr. Ljubljana: ISH. 149–190.
- Hans R. JAUSS, 1978: Istorija književnosti kao izazov nauci o književnosti. *Estetika recepcije, Izbor studija*. Prev. D. Gojković. Beograd: Nolit. 37–88.
- , 1995: Recepcijska teorija – retrospektiva njene ne(pre)-poznane predzgodovine. *Sodobna literarna teorija*. Ur. A. Pogačnik. Ljubljana: Krtina. 157–175.
- , 1998: *Estetsko izkustvo in literarna hermenevtika*. Prev. T. Virk. Ljubljana: LUD.
- Marko JUVAN, 2000: *Vezi besedila: Študije o slovenski književnosti in medbesedilnosti*. Ljubljana: LUD.
- , 2006: *Literarna veda v rekonstrukciji*. Ljubljana: LUD.
- Kommunikation und Differenz: Systemtheoretische Ansätze in der Literatur- und Kunstwissenschaft*, 1993. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Dejan KOS, 2003: *Theoretische Grundlage der empirischen Literaturwissenschaft*. Maribor: Slavistično društvo Maribor.
- , 2009: Literarna zgodovina in koncept literarnega polja. *Primerjalna književnost* 32/1. 45–66.
- Lutz KRAMASCHKI, 1991: Anmerkungen zur Ästhetik- und Polyvalenzkonvention der Empirischen Theorie der Literatur. Ein Beitrag zur Konventionalismus Debatte in der Literaturwissenschaft. *SPIEL* 10/2. 207–233.
- , 1993: Zur Integration von Systemkonzepten in eine Empirische Literaturwissenschaft als kritische Sozialwissenschaft. *Literaturwissenschaft und Systemtheorie, Positionen, Kontroversen, Perspektiven*. Ur. S. J. Schmidt. Opladen: Westdeutscher Verlag. 101–143.
- , 1994: *Intersubjektivität, Empirie, Theorie: Problemaufriß zur Methodologie einer Konstruktivistischen Empirischen Literatur-*

- wissenschaft*. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Schriften, 40).
- , 1995: Das einmalige Aufleuchten der Literatur. Zu einigen Problemen im 'Leidener Modell' systemtheoretischen Textverstehens. *Differenzen: Systemtheorie zwischen Dekonstruktion und Konstruktivismus*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Tübingen, Basel: A. Francke. 275–302.
- Igor KRAMBERGER, 2010: Ponovno branje Epiloga k *Vinjetam*. Kaj je Cankar namignil Schwentnerju? *Slavistična revija* 58/2. 189–205.
- Literaturwissenschaft und Systemtheorie, Positionen, Kontroversen, Perspektiven*. Ur. S. J. Schmidt. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Georg LOHMANN, 1994: 'Beobachtung' und Konstruktion von Wirklichkeit, Bemerkungen zum Luhmannschen Konstruktivismus. *Konstruktivismus und Sozialtheorie*. Ur. G. Rusch in S. J. Schmidt. Frankfurt na Majni: Suhrkamp. 205–224.
- Niklas LUHMANN, 1985: *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. 2. izdaja. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.
- , 1990a: Sistem in funkcija. Prev. Z. Gorenc. *Nova revija* 9/96–99. 769–801.
- , 1990b: Zamenjava paradigme v sistemski teoriji. Prev. Z. Gorenc. *Nova revija* 9/96–99. 761–768.
- , 1991: Avtopoezis socialnih sistemov. Prev. M. Kokot. *Časopis za kritiko znanosti* 19/140–141. 21–47.
- , 1994: *Soziale Systeme, Grundriß einer allgemeinen Theorie*. 4. izdaja. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.
- , 1999: *Social Systems*. Prev. J. Bednarz Jr. in D. Beacker. Stanford: Univerza Stanford.
- Reinhard MARGREITER, 2008: Interdiskursive Medienphilosophie. *SPIEL* 25/1. 5–21.
- Toshio OHTAKI, 1995: Recent Tendencies of the Literature-System in Japan. *Empirical Approaches to Literature*. Ur. G. Rusch. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Publications, Special Issue). 125–132.
- Boris PATERNU, 1988: Modeli slovenske literarne kritike. *Razprave – Dissertationes* 12. Ljubljana: SAZU, Razred za filološke in literarne vede (Razred 2). 5–28.
- Urška PERENIČ, 2008: *Konstrukcija nacionalnega literarnega sistema z vidika empirične systemske teorije: Kulturno-politična*

- društva in čitalnice: Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- , 2008a: Perspektive empirične systemske teorije z vidika mlajše generacije – doslednost, odprtost, zanesljivost. *Primerjalna književnost* 31/2. 113–135.
- , 2010: Kulturno življenje v društvih sredi 19. stoletja in njihova vloga pri oblikovanju literarnega polja. *Vloga središča – Konvergenca regij in kultur: Zbornik Slavističnega društva* 21. Ur. I. Novak Popov. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 2010. 233–244.
- Gerhard PLUMPE, Niels WERBER, 1993: Literatur ist codierbar. Aspekte einer systemtheoretischen Literaturwissenschaft. *Literaturwissenschaft und Systemtheorie. Positionen, Kontroversen, Perspektiven*. Ur. S. J. Schmidt. Opladen: Westdeutscher Verlag. 9–43.
- Gerhard PLUMPE, 1995: *Epochen moderner Literatur: Ein systemtheoretischer Entwurf*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Gerhard PLUMPE, Niels WERBER, 1995a: *Beobachtungen der Literatur. Aspekte einer polykontextualen Literaturwissenschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Gerhard PLUMPE, Niels WERBER, 1995b: Différance, Differenz, Literatur. Systemtheoretische und dekonstruktivistische Lektüren. *Differenzen: Systemtheorie zwischen Dekonstruktion und Konstruktivismus*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Tübingen, Basel: A. Francke. 91–112.
- Gerhard PLUMPE, 1997: Kein Mitleid mit Werther. *Systemtheorie und Hermeneutik*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Tübingen, Basel: A. Francke. 215–231.
- Matthias PRANGEL, 1993: Zwischen Dekonstruktionismus und Konstruktivismus. Zu einem systemtheoretisch fundierten Ansatz von Textverstehen. *Kommunikation und Differenz: Systemtheoretische Ansätze in der Literatur- und Kunstwissenschaft*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Opladen: Westdeutscher Verlag. 9–31.
- , 1995: Kontexte – aber welche? Mit Blick auf einen systemtheoretischen Begriff 'objektiven' Textverstehens. *Differenzen: Systemtheorie zwischen Dekonstruktion und Konstruktivismus*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Tübingen, Basel: A. Francke. 153–170.
- , 1995a: Can Written Texts 'Speak' to Us? Historical Contextuality and the Problem of Understanding Texts. *Empirical*

- Approaches to Literature*. Ur. G. Rusch. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Publications, Special Issue). 149–156.
- , 1997: Systems Theory: What It is and What It is Not. On Some Current Misunderstandings in the Reception of a Systems-Theoretical Concept of Meaning. *Canadian Review of Comparative Literature / Revue canadienne de littérature comparée*. Ur. H. van GORP. Toronto: Univerza Toronto. 153–160.
- Dimitrij RUPEL, 1982: *Literarna sociologija*. Ljubljana: SAZU in ZRC SAZU.
- Gebhard RUSCH, 1990: Verstehen verstehen. Kognitive Autonomie und soziale Regulation. *Funkkolleg Medien und Kommunikation. Konstruktionen von Wirklichkeit. Studienbrief 4*. Weinheim, Basel: Beltz. 11–44.
- , 1991: Zur Systemtheorie und Phänomenologie von Literatur. Eine holistische Perspektive. *SPIEL* 10/2. 305–339.
- , 1992: Autopoiesis, Literatur, Wissenschaft. Was die Kognitionstheorie für die Literaturwissenschaft besagt. *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. Ur. S. J. Schmidt. Frankfurt na Majni: Suhrkamp. 374–400.
- , 1992a: Auffassen, Begreifen und Verstehen. Neue Überlegungen zu einer konstruktivistischen Theorie des Verstehens. *Kognition und Gesellschaft. Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus* 2. Ur. S. J. Schmidt. Frankfurt na Majni: Suhrkamp. 214–256.
- , 1993: Phänomene, Systeme, Episteme. Zur aktuellen Diskussion systemtheoretischer Ansätze in der Literaturwissenschaft. *Kommunikation und Differenz: Systemtheoretische Ansätze in der Literatur- und Kunstwissenschaft*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Opladen: Westdeutscher Verlag. 228–244.
- , 1993a: Literatur in der Gesellschaft. *Literaturwissenschaft und Systemtheorie, Positionen, Kontroversen, Perspektiven*. Ur. S. J. Schmidt. Opladen: Westdeutscher Verlag. 170–193.
- , 1994: *Systemtheorien in der germanistischen Literaturgeschichtsschreibung*. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Schriften, 38).
- , 1995: The notion of »Empirical«. Knowing How. *Empirical Approaches to Literature*. Ur. G. Rusch. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Publications, Special Issue). 103–108.

- , 1997: Konstruktivismus und die Traditionen der Historik. *Traditionen der Historik*, ÖZG 8/1. 45–75.
- , 1997a: Literature, Media and Society: Toward a Media Description Standard. *The Systemic and Empirical Approach to Literature and Culture as Theory and Application*. Ur. S. T. Zepetnek, I. Sywenky. Alberta, Siegen: Research Institute for Comparative Literature and Cross-Cultural Studies, Institut für Empirische Literatur- und Medienforschung. 91–105.
- , 1997b: Comprehension vs. Understanding of Literature. *The Systemic and Empirical Approach to Literature and Culture as Theory and Application*. Ur. S. T. Zepetnek, I. Sywenky. Alberta, Siegen: Research Institute for Comparative Literature and Cross-Cultural Studies, Institut für Empirische Literatur- und Medienforschung. 107–119.
- , 2002: Kommunikation. *Einführung in die Medienwissenschaft, Konzeptionen, Theorien, Methoden, Anwendungen*. Ur. G. Rusch. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag. 102–117.
- , 2002a: Medienwissenschaft als transdisziplinäres Forschungs-, Lehr- und Lern-Programm, Plädoyer für eine integrierte Medien- und Kommunikationswissenschaft. *Einführung in die Medienwissenschaft, Konzeptionen, Theorien, Methoden, Anwendungen*. Ur. G. Rusch. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag. 69–82.
- , 2002b: Medienwissenschaftliche Systemanalyse, Argumente und Ansätze für eine Erweiterung des Methodeninventars. *Einführung in die Medienwissenschaft, Konzeptionen, Theorien, Methoden, Anwendungen*. Ur. G. Rusch. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag. 294–311.
- , 2004: Konstruktivismus und Systemanalyse. *Konstruktivistisch Forschen, Methodologie, Methoden, Beispiele*. Ur. S. Moser. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. 172–201.
- , 2008: The Many Mediatic Turns ... and a Significant Difference. *SPIEL* 25/1. 23–34.
- Ruski formalisti*, 1984. Ur. D. Bajt, A. Skaza. Ljubljana: MK.
- Siegfried J. SCHMIDT, 1980: Literatura in družba. Prev. M. Einspieler. *Problemi* 18/200. 24–27.
- , 1989: *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert*. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.
- , 1990: *Why Literature is not enough, or: Literary Studies as Media Studies*. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Publications, 25).

- , 1991: *Grundriß der Empirischen Literaturwissenschaft*. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.
- , 1991a: *Literaturwissenschaft als interdisziplinäres Vorhaben*. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Schriften, 30).
- , 1991b: Literary Systems as Selforganizing Systems. *Empirical Studies of Literature*. Ur. E. Ibsch, D. Schram, G. Steen. Amsterdam, Atlanta: GA. 413–424.
- , 1993: Kommunikationskonzepte für eine systemorientierte Literaturwissenschaft. *Literaturwissenschaft und Systemtheorie. Positionen, Kontroversen, Perspektiven*. Ur. S. J. Schmidt. Opladen: Westdeutscher Verlag. 241–268.
- , 1994: 'System' and 'Observer': Two Key Concepts in (Future) Literary Studies. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Publications, 39).
- , 1994a: *Kognitive Autonomie und soziale Orientierung. Konstruktivistische Bemerkungen zum Zusammenhang von Kognition, Kommunikation, Medien und Kultur*. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.
- , 1994b: *Medien = Kultur?*. Bern: Benteli Verlag.
- , 1995: Konstruktivismus, Systemtheorie und Empirische Literaturwissenschaft. Anmerkungen zu einer laufenden Debatte. *Differenzen: Systemtheorie zwischen Dekonstruktion und Konstruktivismus*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Tübingen, Basel: A. Francke. 213–246.
- , 1995a: What can 'Empirical' Mean in a Constructivist Context? 10 Considerations. *Empirical Approaches to Literature*. Ur. G. Rusch. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Publications, Special Issue). 109–112.
- , 1996: 'System' und 'Beobachter': Zwei wichtige Konzepte in der (künftigen) literaturwissenschaftlichen Forschung. *Systemtheorie der Literatur*. Ur. J. Fohrmann, H. Müller. München: Fink. 106–133.
- , 1997: A Systems-Oriented Approach to Literary Studies. *Canadian Review of Comparative Literature / Revue canadienne de littérature comparée*. Ur. H. van GORP. Toronto: Univerza Toronto. 119–136.
- , 1997a: Empirical Study of Literature: Why and Why Not? *The Systemic and Empirical Approach to Literature and Culture as Theory and Application*. Ur. S. T. Zepetnek, I. Sywenky. Alberta, Siegen: Research Institute for Comparative Literature and Cross-Cultural Studies, Institut für Empirische Literatur- und Medienforschung. 137–153.

- , 1998: A Systems-Oriented Approach to Literary Studies. *Systems, New Paradigms for the Human Sciences*. Ur. G. Altmann, W. A. Koch. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 646–667.
- , 2002: Medienwissenschaft und Nachbardisziplinen. *Einführung in die Medienwissenschaft, Konzeptionen, Theorien, Methoden, Anwendungen*. Ur. G. Rusch. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag. 53–68.
- Siegfried J. SCHMIDT, Guido ZURSTIEGE, 2007: *Kommunikationswissenschaft, Systematik und Ziele*. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Siegfried J. SCHMIDT, 2008: *Systemflirts, Ausflüge in die Medienkulturgesellschaft*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.
- , 2009: Colin B. Grant oder das Lob der Unsicherheit. *SPIEL* 26/1. 47–56.
- Levin L. SCHÜCKING, 2001: *Sociologija oblikovanja literarnog ukusa*. Prev. B. in F. Zenko. Zagreb: Dora Krupićeva.
- Dietrich SCHWANITZ, 1990: *Systemtheorie und Literatur: Ein neues Paradigma*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- , 1993: Kommunikation und Bewusstsein, Zur systemtheoretischen Rekonstruktion einer literarischen Bestätigung der Systemtheorie. *Kommunikation und Differenz: Systemtheoretische Ansätze in der Literatur- und Kunstwissenschaft*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Opladen: Westdeutscher Verlag. 101–113.
- , 1995: Zur wechselseitigen Beobachtung von Systemtheorie und Dekonstruktion. *Differenzen: Systemtheorie zwischen Dekonstruktion und Konstruktivismus*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Tübingen, Basel: A. Francke. 113–130.
- , 1997: Attributionsüberforderung in Liebe und Literatur. *Systemtheorie und Hermeneutik*. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Tübingen, Basel: A. Francke. 199–213.
- Siegener Periodicum zur Internationalen Empirischen Literaturwissenschaft*, 1982–. Frankfurt na Majni: Peter Lang.
- Systemtheorie und Hermeneutik*, 1997. Ur. H. de Berg, M. Prangel. Tübingen, Basel: A. Francke.
- The Systemic and Empirical Approach to Literature and Culture as Theory and Application*, 1997. Ur. S. T. Zepetnek, I. Sywenky. Alberta, Siegen: Research Institute for Comparative Literature and Cross-Cultural Studies, Institut für Empirische Literatur- und Medienforschung.

- Reinhold VIEHOFF, Martin BURGERT, 1991: *Kommunikationsprozeß 2. Strukturen und Funktionen deklarativen und prozeduralen Wissens beim Verstehen von Literatur – Untersuchungen zu 'Märchen' und 'Krimi'*. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Schriften, 29).
- Reinhold VIEHOFF, János LÁSZLÓ, 1992: *Genre-specific Knowledge and Literary Understanding*. Siegen: Univerza v Siegnu (LUMIS-Publications, 33).
- Tomo VIRK, 1999: *Moderne metode literarne vede in njihove filozofsko teoretske osnove: Metodologija 1*. Ljubljana: Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo Filozofske fakultete v Ljubljani.
- Niels WERBER, 1992: *Literatur als System. Zur Ausdifferenzierung literarischer Kommunikation*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

II SEKUNDARNI VIRI

- Bruno DOBRIČ, 2003: *Kultura čitanja i nacionalni pokreti: Čitalačka društva i knjižnice u Puli u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća*. Pula: C.A.S.H.
- Ferdo GESTRIN, Vasilij MELIK, 1966: *Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do danes*. Ljubljana: DZS.
- Karol GLASER, 1896: *Zgodovina slovenskega slovstva*, 3. zv. Ljubljana: Slovenska matica.
- Stane GRANDA, 1997: Andrej Einspieler in revolucionarno leto 1848/49. *Einspielerjev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba. 147–161.
- Taras KERMAUNER, 2001–2006: *Čitalniška dramatika 1–6*. Ljubljana: SAZU.
- Julij KLEINMAYR, 1881: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Koper: samozaložba.
- Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*, 1981. Ur. O. Dann. München: Beck.
- Josip MAL, 1993: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje: Mohorjeva družba.
- Branko MARUŠIČ, 1972: Društveno življenje na Goriškem v dobi pred čitalnicami. *Jadranski koledar*. 170–173.
- , 1999: Pregled društvene dejavnosti v Avstrijskem primorju (1848–1918). *Annales, Series historia et sociologia* 9/1–16. 163–192.

- Vasilij MELIK, 1997: Einspielerjevo mesto v slovenski zgodovini. *Einspielerjev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba. 59–66.
- Dušan MORAVEC, 1963: *Vezi med slovensko in češko dramo*. Ljubljana: Slovenska matica, 1963.
- Milan PAHOR, 1998: Prelomno leto 1848 v Trstu in Gorici: Nastanek Slavjanskih bralnih društev. *Jadranski koledar*. 146–151.
- Ivan PRIJATELJ, 1955–66: *Slovenska kulturnopolitična in slovsvena zgodovina: 1848–1895*. Ljubljana: DZS.
- Jure SINOBAD, 2000: Branje, bralna društva, čitalnice in knjižnice od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne. *Radovljiški zbornik*. 234–247.
- , 2001: 'Snujmo bralna društva!': O bralnih društvih, čitalnicah in knjižnicah na radovljiškem območju v obdobju 1845–1945. *Knjižnica* 45/1–2. 35–53.
- Thomas SIRGES, 1991: *Lesen in Marburg: 1758–1848: Eine Studie zur Bedeutung von Lesegesellschaften und Leihbibliotheken*. Maribor: Mestna občina Maribor.
- Aleksandar STIPČEVIĆ, 1985: *Povijest knjige*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Anton TRSTENJAK, 1892: *Slovensko gledališče: Zgodovina gledaliških predstav in dramatične književnosti slovenske*. Ljubljana: Dramatično društvo.
- Peter VODOPIVEC, 2004: O narodnem in političnem organiziranju (1848–1918). *Društvena in klubska kultura v Sloveniji*. Ur. A. Brglez idr. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo. 33–64.

III PRIMARNI VIRI

- Jakob BEDENEK, 1891: *Od pluga do krone: Zgodovinski roman iz minulega stoletja*. Ljubljana: Kleinmayr in Bamberg.
- Janez BLEIWEIS (poslov.), 1865: *Bob iz Kranja: Vesela igra s petjem v enem djanji, poslovenjena po českem*. Ljubljana: J. Bleiweis.
- Celjske slovenske novine*, 1848–1849. Celje: J. K. Jeretin.
- Čitalnica. Podučivni list za slovenski narod*, 1865. Gradec: Ivan Geršak.
- Fran DETELA, 1888: *Prihajač: Povest*. Ljubljana: Slovenska matica.

- Dom in svet: Zabavi in pouku*, 1888, 1889, 1891, 1894, 1897, 1901, 1909. Ljubljana: Katoliško tiskovno društvo.
- Josip DROBNIČ (poslov.), 1850: *Dvoboj in Raztrešenca: Dve vesele igri za gledališe*. Celje: J. B. [i. e. K.] Jeretin.
- Drobtinice: Učitelam ino učencam, starišam ino otrokam v podvučenje ino za kratek čas*, 1846–1901. Celovec: Anton Martin Slomšek.
- Fran ERJAVEC, 2000: *Izbrano delo*. Ur. I. Ilich. Ljubljana: DZS (Slovenska klasika). 218–230.
- Fran GOVEKAR, 1896: *Ljubezen in rodoljubje*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Ilirski Primorjan: Podučiven, omikaven in kratkočasen list za slovensko ljudstvo*, 1866. Trst: Ivan Piano.
- Illyrisches Blatt: Zeitschrift für vaterländisches Interesse, Wissenschaft, Unterhaltung und Belehrung*, 1848–1849. Ljubljana: Kleinmayr.
- Jadranski Slavjan: Podučiven list v raznih ljudstvu koristnih rečeh: Na svitlo dan od Slavjanskiga društva v Terstu*, 1850. Trst: Slavjansko društvo.
- Václav K. KLICPERA, 1867–1868: *Dobro jutro: Vesela igra s petjem v dveh dejanjih, iz češkega*. Poslov. V. Mandelc. Ljubljana: Dramatično društvo.
- Kmetijske in rokodelske novice*, 1848. Ljubljana: J. Blaznik. Nadaljujejo se kot *Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 1849–1855, in *Novice gospodarske, obertnijske in narodske*, 1856–1871.
- August von KOTZEBUE, 1880: *Zmešnjáva na zmešnjávo: Burka v petih dejanjih*. Poslov. J. Cimperman. Ljubljana: Dramatično društvo.
- , 1868: *Ravni pot najboljši pot: vesela igra v enem dejanji*. Poslov. B. Tomšič. Ljubljana: Dramatično društvo.
- Letopis slovenskega društva na Krajnskem*, 1849. Ljubljana: Slovensko društvo.
- Ljubljanski zvon: Mesečna revija za leposlovje, književnost in kritiko*, 1888–1889, 1891–1893, 1897, 1901, 1910. Ljubljana: Tiskovna zadruga.
- Naprej*, 1863. Ljubljana: M. Vilhar.
- Luiza PESJAK, 1897: *Beatin dnevnik: Roman*. Novo mesto: J. Krajec.
- Pravi Slovenec: Listi za podučenje naroda*, 1849. Ljubljana: J. Giontini.

- Slavjanski rodoljub*: Mesečni časopis na svetlobo dan od Slavjanskega društva v Terstu, 1849. Trst: Slavjansko društvo.
- Slovenec*: *Živi, živi duh slovenski, bodi živ na veke!*, 1865–1867. Celovec: J. E. Božič.
- Slovenija*: Društveni časopis ljubljanskega Slovenskega društva, 1848–1850. Ljubljana: Jožef Blaznik.
- Slovenska bčela, podučen in kratkočasen list*, 1850–1853. Celovec: Kleinmayr.
- Slovenska čbela, berilo za obudo in omiko slovenskega duha*, 1850. Celje: J. K. Jeretin.
- Slovenski glasnik*, 1858–1868. Celovec: A. Janežič.
- Slovenski gospodar: Podučiven list za slovensko ljudstvo*, 1867–1871. Maribor: Tiskarna sv. Cirila.
- Slovenski narod*, 1868–1870. Ljubljana: Narodna tiskarna.
- Josip STRITAR, 2000: *Izbrano delo*. Ur. I. Ilich. Ljubljana. DZS (Slovenska klasika).
- Šolski prijatelj: Časopis za šolo in dom*, 1852–1870. Celovec: A. Einspieler.
- Bernard TOMŠIČ, 1864: *Lahkoverni. Vesela igra v III dejanjih*. Zagreb: Ant. Jakić.
- Triglav: Zeitschrift für innerösterreichische Interessen*, 1865–1869. Ljubljana: J. Blasnik.
- Tržaški ljudomil: Političen, podučiven in kratkočasen list za slovensko ljudstvo*, 1866. Trst: J. Godina.
- Učiteljski tovariš*, 1861–1870. Ljubljana: J. U. U. – sekcija za dravsko banovino.
- Vedež: Časopis za šolsko mladost*, 1848–1850. Ljubljana: Roza-
lija Eger.
- Josip VOŠNJAK, 1889: *Pobratimi: Roman*. Ljubljana: samozaložba A. Trstenjak.
- , 1905–1906: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Fran ZBAŠNIK, 1893: *Na krivih potih: Povest*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1893.
- , 1900: *Z viharja v zavetje: Roman iz življenja preproste deklice*. Ljubljana: Slovenska matica.
- , 1909: *Pisana mati: Povest*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- Zgodnja Danica, katoliški cerkveni list*, 1849–1870. Ljubljana: Janez Krizostom Pogačar.

KAZALO SLIK

Slika 1.....	113
Slika 2.....	144
Slika 3.....	149
Slika 4.....	160
Slika 5.....	169
Slika 6.....	183

SUMMARY

The empirical and systemic study of literature in Slovenia is predominantly based on the German tradition where this approach originated in the mid-1960s and later became firmly established, and where the founder of the empirical literary studies Siegfried J. Schmidt also comes from. However, several other prominent theoreticians have made a significant impact on the contemporary reception of literature, either working within Schmidt's framework or proposing very different models, but they remain virtually unknown to Slovenian literary studies. One of the main reasons for this is the lack of Slovenian translations of the fundamental works in (literary) systemic theory but the disorder within systemic theoretical studies is also an important factor. Systemic theory is a very diverse field, and theoreticians, their models and publications form a very rich but confusing field to navigate. Sometimes, radical shifts in theories obscure the connection between models and their conceptual sources and between theoreticians and research teams. This is why this book begins with the sociological "origins" of the systemic literary theory and then proceeds with the accounts of the most prominent systemic theories of literature. The selected theories are (re)interpreted and connected to each other as well as to their backgrounds in an attempt to establish at least some order within the daunting field of systemic research.

After the introductory chapter and a chapter on the history of systemic approaches, the book is divided into two parts. These are named after N. Luhmann and P. M. Hejl respectively, the two representatives of the (macro)sociological systemic theory that provided a conceptual background for systemic literary theory. These two chapters are the central part of this book and describe different approaches to the

systemic treatment of literature. The chapter on Luhmann's systemic concept begins with a description of highly abstract systemic models of literature, such as those developed by M. Prangel, H. de Berg and D. Schwanitz, and then turns to the theory of the German scholar G. Plumpe. Within Hejl's framework, on the other hand, a more contemporary discourse by S. J. Schmidt that is less known to the Slovenian audience is (re)interpreted. The chapter continues with a discussion of theories proposed by L. Kramaschki, A. Barsch and G. Rusch. Research trends in Slovenian literary studies are also presented with a focus on the state of contemporary methodological practice in relation to its German roots. All applicable concepts are tested on the data from Slovenian literary history (i.e. historic novels, rural stories, women's novels, "*Zorin*", a novel by J. Stritar, and literary life in the 19th century reading clubs).

Chapter, titled "Towards an original systemic model of literature", summarizes the author's proposals for literature modelling that has already been sketched out in the critical overview of the above-mentioned theories, and presents an original theory of a literary system developed by the author.

Drawing predominantly on the theories by S. J. Schmidt and G. Rusch who define literature as an interplay between cognition, communication, and technological as well as symbolic cultural aspects, the author argues that literature is above all a social system, consisting of the communication base (Ger. *Kommunikatbasis*) and multiple other components that are at some point interactively directed towards the base. The communication base is mostly made up of texts, but due to technological advances, other carriers, transfers and manifestations of literature should not be overlooked either; these range from oral culture and print to acoustic and audio-visual media as well as the Internet. The components of the literary system include producers, distribution and receivers of literature and are treated on the level of a social community. The literary systemic component is based on the radical-constructivist perception of the individual who constructs literary reality cognitively but is influenced by social factors. Apart from that, individuals are connected into a social network in which they have had to develop so-

cial co-existence in order to be successful in communicating with others. As a consequence, multiplicity combines both, the components' cognitive as well as the (broader) social aspects that influence their literary activities. Moreover, in internally differentiated societies, the polysystemic participatory ability of components also plays an important role. It can therefore be said that literature is an internally organized and a relatively independent area of communication, but is at the same time also inseparable from the social network within which it forms relationships with other systems and is influenced by the specific social, political, economic and other contexts that have a significant impact on what motivates literature, what standpoint literary components take and how the literary field is formed.

In the section "Components of literature as a social system", the literary system is divided into three interrelated levels of the literary process:

- I. the production level (author, translator/adaptor); the seemingly unrelated levels of literary production and distribution are brought closer by proofreaders, editors and other experts from publishing houses, organizations and societies;
- II. the distribution level (book market); this level encompasses publishing activities, typography, printing, bookbinding, book selling and library activities. The distribution level is related to the reception level by journalists who inform the general public on literary publications in newspapers and on radio and television;
- III. the reception and processing level; it consists of readers, listeners, viewers, reviewers, literary critics, literary scholars etc.

In the section "Delimitation criteria and the functions of literature as a social system", the author argues that the borders of a literary system cannot be defined by rigid criteria and unsophisticated binary opposites (e.g. interesting – uninteresting) because they depend on various context-specific relations among literary-systemic components. This is illustrated with the theatre activity in the 19th-century reading clubs in which literary production and reception were inspired by national political ideas. National representative and affirmative dimensions of texts were brought into the

foreground, so that the means of distribution and reception of literature were actively involved in the function of national identification.

The author's model of literature is based on her empirical research of Slovene literary life in the 19th century and has been thoroughly tested in the final chapter titled "Cultural life within societies in the mid-19th century and their role in the formation of the literary field". The theoretical framework for the observation of structural and functional aspects of literary communication within societies is given in the sections "The components of literature as a social system" and "Delimitation criteria and functions of literature as a social system". In this chapter the author analyses which literary roles and professions within these societies were essential for the autonomisation of the literary system. Apart from that, she also shows examples of different literary roles and activities in the societies which clearly show that by taking into account the macro-conventional aspects, literary communication of that period was enriched by national political mechanisms. They were the foundations of literary activity and maintained a distinction between literary and non-literary communication among the users of literature. Some of the most important political and cultural societies that were involved in reorganization of national affairs and had a positive impact on the cultural and literary life were the *Slovenija* societies in Vienna and Graz, the association *Slavjanski zbor* in Trieste, the reading club *Slavjansko bralno društvo* in Gorizia and the *Slovensko društvo* societies in Klagenfurt and Ljubljana. These societies focused on the emancipation of the Slovenian language, thus raising the collective consciousness, and on spreading national ideology but they also carried out cultural and literary activities. Their literary activities with a national political connotation defined how literature was received. At the level of literary distribution it has been observed that collection and archiving initiatives were introduced, book-selling spread nation-wide, and some segments of publishing activity were already in place. Finally, the translation and adaptation were regular activities at the level of literary production. All these means of distribution and reception of literature facilitated national emancipation by involving the entire community. Yet before

the appearance of reading clubs, public libraries, and large publishing enterprises, such as *Slovenska matica*, the ambitious *Dramatično društvo* and *Mohorjeva družba*, it was the societies that helped set up a distribution apparatus by spreading literature in various ways and undertaking book trading. Society libraries were also a basis for public libraries that were established later. And society events, which promoted literature of “national significance” with theatrical activities, recitations, and declamations, led to the formation of a mass readership and theatrical audience. These factors played an important role in the later autonomisation of the literary field and this book is the first comprehensive account of the cultural and literary life within Slovenian societies of the 19th century.

Translated by Darja Fišer

IMENSKO KAZALO

A

Alešovec, Jakob 62, 67–68
Alighieri, Dante 188
Ambrož, Mihael 116
Assmann, Aleida 110
Aškerc, Anton 62–64

B

Babnik, Jožef A. 191–192, 200, 203, 205
Bach, Alexander 186
Bahtin, Mihail M. 16–17
Balzac, Honoré de 81
Bamberg, Fedor 57, 177
Barsch, Achim 9, 31, 128, 147, 149, 150–160, 162, 169, 171–172, 182
Barthes, Roland 13–15
Bartol, Vladimir 152, 177–178
Baumgarten, Alexander G. 111
Beaumarchaise, Pierre-Augustin C. 121
Beckett, Samuel 77
Bedenek, Jakob 52, 57–58, 96
Benedix, Julius H. 124, 204
Berg, Henk de 31, 34, 40–42, 46–49, 67, 80
Bernik, Valentin 59, 63–64
Bilc, Janez 122–124, 126, 187, 205
Blasnik, Jožef 177, 197
Bleiweis, Janez 105, 115–117, 119–120, 123–124, 189, 191–192, 195, 200, 203, 205
Bjelčevič, Aleksander 27

Bourdieu, Pierre 22–23, 28, 146, 168
Büchner, Georg 86
Byron, George Noel Gordon 97

C

Cankar, Ivan 106, 176
Cegnar, France 118, 121–122, 124, 198–199, 200, 204, 205
Celestin, Fran 55–56, 118
Cerer, Ivan 199
Cigale, Matej 198
Cigler, Janez 52, 68, 198
Cilenšek, Martin 58
Cimperman, Josip 192, 205
Coleman, James S. 132
Costa, Etbin H. 115
Culler, Jonathan 20

D

Dann, Otto 110, 189–190
Debevec, Jože 68
Deleuze, Gilles 15
Detela, Fran 52–54, 88–90
Detela, Oton 121
Dev, Anton F. 106
Dobrič, Bruno 189–190
Dolinar, Darko 24–25
Dovič, Marijan 23, 28–29, 33, 104–106
Drobnič, Josip 119, 122–123, 125, 192, 194, 197, 200, 203–204

E

Eichendorff, Joseph 85
 Einspieler, Andrej 115, 189, 195
 Ejhenbaum, Boris 11–12
 Engelsing, Rolf 190
 Erjavec, Fran 51, 126
 Eržen, Ignacij 121
 Eržen, Viktor 192, 205
 Esser, Hartmut 132
 Even-Zohar, Itamar 22–23, 28

F

Fagen, Robert E. 34, 130
 Ferlinc, A. 197
 Finžgar, Fran S. 60–61
 Fuchs, Peter 8
 Funtek, Anton 57–59, 68

G

Gadamer, Hans-Georg 19
 Gaj, Ljudevit 188
 Giontini, Janez 177, 197
 Glaser, Karol 24, 117, 191–192
 Glaserfeld, Ernst von 33
 Gleich, Joseph A. 192, 203
 Globočnik, Anton 197
 Globočnik, Janez 124, 200, 204
 Glonar, Joža A. 61–62
 Goethe, Johann W. 71–72
 Goldoni, Carlo 125, 205
 Gottsched, Johann C. 111
 Govekar, Fran 52, 60–63, 95
 Greenblatt, Stephen 27
 Gregorčič, Simon 90
 Groeben, Norbert 156, 169
 Gruber, Gabrijel 57

H

Hall, Arthur D. 34, 130
 Hauptmeier, Helmut 150
 Hejl, Peter M. 30, 35, 43, 98, 128–134, 145, 150, 160, 161, 167, 181

Herder, Johann G. 111
 Hjelmslev, Louis 13
 Hladnik, Miran 8, 25–26, 85, 97
 Hohn, Eduard 177, 197–198
 Holbein, Franz 121, 123, 205
 Holz, Arno 86
 Homer 188
 Hoogeveen, Jos 34, 42, 47–49, 67
 Husserl, Edmund 132

I

Ibsch, Elrud 153
 Ingarden, Roman 17–18
 Ionesco, Eugène 77

J

Jäger, Georg 8
 Jahraus, Oliver 8
 Jakobson, Roman 12
 Jančar, Drago 106
 Janežič, Anton 196
 Janežič, Ivan 57
 Jauss, Hans R. 18–20
 Javornik, Placid 198
 Jenko, Simon 118–123, 126, 187, 200
 Jereb, Robert 27
 Jeretin, Janez 192, 197, 203–204
 John, Eugenie (Eugenie Marlitt) 64
 Jurčič, Josip 51–52, 104–106, 187
 Jurkovič, Joso 68
 Juvan, Marko 8, 26–27

K

Kalan, Ivan 118, 121, 200
 Kalan, Matija 121
 Kančnik, Andrej 122–123
 Kant, Immanuel 111
 Katul, Gaj V. 188
 Kersnik, Janko 64–65, 96

- Kidrič, France 24
 Kleeman, Jan N. 124, 126,
 203–204
 Kleinmayr, Ignac 57, 177
 Kleinmayr, Julij 24
 Klicpera, Václav K. 125, 186,
 192, 203–204
 Knez, Anton 60, 62, 95–96
 Kocbek, Edvard 106
 Kocijan, Gregor 25
 Köck, Wolfram K. 150
 Kočevár, Ferdo 52, 68
 Kočevár, Štefan 115–116, 120, 186
 Koder, Anton 52, 68
 Končan, Fran 118, 121, 200
 Kordesch, Leopold 191
 Kos, Dejan 28–29, 33, 145–146
 Kos Cestnikov, Anton 121, 204
 Koseski, Jovan V. 119–121, 123,
 186–187, 200
 Kosmač, Jurij 124, 126,
 191–192, 200, 203–204
 Kosovel, Srečko 106
 Kotzebue, August von 121,
 125, 186, 191–192, 203–205
 Krajec, Janez 64, 220
 Kramaschki, Lutz 8, 31, 42, 44,
 146–149
 Kramberger, Igor 176
 Krek, Gregor 122–123, 200
 Kurnik, Vojteh 122
 Kveder, Zofka 106
- L**
- Lampe, Frančišek 53–56, 58,
 65, 68
 Lapajne, Ivo 105
 Lavrič, Karel 115, 119, 122, 200
 Lenard, Leopold 62
 Lendovšek Mihael
 (Bogoslav Rogački) 118, 125,
 200, 204
 Lercher, Jurij 177, 197
 Leschke, Rainer 10
 Lessing, Gotthold E. 111
- Levec, Fran 24
 Levstik, Fran 25, 115, 117, 119,
 122, 124, 187, 199, 200, 205
 Limbek, Marko 25
 Linhart, Anton T. 106,
 121–122, 124, 186, 191,
 200, 204–205
 Livingston, Paisley 167
 Locke, John 103
 Lohmann, Georg 39
 Luhmann, Niklas 23, 30–31,
 35–39, 41, 43, 46, 48, 69,
 79–80, 82, 87, 99, 100, 114,
 129, 131–132, 134, 136, 161
- M**
- Macun, Ivan 196–199
 Majar, Matija 115
 Mal, Josip 189
 Malavašič, Franc 196, 198
 Mandelc, Valentin 118, 124,
 192, 200, 203
 Margreiter, Reinhard 166
 Marinko, Josip 118
 Marn, Franjo 118
 Maturana, Humberto 33
 Meckel, Miriam 166
 Melik, Vasilij 186
 Mencinger, Janez 25, 27
 Merleau-Ponty, Maurice 13
 Miller, Arthur 150
 Močnik, Rastko 25
 Moravec Dušan 126, 191–192
 Mosenthal, Salomon H. 121
 Moser, Sybille 8
 Mozart, Wolfgang Amadeus 73
 Muck, Desa 106
 Muhamedagić, Sead 69
 Muršec, Jožef 186, 189
 Mussil, Stephan 42
- N**
- Naglič, Rudolf 121
 Navratil, Ivan 118, 200, 204
 Nolli, Josip 118

O

Ocvirk, Anton 24–25
 Ogrinec, Josip 118
 Ohtaki, Toshio 178
 Okiški, Anton Umek 123, 200
 Ort, Claus-Michael 8

P

Pahor, Milan 188
 Pajk, Pavlina 52, 96
 Paternu, Boris 66
 Perenič, Urška 29, 33, 172, 176
 Pesjak, Luiza 52, 64–65, 96,
 118, 125, 187, 200, 204
 Petrović, Sreten 22
 Pezdirc Bartol, Mateja 27
 Pikalo, Matjaž 150
 Pintar, Lovro 189
 Pirjevec, Dušan 25
 Pisk, Klemen 106
 Plumpe, Gerhard 8, 31, 40, 71,
 79–88, 134
 Podbevšek, Anton 106
 Pogačnik, Jože 25
 Poniž, Denis 25
 Potočnik, Blaž 120, 123, 196,
 198, 200
 Požar, Lavrencij P. 52
 Prangel, Matthias 31, 34,
 40–48, 50, 67, 78, 80
 Praprotnik, Andrej 119–120,
 122, 124, 198, 200
 Prelog, Matija 118, 125–126,
 200, 201, 203, 205
 Preradović, Petar 188, 196
 Prešeren, France 25, 106, 118,
 122–123, 126, 189, 194,
 196, 198, 200
 Prežihov, Voranc
 (Lovro Kuhar) 8
 Prijatelj, Ivan 24, 117, 186, 189,
 191, 195
 Puškin, Aleksander S. 12
 Pütter, Johann St. 103

R

Radway, Janice 155
 Ravnikar, Matevž 119, 124,
 198
 Razlag, Radoslav 122
 Rebec, France 118, 192, 200,
 203–204
 Richter, Joseph 121, 124, 205
 Roth, Gerhard 33
 Rudmaš, Simon 199
 Rupel, Dimitrij 21, 25
 Rusch, Gebhard 8–10, 31, 35,
 42, 129, 136, 145, 147, 150,
 160–164, 166–169, 172–173

S

Sadar, Lovro 121
 Saussure, Ferdinand de 13
 Schanze, Helmut 166
 Schenda, Rudolf 110
 Scherber, Peter 25
 Schiller, Friedrich 111, 122,
 204–205
 Schimank, Uwe 132
 Schlaf, Johannes 86
 Schmidt, Siegfried J. 7–9, 23,
 26, 28–31, 35, 39, 41–42,
 79, 83, 98–104, 107–114,
 127–128, 131–147, 149, 153,
 157, 160, 167, 171–173, 181
 Scholl, Armin 166
 Schram, Dick H. 153
 Schubert, Franz 203
 Schücking, Levin L. 21
 Schwanitz, Dietrich 8, 31,
 34, 40, 42, 68–69, 70–71,
 74–79, 87–88
 Sill, Oliver 8
 Sinobad, Jure 189, 196
 Slodnjak, Anton 24
 Slomšek, Anton M. 58, 126,
 196, 198
 Smolnikar, Breda 150
 Spangenberg, Peter 166
 Srnec, Janko 115, 119

Stare, Josip 58, 118
 Sterne, Laurence 70
 Stipčević, Aleksandar 189
 Stritar, Josip 51, 68, 72, 79
 Sywenky, Irene 143

Š

Šklovski, Viktor 12
 Šlibar, Neva 7
 Štěpánek, Jan N. 125–126,
 186, 191–192, 203–204
 Štuhec, Miran 10

T

Tavčar, Ivan 51
 Tinjanov, Jurij 11, 14
 Toman, Lovro 115, 119–120,
 122, 124, 187, 195–196,
 198–200
 Tomšič, Anton 52
 Tomšič, Bernard 118, 120, 192,
 194, 200, 204
 Topić, Lidija 38
 Tötösy de Zepetnek, Steven
 11, 143
 Trdina, Janez 51, 106, 187
 Trstenjak, Anton 54
 Trstenjak, Davorin 186
 Turk, Anton 68

V

Valjavec, Matija 119, 122,
 199–200
 Varela, Francisco J. 33
 Vega, Jurij 57, 96–97
 Viehoff, Reinhold 8. 150, 153,
 166

Vilhar, Miroslav 115, 117–118,
 120–127, 187, 200, 203–205
 Virk, Jožef 119, 124, 200
 Virk, Tomo 19, 27
 Vodnik, Valentin 106, 118–124,
 126, 196–198, 200, 205
 Vodopivec, Peter 186
 Volc, Jožef 67–68
 Vojnović, Goran 150
 Vošnjak, Josip 52, 54–55,
 93–94

W

Weissenthurn, Johanna F. 204
 Weyer, Johannes 132
 Werber, Niels 8, 31, 79–84, 87

Z

Zabukovec, Jakob 118, 122,
 124–125, 200, 203, 205
 Zadavec, Franc 25
 Zbašnik, Fran 52, 58–61,
 90–91, 93
 Zenko, Božica 21
 Zenko, Franjo 21
 Zois, Žiga 122, 205
 Zupan, Jure 25

Ž

Žbogar, Alenka 27
 Žemlja, Jožef 198
 Žepič, Sebastijan B. 118, 125,
 192, 200, 203–204
 Živic, Anton 196
 Žnideršič, Martin 25

*Imensko kazalo sestavila
 Urška Perenič*

O AVTORICI

Dr. Urška Perenič je diplomirala iz slovenščine in nemščine na Filozofski fakulteti UL, leta 2008 pa je na Oddelku za slovenistiko FF UL doktorirala z disertacijo *Konstrukcija nacionalnega literarnega sistema z vidika empirične sistemske teorije*. Bila je DAAD-jeva štipendistka, aprila 2009 pa se je dodatno izobraževala na Inštitutu za medijske raziskave Univerze v Siegnu (Nemčija). Domači in mednarodni strokovni javnosti se je predstavila v recenziranih zbornikih in znanstvenih revijah z mednarodnim statusom (*Primerjalna književnost, Slavistična revija, Jezik in slovstvo, Filološke študije, Riječ*). Nase je kot mlajša predstavnica sistemskoteoretskega diskurza opozorila zlasti z znanstveno razpravo *Perspektive empirične sistemske teorije z vidika mlajše generacije – doslednost, odprtost, zanesljivost* (2008), kjer je med drugim predstavila svojo teorijo literarnega sistema, ki jo je pozneje še nadgradila in sintetizirala. Medtem je predavala na Filozofski fakulteti Karlove univerze v Pragi, na Filozofski fakulteti v Zagrebu in na Slovenskem znanstvenem inštitutu na Dunaju ter sodelovala pri projektu Enciklopedija slovenskega jezika in literature na Koroškem, ki poteka pri Avstrijski akademiji znanosti. Nazadnje je pri Slovenski matici v Ljubljani objavila knjigo *Sončna ura: Pisemska korespondenca Borisa Pahorja in Marije Žagar (1961–1996)*, ki jo je uredila in opremila z opombami. Sodelovala je tudi na 42. konferenci, ki je leta 2010 pod okriljem združenj Association for Slavic, East European, Eurasian Studies in Society for Slovene Studies potekala v Los Angelesu. Na njej je govorila o raziskovanju

slovenske literature s sistemskoteoretskih vidikov. Na teh podlagah je doslej raziskovala zlasti slovensko literarno življenje v društvih 19. stoletja, najbolj sveže izsledke pa predstavila na 21. slovenskem slavističnem kongresu v Ljubljani. Dr. Urška Perenič je docentka za slovensko književnost z literarno teorijo na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani ter Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Mariboru. Njena raziskovalna težišča so empirična literarna znanost, sistemske in medijsko orientirane obravnave literature ter slovenska književnost 19. in 20. stoletja.

IZ RECENZIJ

Monografija Urške Perenič pregledno, vendar tudi kritično obravnava empirično-sistemske raziskave literarne materije po svetu. Nastavke za to teoretično paradigmo odkriva avtorica v predhodnih literarnovednih šolah, npr. v ruskem formalizmu in teoriji bralčevega odziva, pa tudi pri slovenskih literarnih zgodovinarjih, in razloži sociološko konceptualno podlago sistemskih metod. Sistemske literarnovedne raziskave razporedi v dve skupini: tiste, ki sledijo Niklasu Luhmannu, in tiste, ki se opirajo na Petra M. Hejla. Avtorska dodana vrednost monografije je kritična revizija pri nas pravzaprav edinega poznanega, vendar selektivno upoštevanega teoretika Siegfrieda J. Schmidta in predstavitev teoretikov Matthiasa Prangla, Henka de Berga in Josa Hoogeveena iz nizozemskega Leidna ter nemških germanistov Gerharda Plumpeja, Nielsa Werberja in Dietricha Schwanitzza. Hejlovski sistemski modeli literature se ji kažejo bolj celostni, ker se trudijo povezati med seboj semiotične, socialne, medijske, tehnološke in estetske razsežnosti literature. Avtorica v drugem delu knjige strnjeno predstavi svoj izvirni koncept systemskega pristopa, ki združuje in nadgrajuje zlasti pobude nemških teoretikov Gebharda Ruscha, Achima Barscha in Lutza Kramaschkija. Teoretično razpravljanje, ki je pri vzornikih zelo abstraktno, ves čas konkretizira in ilustrira s sklicevanjem na slovensko literarnozgodovinsko stvarino, h kateri je obilno prispevala tudi z lastnim raziskovanjem.

*red. prof. dr. Miran Hladnik,
Oddelek za slovenistiko
Filozofske fakultete v Ljubljani*

Prvi del knjige je namenjen kritičnemu spremljanju, prikazovanju in vrednotenju sistemskih obravnav literature. Pereničeva temeljito revidira literarno teorijo Siegfrieda J. Schmidta in nadgrajuje védenje o mlajši schmidtovski teoriji, ki pri nas skorajda ni poznana. Ob tem primerjalno obravnava literarne sistemske teorije Prangla, de Berga in Hoogeveena, ki so se v literarni vedi na Slovenskem malo uveljavili. Posveti se še teoriji nemškega germanista Plumpeja pa samostojnega, a vplivnega raziskovalca Schwanitzta, ki je v Sloveniji poznan slabše, čeprav se njegova teorija izkaže obetavna prav za slovensko literarno zgodovinopisje. Potem po podobnih principih obravnava teoretske modele hejlovskega tipa. Gre za teoretike odprtejšega modela literature, ki so na novo razdelali strukturne in funkcijske vidike sistema (G. Rusch, A. Barsch). Pomembno je, da avtorica razvija izvirni model literature. Ob številnih drugih aplikativnih primerih, s katerimi na slovenski literarnozgodovinski materiji preizkuša modele predstavljenih teoretikov in šol, na gradivu slovenskega literarnega življenja v društvih in čitalnicah 19. stoletja poda tudi uporaben primer svoje teorije. V celotni knjigi je navzoč znanstveni diskurz, ki omogoča bralcu evidentnost raziskovalnega gradiva in logičnost spoznanj. Monografija Urške Perenič je izvirna recepcija metode in odgovor nanjo; avtoričin prispevek pa je treba videti na vsebinskem, metodološkem in terminološkem področju. Prvič, gre za sintetično nadaljevanje izsledkov sistemsko orientirane literarne znanosti na Slovenskem in v mednarodnih okvirih, drugič, za konsistenten metodološki pristop in, tretjič, za izčiščeno in slovenski literarni vedi prilagojeno terminologijo.

*red. prof. dr. Miran Štuhec,
Oddelek za slovanske jezike in književnosti
Filozofske fakultete v Mariboru*